

Султон Саад ал-Қаҳтоний

САУДИЯ АДАБИЁТИДА РОМАН:

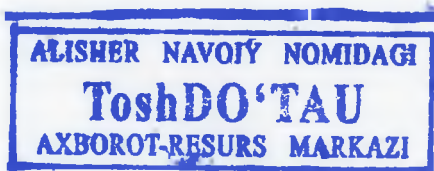
*пайдо бўлиши ва ривожланиши.
(1930–1989 йиллар)*

Шайтон Саад ал-Қаҳтоний

САУДИЯ АДАБИЁТИДА РОМАН:

пайдо бўлиши ва ривожланиши.
(1930–1989 йиллар)

29716

YOSHLAR NASHRIYOT UYI
TOШKENT - 2020

УЎК 821.411.21.09

КБК 83.3(5САУ)

Қ 35

Ал-Қаҳтоний, Султон Саад.

Саудия адабиётида роман: пайдо бўлиши ва ривожланиши. 1930 - 1989 йиллар / тарихий танқидий тадқиқот. Ал-Қаҳтоний, Султон Саад. Араб тилидан Муртазо Сайдумаров таржимаси. – Тошкент. “Ёшлар” нашриёт уйи. 2020. – 360 бет.

УЎК 821.411.21.09

КБК 83.3(5САУ)

Ушбу таржима

“Тадқиқотлар ва маърифий алоқалар маркази”
билан ҳамкорликда нашрга тайёрланди.

© МУРТАЗО САЙДУМАРОВ
(таржима)

© YOSHLAR NASHRIYOT UYI,
2020

ISBN 978-9943-6680-7-2

Бағишлов

Жүз бүйишши үгүн оғ қолған,
ухлаишши үгүн бедор бүйган,
дам оишши үгүн ҳорид-гаргаган,
оналга ва оталга
бағишлайман!

Султон

МУҚАДДИМА

Саудия Арабистонида роман жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланишига бағишланган ушбу тадқиқотда 1930 йилда нашр этилган Абдулқуддус ал-Ансорийнинг қаламига мансуб бўлган “Эгизаклар” (“Ат-Тавъаман”) асаридан бошлаб, то саксонинчи йилларнинг охирида Амал Муҳаммад Али Шатанинг иккинчи асари – “Қалбим яшамади” (“Ла аша қалби”) романи чоп этилган давргача бўлган асарларни қамраб олган ва бу соҳада шу пайтгача ягона бўлган биринчи тадқиқотдир. Тадқиқот режага кўра мана шу чегарада тугайди ва унда олтмиш бир иш кўриб чиқилади. Булар орасида роман деб аталган, лекин баъзи тадқиқотчилар бу асарларни роман деб атасалар-да, уларнинг роман эмаслигини исботлаш учун ушбу тадқиқотга киритилган асарлар ҳам бор.

Ўрганилаётган давр ичида бу илмий изланишдан олдин ҳам тадқиқотлар пайдо бўлган эди. Бироқ улар тўлалигича роман жанрига бағишланмаган бўлиб, роман жанри бу тадқиқотларнинг бир қисми эди. Чунки бу тадқиқотларнинг баъзиларида саудия адабиёти умумий ўрганилган бўлса, баъзиларида роман бошланиши бўлган бирор адабий жанр ўрганилган эди. Қуйидаги икки сабабга кўра мавзу тадқиқот доирасидан четлаб ўтилган эди.

Биринчидан XX асрнинг олтмишинчи ва етмишинчи йилларида романни махсус ўрганиб чиқиш

учун етарли бўлмаганлиги, унинг кам яратилганлиги ва баъзи романларнинг етук эмаслиги сабабли тадқиқотчилар романни бошқа адабий турлар, масалан, насрий адабиёт ва публицистика доирасида ўрганганлар.

Иккинчидан Роман жанрини тадқиқ этиш учун роман адабий ҳаётига замондош бўлган ва юқорида айтиб ўтилган бошқа адабий турлардан ажратилган ҳолда унинг ўз шакллари ва мазмунлари билан ўрганган бирорта саудий тадқиқотчининг йўқлиги.

Насрий адабиётга бағишланган биринчи илмий тадқиқот 1975 йили чоп этилган Муҳаммад Абдураҳмон аш-Шомихнинг “Саудия Арабистонида насрий адабиёт (1900-1945 йиллар)” номли тадқиқотидир. Агар Абдулқуддус ал-Ансорийнинг “Эгизаклар” асарини роман деб ҳисобламасак, бу саудия романчилиқ тарихидан аввалги тадқиқот ҳисобланади.

Лекин Муҳаммад аш-Шомих кейинчалик саудия адабиётида роман янги адабий жанр сифатида юзага келишида роль ўйнаган таълим, матбуот каби бир қатор омилларни таъкидлаб ўтади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида ўрганади.

Иккинчи илмий ишнинг муаллифи – Бакри Амин Шайх. Мазкур тадқиқот муаллифнинг Франция университетларидан бирининг Байрутдаги филиалида докторлик даражасини олиш учун тайёрланган илмий иш бўлиб, у 1972 йили “Саудия Арабистони Подшоҳлигида адабий ҳаракат” номи билан китоб шаклида чоп этилди. Тадқиқотчи ўша пайтда мавжуд бўлган баъзи романларни кўриб чиқади, бироқ роман билан ҳикоя ва қисса каби бошқа адабий турларни бир-биридан ажратмайди. Китобнинг номида кўрсатилганидек, бу тадқиқот қисса ёки ҳикоя жанрини ўрганишга бағишланган эмас, балки тадқиқот-

чи илмий ишининг режаси бўйича турли адабий жанрларга оид адабий жараёнларни баён этади.

Бакри Амин романнавислардан Абдулқуддус ал-Ансорий, Аҳмад ас-Сибайи, Муҳаммад Али Мағрибий, Иброҳим ан-Носир, Ҳомид Даманхурийларни роман ва ҳикоя муаллифлари деб икки адабий тур ўртасида қориштириб эслаб ўтади.

Учинчи тадқиқотни Иброҳим ал-Фавзан Қоҳирадаги ал-Азҳар университетида докторлик даражасини олиш учун 1977 йили тайёрлаган, бу илмий ишнинг номи “Ҳозирги замон Ҳижоз адабиёти: янгиланиш ва анъаналар” деб аталиб, 1981 йили китоб шаклида нашр этилган.

Мазкур тадқиқот юқорида эслаб ўтилган Бакри Шайх Амин тадқиқотидан узоқ бўлмай, у Ҳижоз минтақасидаги назмий ва насрий адабиётни қамраб олган умумий тадқиқот эди. Тадқиқотчи бир қатор романнависларни тилга олиб, уларни Саудия Арабистони Подшоҳлигидаги фикр ва адабиёт “қалдирғоч”лари (*биринчи намояндалари*) деб атайди. Масалан, у Абдулқуддус ал-Ансорий, Аҳмад ас-Сибайи, Муҳаммад Али Мағрибийларни адабий уйғонишнинг бошланишидаги ҳикоя ва публицистика (*танқидий мақолалар*) соҳасидаги ишларини кўриб чиқиб, уларнинг замонавий адабиёт руҳияти билан йўғрилган янги авлодни топиш, ёш адибларни рағбатлантириш ва уларга ёрдам бериш каби умидлари ҳақида сўзлайди.

Тўртинчи тадқиқотнинг номи “Ҳозирги замон саудия адабиётида ҳикоя” бўлиб, унинг муаллифи Мансур ал-Ҳозимийдир. У 1981 йилда китоб шаклида нашр этилган. Бу тадқиқот ўз номида кўрсатилганидек, ҳикоя жанри ҳақидаги умумий тадқиқотдир. Тадқиқотчи бир қатор ҳикоялар тўп-

ламларини ва романларни жамлаб, уларни умумий тарзда Саудия Арабистонидаги ҳозирги замон адабиётини ўрганиш орқали махсус танқидий тадқиқот ўтказди.

Ал-Ҳозимий романнавислардан икки дастлабки намоянда – Иброҳим ан-Носир ва Ҳомид ад-Даманхурийни эслаб ўтади, уларнинг асарларини олтинчи – еттинчи йилларда замонавий роман жанрининг пайдо бўлиши босқичидаги ишлар сифатида кўриб чиқади.

Бешинчи тадқиқот Саҳмий Мажид ал-Ҳожирийнинг 1985 йили Қоҳира университетига магистрлик даражасини олиш учун тақдим этган илмий ишидир. Бу тадқиқот 1987 йили китоб шаклида “Саудия Арабистони Подшоҳлигида ҳикоя” номи билан нашр қилинди. Мазкур тадқиқот номида кўрсатилганидек, ҳикоя жанрига бағишланган. Бироқ муаллиф роман яратиш билан бир қаторда ҳикоя жанрига ҳам фаол ҳисса қўшган бир гуруҳ романнавислар ҳақида ҳам тўхталади. Булар – Абдулқуддус ал-Ансорий, Аҳмад ас-Сибайй, Муҳаммад Али Мағрибий, Иброҳим ан-Носир ва бошқалардир.

Олтинчи тадқиқотни Саййид Муҳаммад Диб ёзган бўлиб, у “Саудия Арабистонида роман жанри” деган ном билан 1989 йили нашр қилинган. Ушбу тадқиқотда изланувчи томонидан мазмунга эмас, фақат шаклга эътибор берилган, яъни ҳозирги замон танқидий тадқиқоти йўналишида олиб борилмай, бир-бирига яқин бўлган адабий турлар ажратилмаган, шунинг учун у деярли эътибор қаратишга лойиқ бўлган бирор янгилик бермаган. У тадқиқот курси ва ҳужжатлаштиришга эътибор қаратган бўлса-да, аввалги тадқиқотчилар каби роман ва қиссани ажратмаган. Шундай бўлса-да, ҳикоя ва роман тушунчаси ҳақида кўплаб

танқидчилар ва тадқиқотчиларнинг фикрлари ва таърифлари келтирилган.

Сўнги тадқиқот Муҳаммад Солиҳ Шантийники бўлиб, Жазан адабиёт клуби томонидан “Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри” номи билан 1990 йили нашр қилинган.

Тадқиқотчи саудия адабиётида дастлабки романлар пайдо бўлишидан бошлаб, саксонинчи йилларнинг охирига қадар нашр этилган, саудия роман-навислари ижод этган йўналишлардаги гуруҳларни тамсил этувчи романларни турли бобларда жамлашга ҳаракат қилган. Бу тадқиқот янгилигига ва изланиш учун етарли материал бўлишига қарамай, муаллиф ўзидан аввалгилар йўл қўйган хатони такрорлаган, у роман, қисса ва ҳикояни бир-биридан ажратмаган. У ўз тадқиқотида асарларни романлар ва романга ўхшашлар (ёки ярим романлар) деб атаб тилга олади. Ваҳоланки, романга ўхшаш (ёки ярим роман) деган тушунча мутлақо йўқ. Ҳозирги замон романининг ўз усуллари ва қоидалари мавжуд бўлиб, уларни бошқа адабий тур билан адаштириш ёки ўхшатиш мутлақо мумкин эмас. Шунингдек, ҳикоя ва қиссанинг ҳам бутунги замонавий танқидчилик меъёрлари бўйича ўз усуллари ва қоидалари бор. Хулоса шуки, бу тадқиқотда илмий аниқлик етишмайди.

Тадқиқотнинг таърифи

Ушбу тадқиқот Бирлашган Қиролликдаги Шотландиянинг Глазго университети Шарқ ва араб адабиёти профессори Жон Николас Матук раҳбарлигида 1988 йил октябридан 1994 йил августигача қадар бўлган муддатда амалга оширилган. Тадқиқот қуйидаги боблардан иборат.

Биринчи боб:

Бунда Саудия Арабистонидаги роман жанрининг пайдо бўлишида матбуот роли ўрганиб чиқилди. Дастлабки намояндаларнинг мақолалар орқали романни таърифлашда (ёки танитишда) фаол ва аниқ роли ўрганилди, улар ана шу мақолалар орқали араб адабиёти, хусусан, саудия адабиётида бу янги адабий жанрни таништириш учун йўл очдилар. Улар араб зиёлиларининг роман жанрининг араб адабиётидаги шеърият жанрига хавфи ҳақида жон койитганларини ифода этдилар. Тадқиқотда уйғониш даврининг бошланишида таълим ва матбуотнинг ўрни, зиёлиларга бўлган эҳтиёж ҳақида тўхталиб ўтдик. Шунингдек, роман ҳақида баъзи танқидчилар ва тадқиқотчиларнинг фикрлари эслаб ўтилди.

Иккинчи боб:

Бу бобда роман жанрининг пайдо бўлишига ёрдам берган таълим, матбуот, нашр ишлари ва саудиялик зиёлилар табақасининг етишиб чиққани каби бир қатор омиллар ҳақида баҳс юритилди.

Учинчи боб:

Бу боб маърифий роман борасида бу қийин ишга қўл урган, дастлабки саудий намояндаларнинг ишларини, уларнинг 1930 – 1948 йиллари нашриёт ва матбаачилик ҳали мавжуд бўлмаганлиги сабабли қийинчиликка дуч келган адибларнинг асарларини қамраб олади.

Тўртинчи боб:

Бу бобда бадиий романга кириш масаласини икки жиҳатдан муҳокама қилинади. Бири - таржима, иккинчиси бевосита таъсир ўтказиш ва таъсирланиш бўлиб, 1954-1959 йилларни ўз ичига олади.

Бешинчи боб:

Бу бобда 1959-1979 йилларда пайдо бўлган бадиий роман ва унинг Ҳомид Даманхурий ва Иброҳим ан-Носир каби намояндалари ижоди муҳокама қилинади. Саудия романчилиги араб “бадиий” романчилигига кириб келди ва бу босқичда адиблар романнинг бадиий асослари жиҳатидан ҳам араб, ҳам халқаро миқёсда эътироф этила бошладилар.

Олтинчи боб:

Бу бобда саксонинчи йиллар романлари кўриб чиқилади. Мазкур ўн йилликда қатор омиллар бир неча романлар яратилишига кўмаклашди. Мазкур бобда ана шу даврда нашр этилган романларни таҳлил қилдик.

Ушбу тадқиқот саудия романчилигининг ҳақиқий характерини очишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Роман жанрини тадқиқ этган, араб романини ўрганган саудиялик ёки бошқа кўплаб тадқиқотчилар ва изланувчилар бу мавзуга эътибор бермадилар, улар орасида мавзуни юзаки ўрганган, саудия романчилиги характерини очиб бермаган ёки саудий бўлмаган муаллифларни эслаб, романга алоқаси бўлмаган ишлар ҳақида тўхталганлар ҳам бўлди.

Бу илмий иш саудия романининг пайдо бўлиши ва унинг ривожланиш босқичига бағишланган, олтмиш йиллик давр (1930-1989 йиллар) ичида дуч келган тўсиқларини, бу адабий жанрнинг хусусиятини ташкил этувчи омиллар ва сабабларни, шунингдек, бадиий қийматга эга бўлган романларнинг пайдо бўлишида катта роль ўйнаган жаҳон ва араб романларидан таъсирланишини қамраб олувчи танқидий-таҳлилий тадқиқот ва адабиёт тарихидир. Бадиий омиллар ва танқидий меъёрлар

тадқиқотчиларни 50-йиллардан бошлаб пайдо бўла бошлаган бадий қийматга эга бўлган романлардан намуналар танлаб олиб, тадқиқ ва таҳлил этишга ундади. Адиблар ва адабиёт танқидчилари ҳам янги саудия адабиётида жаҳон ва араб адабиёти оқими таъсирида бу адабий турнинг мавжуд бўлишини табиий ҳол сифатида қабул қила бошлади.

Мен бу ерда ушбу йиллар давомида мана шу илмий ишимни амалга оширишимда Аллоҳ Таолодан сўнг менга ёрдам қўлини чўзган устозларга, энг аввало менга тўғри йўл кўрсатган устозимга (агар бундай кўрсатмалар бўлмаганида менинг бу ишим дунё юзини кўрмаган ва имтиҳон комиссиясида ўтмаган бўлар эди), шунингдек, мен учун зарур бўлган манбалар ва адабиётларни топишда кўмак берган барча биродарлар ва ҳамкасбларга, алоҳида, азиз биродарим ва содиқ дўстим доктор Яҳё ибн Жунайдга, унинг турмуш ўртоғи доктор Хайрия ас-Саққофга, мени қийин ҳолатларда қўллаб-қувватлаган ва рағбатлантирган азиз дўстим Усмон Солиҳ ал-Фурайҳга миннатдорчилик билдираман. Менга ёрдам берган ва қўллаб-қувватлаганлар кўп сонли бўлган ва уларнинг барчаларининг исмларини бу ерда эслаб ўтолмаганим учун узр сўрайман. Муҳтарам ўқувчилар ва тадқиқотчилар, агар камчиликлар бўлса, маъзур тутишингизни сўрайман, инсон табиати ва тадқиқот шароити шундай.

Муҳтарам ўқувчидан агар ушбу тадқиқотда хато бўлса, менга хабар қилишларини сўрайман, мен уларнинг фикрларига диққат билан қулоқ соламан.

БИРИНЧИ БОБ

РОМАН ЖАНРИ

БИРИНЧИ БОБ

РОМАН ЖАНРИ

- 1 §. Саудия адабиётида қисса жанри.
- 2 §. Даврий матбуот (газеталар)да роман жанри.
- 3 §. Роман жанрининг адабиётда мустаҳкам ўринга эга бўлиши.

1-§. Саудия адабиётида қисса

Қадимда роман (араб тилида “*rivāyatun*” – “رواية”) бугунги кунда касб этган маъно билан танилмаган, роман (“ривоят”) сўзи арабча “*ravā*” (روي - “ривоят қилмоқ, ҳикоя қилмоқ, сўзлаб бермоқ”) феълидан ҳосил бўлган. Шу сабабдан насрий баён этиш санъати “ривоят” деб аталган, ҳатто театрда сахналаштирилган қиссалар ҳам шундай аталган. Роман XX аср бошларида араб зиёлилари томонидан қабул қилинмаган (бу ҳақда биз кейинроқ тўхталамиз).

Қисса умумий маънода бирор иш билан машғул бўлмаган хотин-қизлар ва болалар ўртасида вақт ўтказишдаги дилхушликнинг бир тури сифатида танилган. Бу жанр Саудия Арабистонида, балки бу мамлакатдан замонавий таълим ва маданиятда илгарироқ бўлган бошқа, масалан, Миср, Ироқ каби араб давлатларида ҳам Иккинчи жаҳон уруши охиригача бўлмаган. Ундан сўнг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида кенг қамровли ўзгаришлар юз берди.

Саудия Арабистони Подшоҳлиги янги пайдо бўлган мамлакат сифатида ҳаёт оқимини ривожланган мамлакатларга мос келадиган замонавий ҳаёт сари ўзгартириш мақсадида янги давлат қуришни режалаштириб, ўша пайтда илм-фан жиҳатидан тараққий топган Мисрдаги университетларга ёшларни ўқишга юборишни ушбу режанинг имтиёзли йўналишларидан деб белгилади. Ўша талабаларнинг ўз ватанларини замонавий илм-фан ва маданият асосига қуришга бўлган умидлари жуда кучли эди. Шунинг учун ҳам улар 40-50-йиллардаги Миср маданий ҳаётини биргаликда бошларидан кечирдилар, Европадаги, аниқроғи, Франция ва Британиядаги университетларда ҳозирги замон адабиёт турлари асосларини ўқиб қайтган адиблар ва адабий мураққидлар билан мулоқотда бўлдилар. Европа адабиётида ҳикоя этиш санъатининг икки тури – роман ва ҳикоя жанри ривожланган эди. Эллигинчи йиллар бошларида ўша ўқувчиларнинг дастлабки гуруҳлари ватан тупроғига қайта бошлади. Улар Тоҳо Ҳусайн, Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал ва башқа буюк адиблар билан мулоқотда бўлган, уларнинг ҳозирги замон адабиёти, хусусан, кечагина худди ношаръий фарзанд каби уятли ҳисобланган роман жанри ҳақидаги маърузалари ва семинарларида иштирок этгандилар. Мисрда таълим олиб қайтганлардан ташқари Саудия Арабистонида ишлаш учун келган бир қатор муҳожирлар ҳам бор эди. Бу муҳожирлар турли араб давлатларидан келган бўлиб, улар чет тилларини билар, чет эл адабиётини аслиятда ўқий олар ва шунингдек, таржима ҳам қила олардилар.

Аҳмад Ризо Ҳуҳу Саудия Арабистонига Жазоирдан 1934 йили оиласи билан келади. Дастлаб шариат билимлари мактабига ўқувчи бўлиб киради,

сўнг у ерда Абдулқуддус ал-Ансорий ва Убайд Маданий билан бирга ўқитувчи бўлиб ишлаб қолади. Бу устозлар биринчи нотиқлик санъати ва саудия адабиётини янгилаш учун мамлакатдаги биринчи адабиёт клубини таъсис этадилар. Ҳуҳу ал-Ансорий билан биргалликда “ал-Манҳал” журналида ҳам ишлайди. У ал-Ансорийнинг рағбатлантириши билан ҳикоялар ҳам ёзади ва журналда нашр қилиш имкониятига эга бўлади. 1947 йили Ҳуҳунинг “Маккалик қиз” (“Ғадат Умм ал-Қура”) романи нашр этилади, шу йилнинг ўзида унинг иккинчи романи ҳам чоп этилади. Аҳмад Ризо Ҳуҳу айни пайтда, жазоирлик зиёлилар таъкидлаганидек, Жазоирда ҳикоя жанрининг дастлабки намояндаларидан ҳисобланади¹.

Ҳуҳу умрининг кўп қисмини Ҳижозда ўтказди, шу ерда юқорида эслаб ўтилган романини ва ҳикояларини нашр этди. Ҳижозликлар уни Аҳмад Муҳаммад Жамол “Ҳижозда нима гап?” деган китобида эслаб ўтганидек, Ҳижоздаги ҳикоя жанри асосчиси ва дастлабки намояндаларидан бири деб ҳисоблайдилар².

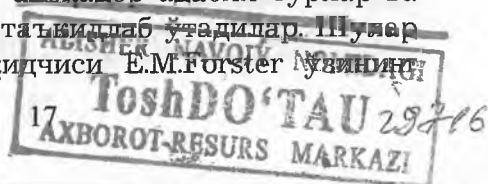
Аҳмад Ҳуҳунинг ҳикоя жанри пайдо бўлишидаги катта ролини, унинг ҳукумат идораларига ишга келган бир гуруҳ араб муҳожирлари билан саудия матбуотидаги ижодий иштирокини, уларнинг чет тилларини билиш орқали жаҳон адабиёти намуналари билан танишиш имкониятлари борлигини эътиборга олиб, айтиш мумкинки, илгари усуллари ва қоидалари маълум бўлмаган бу янги адабий жанр – роман танилишида уларнинг ўрни каттадир. Бу

¹ Қаранг: Абдулла Рукайбий. “Нуфус саира” (“Оташин калблар”). “Ад-Дар ал-Мисрийя” нашриёти, Кохира, 1962 й.

² Аҳмад Муҳаммад Жамол “Маза фил-Ҳижаз?” (“Ҳижозда нима гап?”). “Ал-Бабий ал-Ҳалабий” нашриёти, Кохира, 1944 й., 45-бет.

муаллифлар ўз асарларига чет эл адабиётидан таъсирланиб, мазмунан араб аслиятини сақлаган ҳолда чет эл рангини бердилар. Хуҳунинг “Интиқом” қиссаси, айниқса, услубига кўра ўша пайтдаги чет эл асарларига ўхшаб кетарди. Ўша пайтдаги адабий танқидчилигида ҳикоя этиш адабиёти турлари ўртасида фарқлаш учун аниқ меъёрлар бўлмаган, умумий бир ном билан “қисса” деб аталар эди. Масалан, Муҳаммад Ҳасан Аввад (1902-1980) 1933 йили Абдулқуддус ал-Ансорийнинг ижоди ҳақида ёзиб, унинг “Эгизаклар” романини ва “Унутиш малҳами” ҳикоясининг ҳар иккаласини ҳам “роман” деб атайди. У ўз мақолаларини ҳозирги замон адабиёти бўйича манба ҳисобланган бир китобда жамлаган. Бу китоб номига ва мазмунига кўра адабий-танқидий фикрларни қамраб олган бўлса-да, муаллиф адабий турлар ҳақидаги ўз тушунчасида ҳеч нарса ўзгартирмайди. Муҳаммад Ҳасан Аввад яна икки ҳикоя, (бири – “Оқ қилинган ўғил” - муаллифи Азиз Зиё “Савт ал-Ҳижоз” газетасининг 1933 йили 22-сонидан нашр қилинган, иккинчиси эса Муҳаммад Нур Жавҳарийнинг “Табиий интиқом” қиссаси, 1935 йили нашр қилинган) ҳақида танқидий мулоҳазалар билдириб, уларнинг ҳар иккиси “роман” деб атайди ва уларни бадиий роман деб тавсифлайди.

Аввад “бадиий” терминини Фарбда пайдо бўлган “artistic” термини маъносида қўллаган деб айтиш қийин, балки у ёш ёзувчиларни ижодий ишларида рағбатлантириш учун шундай деб атаган. Фарбдаги танқидчилар ўзларининг илмий бадиий асосга қурилган тадқиқотларида XIX асрнинг ўрталарида Европада, хусусан Британияда романнинг юзага келишидан бошлаб, унга алоқадор адабий турлар ва уларнинг фарқларини таърифлаб ўтадилар. Шунинг қаторида инглиз танқидчиси Е.М. Forster

“Aspects of the Novels” номли китобида романнинг роман бўлиши ва бошқа ҳикоя этиш жанрларидан ажралиб туриши учун, албатта, қуйидаги рунлари (унсурлари) бўлиши зарурлиги таъкидлайди: ҳикоя, образлар (қаҳрамонлар), сюжет, хаёл, илҳом, услуб, адабий асарнинг ўзаро уйғунлашуви¹.

Бошқа танқидчи Edwin Muir ўзининг машҳур “Роман тузилиши” номли китобида мана шу асосий унсурларни ҳамда романда кўтариладиган тарих, жамиятшунослик, романтизм ва бошқа йўналишлар ва уларнинг тармоқларини санаб ўтади².

Эдвард Форстер, Эдвин Мьюир ва бошқалар сўзлаган бадиий асарнинг тузилиши ҳар қандай бадиий турда бўлиши, унинг техник сифатлари билан уйғунлашиши мумкин. Лекин бу ердаги савол шундан иборатки, ўқувчи ана шу адабий турларни бир-биридан қандай қилиб ажратиб олади? Унинг узун ёки қисқалигига қараб ажаратадими? Бу жанрнинг юзага келишида баъзи танқидчилар мана шу оқимга асосланган эдилар, улар асарнинг узунлиги ёки қисқалигини ҳисоблашган. Доктор Иброҳим ал-Фавзоннинг ҳижоз адабиётига бағишланган тадқиқотида таъкидлашича, асардаги сўзларни ҳисоблашар, сўзлар сони кўп бўлса, у роман ҳисобланар эди³. Ҳикоя этиш ўз-ўзича чегараланган эмас. Ҳар бир инсон ҳаётдаги ўзининг ёки бошқасининг қиссасини сўзлаши мумкин, ундаги образларни яратиши, хаёл-фантазияга берилиши, ўша хаёлдан воқеий ҳодисалар ёки тўқималар ўй-

¹ Эдвард М. Форстер. Роман аспекти. 105-бет ва б.б. Камол Ияд таржимаси Қоҳира, 1960 й.

² Эдвин Мьюин. Роман қуриши. 117-121-бет. Иброҳим ас-Сайрафий таржимаси Қсабланка-Қоҳира. 1960 й.

³ Иброҳим ал-Фавзан. Ҳозирги замон хижоз адабиёти. Янгиланиш ва анъана. 1-том, 698-б. Мактабат ал-Баби ал-Ҳалабий, Қоҳира, 1981 й.

лаб топиши ва буларнинг ҳаммасини ўзининг услуби билан ифодалашни мумкин. Сўнг биз учун қисса яратиши ёки тарихдаги ҳодисалардан эслаб, биз учун сўзлаб бериши мумкин. Шундай қобилиятлилар борки, улар ҳодисаларни эслаб, қайта тиклаши ва сўнгра ўзига хос услубда шакллантириши мумкин. Биз Форстер эслаб ўтган омиллар ва тарихий қисмларни баён этсак, уларнинг барчасини – фақат “роман”да учрайдиган сюжетдан бошқасини ҳар қандай ҳикояда, қиссада топишимиз мумкин. Мана шу ерда романнависнинг адабий асар – у яхши роман бўладими ёки заифми, яратишдаги маҳорати яширинган. Инглиз адабий танқидчиси Перси Лаббок (Percy Lubbock) ўзининг машҳур “Роман яратиш” (The Craft of fiction) китобида шундай дейди: “Роман жанрида шакл, сюжет ва композициянинг бошқа жанрлардан кўра таъсири кўпроқ деб хулоса қила оламизми?”¹ Лаббок сюжет (ечим)ни шакл ва композиция ўртасига қўяди. Бу икки унсур асосий бўлиб, сюжет, гарчи улар барча адабий жанрларда мавжуд бўлса-да, фақат ана шуларгагина қурилиши мумкин.

Жаҳон адабиётида катта шуҳрат қозонган Колин Уильсон ҳозирги замон адабиётига бағишланган “Модернизм адабиётида маъқул ва номаъқул” номли китобида “ечим” нинг мавжудлиги ҳақида таъкидлайди: “Услуб (йўл)ни ривожлантириш ечимни бутунлай йўқ қилиб юборишни талаб қиладими? Бундай фикр бутунлай ярамайди. С.Б. Синонинг романлари Сарот хонимнинг романлари ҳаққонийлигичалик ҳаётни рост ифодалайди, улар айна пайтда нафис ва аниқдир, шу билан

¹ Перси Лаббок. “Роман яратиш”. 21-бут. Абдусаттор Жавод таржимаси. Информациа вазирлиги нашри. Бағдод. 1981.

бирга айни пайтда уларда аниқ ечим борлиги билан ажралиб туради”¹.

Бу фикрни Уильсон баъзи ёзувчиларда инкор этган эди, улар роман тузилишини янгилашни хоҳлаган, ундаги ҳикоя этиш услубини тарихий қисса ёки ҳикоя каби бошланиб тугагини, яъни сюжет бурилишларидан ўтмаслигини хоҳлаган эдилар.

Маҳмуд Таймур “Ҳикоя ва театр борасида тадқиқотлар” асарида романнинг қатъий таърифини аниқлашга, бу билан уни қисса ва ҳикоядан ажратиб турувчи жиҳатини белгилашга ҳаракат қилган эди: “Роман” деб шундай асар аталадики, унда муаллиф бир ёки бир неча мавзунини тўлиқ ёритади, бир ёки бир неча ҳаётни батафсил баён этади, ўқувчи қаҳрамон ёки қаҳрамонлар ҳаётининг турли босқичлари билан танишмагунча уни тугатмайди. Қиссанавис олдида роман майдони кенгдир, у қаҳрамонлар ҳаётининг пардасини очиб ташлай олади, воқеаларни улар қанчалик узун бўлмасин тўла баён этади”². Маҳмуд Таймур бу номни французча “Roman a clef” дан иқтибос қилган.

Нима бўлганида ҳам Маҳмуд Таймур таърифни яқинлаштиришга уринган ва ўз замонида бу муаммони сеза олган, насрий жанрлардаги бу ажойиб қоришмани кашф этган. Шунга қарамай, таъриф аниқ бўлмаган, ундан ижодкор эмас, фақат адабиёт тадқиқотчисигина фойдаланиши мумкин бўлган, лекин у ташаккур билдиришга арзигулик уриниш эди.

Биз ўзимизда роман шаклланишига ана шу танқидчилар методологияси билан қарасак, араб танқидчиларининг, айниқса саудия танқидчила-

¹ Колин Уильсон. “Ҳозирги замон адабиётида маъқул ва номаъқул”. 107-бет. Анис Закий Ҳасан таржимаси. Дар ал-Адаб нашриёти, Байрут. 1981.

² Маҳмуд Таймур. Ҳикоя ва театр борасида тадқиқотлар. 100-бет. “ал-Матбаа ан-Намузажийя”, й.й.

рининг асарларидан бу методологиядан асар ҳам топмаймиз. Бунга сабаб уларнинг адабий мерослари учун бу жанр кутилмаган эди. Муҳаммад Саид ал-Аммудий (1905-1991) “ал-Манҳал” журналида ҳикоя ва модерн ҳикоя ҳақида ёзган мақоласида бир қатор ҳикояларни “модерн ҳикоя” деб атайдди. Бироқ бу асарлар ана шу термин англатадиган маънодан бутунлай узоқдир¹. Ҳикоя этишнинг турини бу янги кириб келган жанр, яъни романни аниқлаб берувчи таъриф ғарбдаги ўқувчилар ва тадқиқотчилар орасида мустаҳкам ўрнашиб қолмади. Саудий ёзувчиларнинг асарларида ўша пайтда тушунарсиз бўлган тор маънодаги истилоҳлар ва таърифларни кўп қўллаганларини кузатамиз. Масалан, “қисса қасира” (“қисса ҳикоя”), (қисса сағийра” (“кичик ҳикоя”), “уқсуса” (“ҳикояча”), “қисса таҳлилийя” (“таҳлилий қисса”) ва “ривая” (“роман”). Биринчи ном “ҳикоя” (“қисса қасира”) агар бу таърифнинг мазмуни мақсадга мос келса, мақбул бўлиши (қабул қилиниши) мумкин. Лекин “кичик” сўзи техник термин эмас, у замонавий адабиёт истилоҳлар орасидан ўз ўрнига эга эмас. “Ҳижоз овози” (“Савт ал-Ҳижоз”) газетасининг 1933 йилдаги сонларидан бирида бир рукн (ёки бир устун)дан иборат бўлган асарни “роман” (“ривая”) деб атаган билан у романнинг техник таърифига мос келмайди, у нари борса, “митти ҳикоя” (“уқсуса”) дан бошқа нарса эмас”, деб ёзган эди ал-Аввад (“Очиқ айтилган фикрлар”, 363-бет)².

Аmmo қисса деб аталган атама – “новелла” истилоҳи мазкур истилоҳга мос бўлиши учун баъзи ту-

¹ Муҳаммад Саид ал-Аммудий. Ҳижозда ҳикоя этиш адабиёти. “ал-Манҳал” журнали. 11-бет. 5-том. 1937 й.

² Муҳаммад Саид ал-Аммудий. Ҳижозда ҳикоя этиш адабиёти. “ал-Манҳал” журнали. 363-бет. 5-том. 1937 й.

затишлар киритиш лозим. Ал-Аввад бошчилигидаги ана шу танқидчилар Европа адабиётига, хусусан француз адабиётига мос янги адабиётни яратишга ошиқардилар. Улар ёшлар ўзлигига эга бўлган саудия адабиётининг тамал тошини қўйиши учун матбуот ва танқид эшигини очдилар. Албатта, бошланиш зарур эди ва бу бошланиш “техник” талабларга жавоб берадиган даражада етук бўлмаслиги маълум эди, албатта, ўқувчи ҳам ўқиши, ўрганиши керак эди. Ундан кейин жанр талабаларининг навбати келарди. Саҳмий Можид ал-Ҳожирий “Саудия Арабистонида ҳикоя” деб аталган тадқиқотида “У адиблар ўз асарларини жанр талабларидан кўра кўпроқ маърифий мақсадларда яратган эдилар”, деб ёзган эди¹. Ҳақиқатан ҳам ўша давр ёзувчиларида Европада илдиз отиб мустақамланган, сўнг ғарбдан шарққа қараб йўл олган бу жанр ҳақида Миср университетларига ўқишга юборилган саудий талабаларнинг ўз юртларига қайтиб, анаъанавий адабиётни замонавий адабиётга ўзгартирганларига, унга янги роман тушунчасини киритганларига қадар тўлиқ тушунча бўлмаган. У давр адабиётида роман бўлмаган, улар шеъриятда ҳам, насрий адабиётда ҳам араб адабий меросини, араб қадриятларини сақлаб келганлар.

Чунки турк ҳукмронлиги даврида араб тилида таълим етарли эмас эди, мен бу ерда арабча таълимни, яъни мактабда ҳамма фанлар араб тилида ўқитилишини назарда тутяпман. У пайтда “куттаб”лар бор бўлиб, унда Қуръони каримни ўқитиш, араб хати ва арифметикаси ҳамда йўналтирилмаган ўқиш билан чекланар, уларни кўпчилиги

¹ Саҳмий Можид ал-Ҳожирий. Саудия Арабистонида хикоя. 362-бет. Риёз адабиёт клуби. 1988 й.

арабча ва диний илмларни жонлантириш мақсадида Муқаддас Масжид равоқларида олиб борилар эди. Масжид ан-Набавийда дарс берган Шайх Абдулҳақ Нақшбандийнинг айтишига қараганда, у ерда кўнгилли ўқитувчилар гуруҳи дарс беришган, дарслар мунтазамлиги таъминланмаган¹.

Таълим Туркия давлати томонидан ўз тилига хизмат қилишга, фарзандларининг тилини Туркия ичида ва ташқарисида (ҳудудидида ва хорижда) сақлаб қолишга йўналтирилган эди. Араб фарзандлари учун турк мактабларига кириш кучли рағбатлантиришга эга эмас эди, бунинг икки сабаби бор эди. Биринчиси – ўз тилини йўқотиш, иккинчиси – ҳарбий хизматга бориш хавфи. Бундан ташқари яна халифаликнинг сўнги даврида очиқ-ойдин пайдо бўлган турк партиялари – Бирлашиш ва тараққиёт партияси, Турк ёшлари партияси каби сиёсий мақсадлани кўзлаган ташкилотлар таъсирига тушиб қолиш хавфи бор эди.

Ҳижоз минтақасида саводсизликнинг кенг тарқалгани сабабларидан бири араб ёшларининг таълимга қизиқмаслиги эди. Турк ҳукуматининг мавжудлиги сабаб, лавозимларга тайинлашдаги имтиёзлар турк тилини билишни шарт қилиб белгилаган эди. Икки Муқаддас Масжид – Макка ва Мадина минтақаси ҳунармандчилик ва тижорат билан машҳур эди. Шу сабаб маҳаллий фуқаролар (ватандошлар) ҳаж ва умра пайтида ривож топган ҳунармандчилик ва тижорат билан машғул бўлардилар. Ҷамият илм ва уламони қадрлар, ота агар фарзанди илм олишни истаса, уни илмдан маҳрум қилмас эди².

¹ Абдулҳақ Нақшбандий. Ярим асрдан олдинги хотиралар. “ал-Манҳал” журнали. 1962 йил, октябрь сони.

² Муҳаммад Абдурахмон аш-Шомих. Усмонийлар даврининг сўнги

Ҳижозда саводсизлик тарқалишининг сабаби таълимга қизиқишнинг сўнгани араб кишисиди (араблар) ўқиган одамнинг, айниқса, ўқитувчининг касбий келажагидан умиди йўқлиги эди. Бу ҳақида Муҳаммад Али Мағрибий “Янги адабиётнинг бу юртга қандай таъсири бор?”¹ номли мақоласида ёзган эди. Саудий даври бошлангандан сўнг янги араб давлати соясида ўқиганларга иш ўринлари яратиш имконияти топилгач, таълимга бўлган талаб оша бошлади. Илгари ҳарбий хизматдан қочган ёшлар ҳам энди ватанга хизмат қилиш мақсадида ҳарбий хизматга ҳам кўплаб ёзила бошладилар. Бунга қадар ҳам араб ва мусулмон фарзандлари учун якка шахслар ва жамоалар томонидан таъсис этилган баъзи араб мактаблари мавжуд эди. Мисол тариқасида баъзиларини эслаб ўтамиз. Шайх Муҳаммад Раҳматуллоҳ Усманий (1891 й.в.э.)² 1875 йили Макка шаҳарида ас-Султийя мактабини, Муҳаммад Али Зейнал 1905 йили Макка ва Жидда шаҳарларида ал-Фалаҳ мактабларини, ундан етти йил сўнг 1912 йили Мадинаи Мунавварада шариат билимлари мактабини ташкил қилган эди. Абдулқуддус ан-Ансорий ана шу мактабнинг ўқитувчиларидан бири эди. Бу мактаблар араб тилини ва шариат илмларини хурофотдан холи равишда ўқитишга интилар эди. (Бу ҳақида батафсил қаранг: Абдурахмон Солиҳ Абдулло. Маккада таълим тарихи. “Дар ал-Маърифат” нашриёти. Жидда. 1983.) Ал-Ҳусайн ибн Али 1916 йили туркларга қарши инқилобни амалга оширган-дан сўнг таълимни араб тилига ўтказишга ҳаракат

даврида Макка ва Мадинада таълим. 124-бет. Риёз, 1973 й.

¹ Муҳаммад Али Мағрибий. Янги адабиётнинг бу юртга қандай таъсири бор? “ал-Манҳал” журнали. №3-сон 1939 й.

² Муҳаммад Али аш-Шомих. Аввалги манба. 39- ва ундан кейинги бетлар. Шунингдек, ал-Манҳал журнали. 9- ва 10-сонлар. Август 1951 й.

қилди. Бироқ унинг бошқарув муддатининг қисқалиги, душманларига қарши олиб борган урушлари сабабли мақсадни тўлиқ амалга оширишга имконият бўлмади. Ҳижоз саудийлар ҳукмига ўтгач, таълим тўлиқ араб тилига ўтказилди¹.

Наждда эса таълимнинг эсга оладиган бирор таъсири бўлмаган, баъзи жойлардаги куттаблардан ташқари. Албатта, бундан баъзилар диний билимлар эгаллашда манфаатдор. 1902 йили учинчи саудий давлатининг подшо Абдулазиз томонидан таъсис этилгунига қадар бу ерда мунтазам хусусий таълим ҳам мавжуд бўлмаган².

Арабистон ярим оролининг шарқий минтақасида анъанавий маданий ҳаракат пайдо бўла бошлади ва Кўрфаздаги қўшни давлатлардан, аниқроғи Эрондан маданий таъсирланиш юз берди. Эроннинг Кўрфаздаги араб давлатлари азалдан таъсири мавжуд эди. Бундан ташқари баъзи бой оилалар ўз фарзандларини Эронда ва Ҳиндистонда ўқитар эдилар. Ҳиндистон билан илмий алоқалар бошқа юртларга нисбатан кучлироқ эди. Бунинг сабаблари ярим қитъада араб илмларини араблар аввалдан, XI асрдан бошлаб кенг тарқатганлари эди³. Бу алоқаларнинг минтақага таъсири кейинроқ ўз аксини топди, ҳинд олимлари толиби илмларга ёрдам беришда ўз ҳиссаларини қўшдилар. (Бу ерда айтиб ўтиш жоизки, Ҳиндистонда биринчи бўлиб, университет дипломини олган толиби илм шайх Аб-

¹ Муҳаммад Али аш-Шомих. Саудия Арабистонида насрий адабиёт. 40-бет. Риёз. 1975 й.

² (Бу ҳақида батафсил қаранг: Мунир ал-Ажлан. “Саудия Арабистони тарихи”; Ибн Бишр. “Нажд тарихининг шон-шухрати”; Амин ар-Райхоний. “Янги Нажд тарихи”; Ҳофиз Ваҳба. Арабистон ярим ороли XX асрда” ва б.)

³ Султон Саад ал-Қаҳтоний.

дулло Абдурахмон ал-Мулла ал-Аҳсо эди, у 1934 йили университетни битирди ва маданий ҳаракатни фаоллаштиришда кўп хизматлар қилди. У Аҳсога қайтиб келгач, 1937 йили бу ерда биринчи кутубхонага асос солди.) Сўнг Кўрфаз давлатлари Британия протекторати остига олинди. XIX асрда Ҳиндистонда ўрнатилган ҳукмронлик Иккинчи Жаҳон Урушидан сўнг бу ерда ҳам тарқалди. 1919 йили Баҳрайнда биринчи расмий мактаб ташкил этилди. Бу Кўрфаздаги энг катта маданий ҳодиса эди. Шу сабабдан ҳам минтақа фарзандларининг кўпчилиги бу расмий мактабда расмий таълим асосида ўқиш учун кела бошладилар. Бунга таълим соҳасида аввалдан тажрибага эган бўлган араблар жалб этилди. Мактабнинг биринчи мудирлари ал-Азҳар шайхи, таниқли муаррих Ҳофиз Ваҳба, биринчи мударрисларидан Кувайтлик таниқли шоир Холид ал-Фараж эди. “Баҳрайнда таълим дафтари варақлари” китобининг муаллифи Абдулҳамид ал-Муҳоддин ва “Баҳрайнда таълим” китобида доктор Рафиқа Салим Ҳамуд эслаб ўтганидек, Абдулазиз ал-Утайқий кейинчалик мактаб мудирлари бўлди. Баҳрайнда дипломатик миссиялар томонидан ташкил этилган ва бошқарилган мактаблар кўп эди. Масалан, Америка насронийлар мактаби, Эрон диаспораси ташкил этган мактаб ва бошқалар¹. Араб Кўрфазидagi бу таълим уйғонишининг араб-ислом мероси билан боғлиқ бўлган, янги ривожланишга ҳамоҳанг равишда янгиланишга интилган янги адабиётнинг келиб чиқишида роли катта эди. Араб Кўрфази Миср тараққиёти билан боғлиқ эди. Бутун араб оламида кенг тарқалган миср кадрлари ва миср фильмлари

¹ Рафиқа Салим Ҳамуд. Баҳрайнда таълим. 65-бет. Маориф бошқармаси. Баҳрайн университети. 1987 й.

билан бир қаторда Мисрда нашр этиладиган китоб ва журналлар минтақага келиб турарди¹. Табиийки, бу кенг тарқалган маданий жиҳат бутун минтақа бўйлаб янги адабиёт сифатида ўз аксини топди, у клублардаги фильмларда намойиш этилди, ўша пайтда нашр этиладиган газета ва журналларда бу ҳақида ёзилди.

Саудия романи ёзувчиларидан бири, унинг ривожланиш босқичидаги дастлабки адиблардан бўлган Иброҳим ан-Носир бу пайтда Ироқда ўқиди. Ироқ Британия протекторати остида эди, шунингдек, унда адабий уйғониш авжида эди, айнан шу пайт янги роман пайдо бўлиши даврига тўғри келарди. Бу эса унинг ана шу янги романларни ўқишга имконият яратди, унинг қобилиятига озуқа берди, янги роман ёзувчиси сифатида шаклланишида роль ўйнади. У XX асрнинг олтмишинчи йилларида Саудия Арабистонига қайтгач, ана шу тажрибасидан фойдаланди². 1932 йили Саудия Арабистони давлати ташкил топганида ҳукумат таълимни тўғри асосларда ташкил этиш масаласини ўзининг биринчи даражали вазифаларидан қилиб белгилади. Мамлакатнинг турли томонларида тўғри асосларда мактаблар ташкил этила бошланди. Ўқишнинг бе-

¹ Мажаллат ал-Баҳрайн ас-Сақофия (“Баҳрайн маданияти” журнали). 18-бет. Учинчи йил. Июль, 1996 й.

² Саҳмий Можид ал-Ҳожирий. Саудия Арабистонида ҳикоя. 370-бет. Риёз адабиёт клуби. 1988 й.

Бақри Шайх Амин ўзининг “Саудия Арабистонида адабий ҳаракат” китобида наждлик ёзувчи Иброҳим ан-Носирнинг Риёзда ўқиганини ёзади. У ҳозир пойтахтдаги давлат муассасаларидан бирида ишлайди. Унинг асарларидан: “Сукб фи ридо ул-лайл” (“Тун либосидаги тешик”), “Ард била матар” (“Ёмғирсиз ер”), “Уммаҳат ва н-нидал” (“Оналар ва кураш”). Уларнинг барчаси мамлакат босмаҳоналарида нашр этилган. 459-бет. Байрут. “Дар ул-улум ла-л малайин” нашриёти. Бешинчи нашр. 1986-йил. Бу тадқиқот ҳақида кейинга бобларда Иброҳим ан-Носир асарларини таҳлил қилганимизда тўхталамиз.

пуллиги ҳаммани жалб қила бошлади. Педагогика, саноат ва қишлоқ хўжалиги институтлари талабалари учун стипендиялар жорий этилди¹. Тадқиқотимиз таълим масаласига бағишланмаганлиги сабабли мен бу масалага чуқур тўхталиб ўтирмайман. Таълимнинг роман ривождаги роли ҳақида кейинги бобларда тўхталиб ўтамиз.

Усманийлар даврининг сўнги пайтларида Жидда ва Маккада турк тилида нашр қилиниши сабабли чекланган таъсирга эга бўлган матбуот Арабистон ярим ороли тарихида биринчи марта кенг миқёсда ўз йўлини топа бошлади. Араб фарзандлари турк таълимини ва матбуотда ишлашни ёқтирмас эдилар, улар бир томондан ўз тилларини сақлаб қолишга интисалар, иккинчи томондан манбаларда таъкидланишича, ҳарбий хизматга жалб этилишдан қўрқар эдилар.

Саудия Арабистонида ва Араб Кўрфази мамлакатларида университетлар йўқлиги сабабли саудиялик талабалар ҳукумат йўлланмалари асосида университетларда таълим олиш учун Мисрга йўл олдилар. Ўша пайтларда Миср илм соҳасида ривожланган араб давлати эди, шунинг учун ҳам барча араб давлатларининг кўзлари унга тикилган эди. Бу талабалар юксак савиядаги илмий ва маданий маълумотга эга бўлиб қайтдилар. Улар Мисрда араб адабиётида муҳим ўрин тутган Тоҳо Хусайн, Муҳаммад Хусайн Ҳайкал, Тавфиқ ал-Ҳаким каби буюк адиблар ва танқидчилар билан учрашдилар. Ўша талабалар орасида Ҳомид Даманхурий ва Ҳамза Муҳаммад Буқарий бор эди. Ҳомид Даманхурий аввал Қоҳира университетида, сўнг Искандария

¹ Иброҳим Муҳаммад Иброҳим. Саудия Арабистонидаги расмий ва норасмий таълим. 37-бет. Алам-ал-маърифа. Жидда. 1985 й.

университетида ўқиб, уни 1945 йили тамомлади. Айни пайтда Қоҳира университетини тамомлаган Ҳамза Муҳаммад Буқарий ватанига қайтиб, 1955 йили ташкил этилган “Саудия радиоси” журнали таҳририятини бошқарди.

Эллигинчи йилларда Мисрда таълим олиб қайтган, аввалги талабалар каби таъсирланган бир гуруҳ романнавислар пайдо бўлдилар. Булардан Исом Ҳуқайр Қоҳира университетини 1953 йили тамомлади, 1980–1983 йиллари адабий асарлар яратди. Фуад Содиқ Муфтий 1960 йили Қоҳира университетини битирди, 1981–1986 йиллари иккита роман ёзди.

Етмишинчи йилларда биринчи марта роман жанрида ижод қилувчи аёл ёзувчи Ҳуда ар-Рашид адабиёт соҳасига кириб келди. Адибанинг “Эртага пайшанба бўлади” номли романи 1979 йили Қоҳирадаги Рўз ал-Юсуф босмахонасида чоп этилди. У Қоҳирада ўқиган эди. Шунингдек, Қоҳира университетини битирган Амал Шата 1980 йили Жиддадаги “Дар ат-Тиҳама” нашриётида “Эртага унутама” номли романини, 1989 йили Риёздаги “Дар ар-Рифайи” нашриётида иккинчи романини нашр этди.

Таълим олиб ўз ватанига қайтган бу ёзувчилар мамлакатдаги бир қатор адиблар ва зиёлилар қаторида маърифатнинг турли илмий, адабий, педагогик ва публицистик соҳаларида иштирок этиб, ижод қилиш шарафига муяссар бўлдилар ва турли соҳаларда биринчилардан бўлдилар.

Ҳомид Даманҳурий ўқитувчи бўлиб ишлаш билан бир қаторда адабиёт билан шуғулланиб, ҳам назмда, ҳам насрда ижод қилди. Ҳамза Муҳаммад Буқарий журналистика ва бадий таржима соҳасида ишлади. Фуад Содиқ Муфтий дипломатия соҳасида фаолият олиб борди. Ҳуда ар-Рашид Британия радиосининг араб бўлимида ишлади, Амал Шата врач-терапевт-

лик билан, Исом Хуқайр эса стоматология билан шуғулланди. Бу адиблар ўз мутахассисликларига кўра хорижий тилларни, аниқроғи инглиз тилини билиш имкониятига эга бўлдилар ва шу сабабли замонавий адабиётни аслиятда, баъзи юзаки таржима-лардан узоқ бўлган асл тилда ўқий олардилар.

2-§. МАТБУОТДА РОМАН

XX аср бошларидаги матбуотда янги маънодаги роман мавжуд эмас эди, чунки умуман ҳикоя этиш жанри ҳақида, хусусан роман жанри ҳақидаги туншунча ҳали шаклланмаган эди. Бу ўқувчиларни ва ёзувчиларни замонавий қисса ва унинг кейинчалик маълум бўлиб ўз хусусиятлари ва асосларига эга бўлган турлари мазмун-моҳияти билан таништиришдаги матбуотнинг ролини асло инкор этмайди.

Биринчи саудия расмий газетаси саудийлар даврининг бошланишида чиқа бошлади, 1924 йили пайдо бўлган “Умм ал-Қура газетаси”га Юсуф Ясин (1892-1962) асос солди ва унинг таҳрир ҳайъатини бошқарди.

Юсуф Ясин ўзининг адабий ва журналистик фаолияти билан бир қаторда ҳукуматда ишлаш учун Суриядан келган эди. Бу газета давлатнинг расмий органи бўлгани учун у асосан ижтимоий-сиёсий йўналишда бўлиб, адабиётга ихтисослаштирилмаган эди. Лекин у ҳикоя этиш жиҳатини эътибордан четда қолдирмади, гарчи биз юқорида айтиб ўтганимиздек, бу даврда ҳикоя этиш турлари ҳали бир-биридан фарқланмас эди. Газета саҳифаларининг адабиёт рукнида асосан шеъриятга эътибор қаратилар эди. Унда нашр қилинган иккита ҳикоядан бошқа ҳикоя ва қиссадан асар ҳам йўқ эди. Булардан бири – аббосийлар тарихидан иқтибос қилинган бўлиб, у

Мустафо Атонинг “Аббосийлар тарихидан ҳикоя” деб аталган асари, иккинчиси – Абдулҳаким ал-Оббидиннинг “Номаълум аскар” ҳикояси эди. Буларнинг иккаласи ҳам ибтидоий шаклдаги қаҳрамонлик, фидоийлик ва шон-шуҳрат рамзи бўлиб, кейинчалик пайдо бўлган ижодий асарлардан бадиий шакли билан фарқланарди.

Бу икки ҳикоя ўттизинчи йилларда, аниқроғи 1937 йилда ёзилганига қарамай, бу давр ёзувчиларида ҳикоя этиш руҳи юзага кела бошлаган бўлса-да, бадиий-техник жиҳатдан ҳали аниқ-равшан эмас эди, шу сабабли, ҳикоя қурилишида маърифий жиҳатлар бадиий-техник жиҳатларга таъсир қилган эди, замонавий шаклдаги роман тузилиши ҳақида гапирмаса ҳам бўлади¹.

1935 йили ака-ука Али ва Усмон Ҳофизлар томонидан “ал-Мадина” газетаси таъсис этилди². Мадинада ташкил этилган бу газета ўзининг маданий соҳадаги ролини бажарди. Маданий ресурслар етишмаслиги, босмаҳона ишларининг қийинлиги, ўқувчиларнинг камлигига қарамай, газета адабиётга, аниқроқ қилиб айтсак, араб адабиётига - шеъриятга ҳам, насрий адабиётга ҳам унча-мунча эътибор қаратди. Бунда анъанавий адабиёт, бевосита дидактик мақолалар тарихий шарт-шароит талабларидан келиб чиқиб, янги маданий тушунчаларни мустаҳкамлаш учун ўрин олди. Бунга қадар жамиятда узоқ йиллар давомида фикрий-ғоявий турғунлик сабаб тарли шакллардаги ижтимоий қолоқлик юзага келган эди. Шу билан бирга дастлабки ғоявий ривожланиш намунаси сифатида замонавий адаби-

¹ Каранг: “Умм ал-Қура” газетаси, 656-659-сонлари.

² Муҳаммад Абдурахмон аш-Шомих “Ҳижозда матбуот” номли китобида бу газетанинг 1937 йили 18 апрелда нашр этилганини ёзади. 147-бет.

ётдан баҳраманд бўлган газета ўз саҳифаларида ҳикоя нашр қила бошлади, 02.12.1937 йилдаги сонида Муҳаммад Амин Яҳёнинг “Ҳайит кўз ёшлари (“Думу ал-ийд”)” ҳикоясини нашр этди. Бу янги адабиётни мустаҳкамлаш йўлидаги одим бўлиб, ҳикоя ва қисса тушунчаларини тарғиб қилишга ҳисса қўшди. Уша давр талабидан келиб чиқиб, ўқувчини қўлидан ушлаб, янги адабиёт сари етаклаш, қисса ва роман жанри пайдо бўлишининг асосларини қўйиш ҳисобланарди.

1937 йили Абдулқуддус ал-Ансорий “ал-Манҳал” журнаliga асос солди. Бу журнал қисса соҳасини ривожлантириш ва тарғиб қилишдаги етакчилик ролини ҳали ҳам сақлаб келмоқда. Абдулқуддус ал-Ансорий ўзининг “Эгизаклар” романини 1930 йили нашр этганга қадар бу ерда ушбу жанрда ҳали бирорта асар яратилмаган эди. Бу Саудия Арабистонидаги биринчи ҳикоя этиш йўналишидаги асар эди. Ал-Ансорийнинг фаолияти мана шу бошланғич иши билан чекланиб қолмади, у ёш ёзувчиларни рағбатлантиришга ҳаракат қилди, уларнинг ҳикояларини ўз журнали саҳифаларида нашр этишга ундади. У замонавий адабиётнинг мукамал бўлиши учун ҳикоя ва қиссанинг мавжуд бўлишига жуда кучли ишонар эди. Унинг ҳикоя ва қиссага эътибори икки сабабга кўра бўлиши мумкин. Биринчиси – бу юқори савиядаги жанрлардан эди. Иккинчиси – бизнинг адабиётимизда бу каби адабий турнинг мавжуд эмаслиги эди¹.

Ал-Ансорий бу фикрни амалга оширди. У романнавислар ва ҳикоянавислар ўз асарларини “ал-Манҳал” журнали саҳифаларидан нашр қилишлари учун эшикларни кенг очиб берди. Баъзи романлар туркум асар сифатида журналнинг бир неча сони-

¹ Абдулқуддус ал-Ансорий. Қумуш китоб. (“ал-Китаб ал-Фиддий”). Ал-Манҳал. 1960 йил. Журнал таъсис этилганининг 25 йиллиги муносабати билан.

да кетма-кет нашр этилди. Журнал бу анъанани шу кунгача давом этириб келмоқда. Голиб Ҳамза Абул-Фараж ойлик журналнинг деярли ҳар бир сониди ҳикоялар чоп қилиш билан бир қаторда “ат-Тождурый ҳовлиси” (1989 й.) номли романни эълон қилди. Журнал ҳикоя танқидчилигини ҳам рағбатлантириш мақсадида Саудия Арабистонининг ўзидан ва хорижий мамлакатлардан бўлган асарларни чоп этиб келмоқда. Умуман олганда, ал-Ансорий ижод йўлида дастлабки қадамини қўяётган ёш ёзувчиларнинг қўлидан етаклаб, уларни рағбатлантириб келмоқда, улар бу журнал саҳифаларида адабий маҳоратларини сайқаллантиришларига кенг йўл очмоқда.

Ал-Билад ас-Саудия

1939 йили таъсис этилган. Биринчи марта 04.04.1932 йили “Саут ал-Ҳижаз” (“Ҳижоз овози”) номи билан нашр этилган. Бош муҳаррир Абдулваҳоб Ўший бўлган. Дарҳақиқат, “Саут ал-Ҳижаз”-нинг юзага келиши мамлакатдаги замонавий адабиёт тарихининг энг кўзга кўринарли воқеаларидан ҳисобланади. Чунки бу газета XX асрнинг қирқинчи йилларида ва эллагинчи йилларининг бошларида кўплаб ёзувчи ва адиблар учун расмий нашрга, ўша даврдаги бу адабиётнинг бир қатор “жанг майдони”га айланган эди¹. Ушбу газета адабиёт ривожланишига сезиларли ҳисса қўшиб келди, унинг умуман адабиёт масалалари учун ажратилган махсус иловаси нашр қилинарди. Газетанинг таъсисчиси Муҳаммад Солиҳ Насифнинг қўллаб-қувватлаши билан ёш ёзувчилар рағбатлантирилди. Газетанинг бош муҳаррири Абдулла Ариф (1917-

¹ Муҳаммад Абдурахмон аш-Шомих “Ҳижозда матбуот. 1908-1941 йиллар. 140-бет. “Дар ал-Амана” нашриёти. Байрут, 1971. Қаранг: Муҳаррир сўзбошиси. №96-сон. 19.02.1934

1977) Мисрға йўлланма билан ўқишга борган, Миср адабиётидан жуда таъсирланган эди. Ўқишни тугатолмай қайтиб келган Ариф миср журналистика услубидан таъсирланганлардан эди. Миср матбуотининг ўша даврда барча араб давлатларига кенг тарқалиши, эркин фикрлилик ва мазмунларнинг янгиланиши билан таъсир қилган эди.

Абдулла Ариф “ал-Билад” газетасининг таҳрир хайъатини 1944 йилдан 1955 йилгача - ўн бир йил бошқарди. У новатор-журналист сифатида танилди. Қисса жанрига эътибор қаратиб, ёш ёзувчиларнинг ижодий ишларини нашр қилишга имконият яратди, уларнинг бадиий маҳоратларини ошириш мақсадида адабий танқидга ҳам жалб этди. Унинг ўзи ҳам 15.08.1948 йил сонида “Сўнги ечимни қидираётган виждон муаммоси” номли ҳикоясини нашр этди. Бундан мақсад янги фикрларни илгари суриш, ижтимоий муаммоларни янгича ҳал этиш, ёзувчиларни янги жамият муаммоларини ҳал этишда қатнашишга ундаш ва ғоявий ҳаракатларни фаоллаштириш эди.

1950 йили Аҳмад Абдулғафур Аттор (1919-1991) Қоҳирада “ал-Байан” номи билан бир материал нашр қилиб, дўстлари ва тарафдорлари ўртасида тарқатди. Бу баён Аҳмад ас-Сибайининг “Фикра” номли романига қарши ёзилган бўлиб, уни аёвсиз танқид қилган эди. Уни “тузилиш жиҳатидан ҳам, услуб жиҳатидан ҳам ўқишга арзимайдиган асар” деб таърифлади. Аттор ушбу роман ҳақида саудия газеталарида ўзининг салбий муносабатини билдирди. Бироқ баъзи адиблар ва журналистлар ўртага тушиб, уларнинг икковлари орасидаги “жанг”ни тўхтатиш учун аралашдилар. Атторнинг ўз кўнглидаги муносабатини билдириш учун Қоҳирага бориб, ас-Сибойига ҳужумини охирига етказди.

зиш учун, объективликдан анча узоқ бўлган фикрлар билан уни танқид қилди ва бу газетанинг бир сонини нашр қилдириб келди.

1953 йили Ҳамад ал-Жосир (1910-2000) “Риёз” (“Риёз”) журналини (“Риёз” газетасини) таъсис этди. Бу журнал ўша пайтдаги барча газета ва журналлар қатори адабиётга эътибор қаратди. Дастлаб “Риёз” роман жанрига унчалик эътибор қаратмади. Саксонинчи йилларга келиб бу жанр ҳозирги замон адабиётининг арконларидан бирига айланганлиги исботланганидан сўнг, роман жанрига умумий эътибор қаратилиши билан газета ўзининг илова-ларида бу жанрга алоҳида аҳамият бера бошлади. Ҳамза Муҳаммад Буқарийнинг 1982 йили нашр қилинган “Дар ар-Рифайй” нашриётида чоп этилган “Сафа айвони” романи ҳақида Абдулазиз ар-Рифоий мақола ёзди¹. Шу роман ҳақида Одил Адиб Ога ҳам мақола ёзди². Султон Саад ал-Қаҳтонийнинг Саудия Арабистонида роман жанри ҳақидаги мақоласи ҳам эълон қилинди³.

1954 йили Ҳамад ал-Жосир “ал-Ямама” журналини таъсис этди. Ушбу журнал адабий-маданий журнал бўлиб, дастлаб жамиятнинг турли хил муаммоларини кўтаришга қаратилган эди. Журналнинг биринчи сониди Ҳамад ал-Жосир ўқувчиларни жамиятга таъсир қилаётган, унинг ривожланишига тўсиқ бўлаётган урф-одатларга қарши курашувчи ҳикоя ва қиссалар билан иштирок этишга даъват этди. У ёзувчиларни ўзгалар сари очиқликка ундади, бу эса унинг араб ва ноараб

¹ Абдулазиз ар-Рифайй. Риёз газетаси. 17 раби ас-соний 1404 х.й. / 16.01.1984 й. 4-бет.

² Одил Адиб Ога. Риёз газетаси. 20.04.1984 й. 4-бет.

³ Султон Саад ал-Қаҳтоний. Риёз газетаси. 8 сафар 1409 х.й. 24.09.1988 й. 18-бет.

давлатларнинг аҳволидан хабардор эканлигидан далолат берарди. У ана шу ривожланиш сари бо-ришга, салбий таъсир этувчи омилларни бартараф қилишга даъват этарди.

У пайтда адабиёт турлари ҳақида аниқ тушун-ча йўқ эди, насрий асарларнинг барчасини бирга тўплаганда ҳам, романчилик соҳасида уринишлар чекланган эди. Бугунги кунда ҳам адабий иловалар ҳикоялардан ёки муаллифи ҳикоя деб атаган қисса-лардан, иловага масъул унинг шундай эканлигини тасдиқлаётган асарлардан ёки қофияли ва тузили-ши бўйича ундан узоқ бўлмаган насрий шеърлар-дан холи эмас. Шунингдек, нашр этилаётган ада-бий мақолалар объектив бўлиши ҳам мумкин ёки маддоҳлик чегарасидан ўтиб кетган мадҳия бўлиши ёки ижодий ишнинг муҳокамаси у ёқда қолиб, ёзув-чи ва шоирнинг шахсиятига тегувчи ноҳолис фикр-лар бўлиши ҳам мумкин.

1955-1963 йиллардаги саудия радиоси

Ахборот вазирлиги томонидан нашр этилади-ган бу ойлик журнал радиодастурлар билан бир қаторда адабиётга ҳам эътибор қаратар, вақти-вақти билан ҳикоялар нашр қилиб турарди. Ҳамза Муҳаммад Буқарий Қоҳирадан ўқишдан қайтгач, унинг бош муҳаррири этиб тайинланди. Унинг ак-сарият ҳикоялари ҳам шу журналда нашр этилди¹. Ҳамза Буқарийнинг ҳозирги замон адабиёти бора-сида араб минтақасида ҳам, халқаро миқёсда ҳам ижоди сезиларли даражада эди, айниқса, у ҳикоя жанрида, адабиётшуносликда ва таржима бора-сида ижод қилган. Таржима соҳасида у машҳур инглиз ёзувчиси Сомерсет Моэмнинг ҳикояларини

¹ Ҳамза Буқарий. “Нима ишлаб чиқаради?” “Саудия радиоси” журна-ли. 11-бет. Май, 1956 йил.

араб тилига таржима қилган, булар орасида “Тамаки сотувчи” ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин¹.

Ар-Роид

Абдулфаттоҳ Абу Мадян (1924–2019) томонидан 1959 йили таъсис этилган бу нашр 1963 йилга қадар фаолият кўрсатди. Умуман адабиётга бағишланган ушбу нашрда романдан кўра кўпроқ ҳикоялар нашр этилган. Адабий танқидчиликдаги асарлар эса объективлиги билан ажралиб турмасди. Нашр этилган адабий танқидчиликдаги мақолалар муаллиф асаридан кўра кўпроқ унинг шахсиятига қарши йўналтирилган ёки, аксинча, танқидчилик ва тадқиқотдан кўра ўлимдан кейин қабр устида айтиладган мақтовга яқинроқ бўлган мадҳиядан иборат эди².

Қурайш

Ушбу адабий-маданий журнални Аҳмад ас-Сибайи таъсис этган, у 1959–1963 йиллар нашр этилган. Дастлаб таъсис этилганида асосий эътиборини ҳикоя жанрига ва у билан алоқадор бўлган адабий танқидчиликка ва публицистик мақолаларга қаратган. Ҳақли равишда адабиётни янгилаш орқали жамиятни ривожлантиришга катта аҳамият берган дастлабки зиёлилардан ҳисобланган. Ушбу журналнинг соҳиби ва бош муҳаррири Аҳмад ас-Сибайи янги ҳикоя жанрининг бўлиши зарурлиги, умуман, ҳикоя ва хусусан, роман ўқувчи учун энг яқин ва энг сеvimли адабиёт жанри эканлиги ҳақида тўлиқ ишонч ҳосил қилган эди. Шунинг учун ҳам у ёш ёзувчиларга ўз ижодларини нашр қилишлари учун ушбу журналнинг эшикларини кенг очиб берди. Мисол тариқасида айтишимиз мумкинки, Иброҳим

¹ Ҳамза Буқарий. “Тамаки сотувчи ва бошқа ҳикоялар”. “Тихама” нашриёти. Жидда. 1984 й.

² Батафси қаранг: Муҳаммад Абдулрахмон аш-Шомих. Саудия Арабистонидаги насрий адабиёт. 14-бет.

ан-Носир “Совға” (“ал-Ҳадия”) ҳикоясини журналнинг 1960 йил 25 январь сонида нашр этган¹.

1932-1963 йиллар оралиғида кўплаб газета ва журналлар пайдо бўлди: “Указ”, “ал-Ҳазира”, “Ҳиро*”, “ал-Ҳалиж*”, “Ахбар аз-Заҳрон*”, “ал-Адва*”, “ал-Қасим*”, “ал-Ишъа*”, “Қафилат аз-Зайт”. Мазкур газета ва журналларнинг юлдузча билан белгиланганлари 1963 йил ноябрда подшо фармони билан ёпилди, қолганларининг фаолияти тўхтатилмаган бўлса-да, улар муассасага айлантирилди. Аввал улар ёзувчилар ёки журналистларнинг шахсий мулки эди. Бу газета ва журналларнинг хусусияти шундан иборат эдики, уларнинг эгалари журналистика соҳасида тажрибага эга бўлган ва аксарияти адиблар эди. Айни пайтда улар баъзи нуқсонлардан ҳам холи эмас эди. Масалан, газета ёки журнални унинг эгаси мутлоқ ўзи бошқарар, бу эса унга адабиётга ва адабий анъаналарга мос келмайдиган материалларни нашр қилишга ҳам имконият берар, баъзи нолайиқ мақолаларни нашр қилиши, баъзилар билан ўринсиз тортишувларга киришиши мумкин эди. Янги газеталар ҳам таъсис этилди. Масалан Даммамда “Ал-Йавм” газетаси ташкил этилди, бошқалари эса муассасага айлантирилган газета ва журналларга қўшилиб кетди. Журналистик фаолият билан бир қаторда мамлакат мактабларида ишлаш учун Миср, Сурия, Ливан ва Фаластин каби давлатлардан келган ўқитувчиларнинг шарофати туфайли минбар фаолияти пайдо бўла бошлади. Бу зиёлилар янги фикрлар олиб келган эдилар. Улар 1954 йилда маориф вазирлиги ташкил қилингунига қадар кенг тарқалган саводсизлик туфайли бу юртнинг фарзандлари маҳрум

¹ Иброҳим ан-Носир. Курайш журнали. 11-бет 25.01.1960 й.

бўлган ўқиш ва таълим олиш имкониятлари бўлганлиги учун янги фикрлар ва ғоялар олиб келгандилар. Мактабларда ҳар ярим йилда ёки ҳар ўқув йилининг охирида бир марта нашр қилинадиган мактаб газеталари ҳам бор бўлиб, бунда талабалар ўзларининг журналистик маҳоратларини ривожлантириш учун машқ қилардилар. Бу уларни журналистик манбаларга мурожаат қилишга ҳам ўргатар, талабаларда ўқишга муҳаббатни оширарди. Мактаб театри эса танқид асосларини бевосита ёки билвосита шакллантирарди. Масалан, Ҳуфуфдаги ўрта матаб ҳар ярим йилда нашр қилинадиган журналда журналистика ва театр фаолиятига бағишланган эди. Маккадаги Саудия институтида биринчи марта театр ташкил қилишда Аҳмад ас-Сибайининг ҳам роли бор эди. Афсуски, Аҳмад ас-Сибайининг ҳаракатлари зое кетди. Актёрларга яратиб берган шароитларга қарамасдан театр очилиши амалга ошмади. Театр очилиши белгиланган кундан бир ҳафта олдин бекор қилинган эди.

3-§. РОМАН ШАКЛЛАНИШИ

Таълимнинг ривожланиши, адибларнинг Саудия Арабистонига ишлаш учун келишлари, матбуот билан таъминланиш каби омиллар саудиялик инсонни ўқувчига, ёзувчига ва танқидчига айлантирди. У энди аввалгилардан фарқли ўлароқ чекланган эмас, балки ҳикоя, қисса ва мақома билан кенг миқёсда муомала қиладиган бўлди. Ҳукумат йўлланмаси билан Мисрга ўқишга юборилган Ҳомид Даманҳурий 1945 йили Саудия Арабистонига қайтиб келганида романчилик етарли даражада ривожланмаган эди. Ўша даврда яратилган асарлар сон жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам талаб даражасида эмас эди.

Ҳар ҳолда мамлакатда газета ва журналлар сони сезиларли даража кўпайди, кундан кунга битирувчилар сони ортди, шунингдек, ўқувчиларнинг ҳам ўқишга бўлган қарашлари ўзгарди.

Ҳомид Даманҳурий мамлакатга қайтганида ҳали унинг ижоди бошланмаган эди. Унинг биринчи романи 1959 йили нашр этилган бўлиб, у ҳақли равишда жанр талабларига жавоб берадиган роман яратган биринчи саудия ёзувчиси ҳисобланади. Даманҳурий Қоҳира ва Искандария университетларида ўқиган пайтларида Миср фикр минбарларидан бирига айланган эди. Саудия адабиётида “Қурбонлик қиймати” (“Саман ат-тадҳия”) романининг пайдо бўлиши анъанавий адабиётнинг янги замонавий адабиётга айланишидан, замонавий роман жанрининг юзага келишидан далолат берарди. Бу роман Қоҳирада нашр этилган бўлса-да, саудиялик ўқувчилар орасида кутилганидан кўра тезроқ вақтда тарқалиб улгурди. Унинг тез фурсатда сотилиб кетилиши роман жанрининг пайдо бўлиши учун асос солган дастлабки ёзувчиларнинг қарашлари туфайли янги маданий онг пайдо бўлганидан далолат берарди. Бу роман, шунингдек, бир неча тилларга таржима қилинди (Биз бу ҳақида тадқиқотимизнинг Даманҳурий ишларини таҳлил қилишга бағишланган қисмида тўхталамиз). Роман ҳақида Мансур ал-Ҳозимий, Мансур ал-Хурайжий, Иззат Иброҳим, Набила Иброҳим Солим каби кўплаб танқидчилар ва тадқиқотчилар ўз фикрларини ёздилар, уларнинг фикрлари ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Даманҳурий саудия романини дидактик асардан тўла маънодаги техник ва бадиий жиҳатдан пухта романга айлантира олганига қарамасдан, унинг 1963 йили нашр қилинган иккинчи асари – “Ва кунлар ўтди” романи афсуски, талаб даражасида эмас, са-

удия адабий танқидчилари унга билдирган умид даражасида бўлмади. Бу билан у умид қилинган табиий ривожланиш назариясини барбод қилди. Эндиги умид Даманхурийнинг учинчи ижодий иши юз кўриши билан боғлиқ бўлиб қолган эди, бироқ бевақт келган ажал бу умиднинг рўёбга чиқишига йўл қўймади. Адиб 1965 йили вафот этди.

Саудия романи ривожланишидаги иккинчи чавандоз Иброҳим ан-Носир ҳисобланади. Иброҳим ан-Носир Ироқда таълим олди ва эллигинчи йиллардаги ироқ романи ривожланишининг гувоҳи бўлди. Саудия Арабистонига қайтгач, у “Тун либосидаги тешик” (“Суқб фи рида ал-лайл”) номли биринчи романини нашр этди. Роман 1961 йили Мисрда чоп этилди. Муаллифнинг иккинчи асари “Ўликлар кемаси” (“Сафинат ал-Мавта”) романининг биринчи нашри 1969 йили Риёзда чоп этилди. Иброҳим ан-Носирнинг ижодий ривожланиши мана шу иккинчи асарида яққол намоён бўла бошлади. Бу китоб нашрдан чиққанидан бир неча ой ўтар-ўтмас китоб дўконларида топилмай қолди. Тоиф адабиёт клуби ушбу асарни йигирма йилдан сўнг қайта нашр қилди. Ан-Носир яна икки роман – “Ғарибликдаги бокира” (“Узра ул-манфа”) 1977 йил ва “Куз булутлари” (“Ғуйум ал-Хариф”) 1988 йили нашр этди. Тадқиқотчи ушбу муаллиф асарларида унинг ўз қобилияти билан ривожланишдан ортда қолмаганини, замонавий роман тузилиши, роман хитоби билан ҳамоҳанг бўлиш, ҳаққоний тасвир ва тасаввур, ҳодисаларнинг замон билан боғлиқлиги каби унсурларни эътибордан қолдирмаганини кузатиши мумкин.

Етмишинчи-саксонинчи йилларда саудия романининг қай даражада ривожлангани, мана шу икки ўн йилликда нашр этилган романларнинг шакл ва

мазмун жиҳатидан етук бўлиб боргани орқали ўқувчилар учун яққол намоён бўлади. Роман адабиёт учун аввал тавсифланганидек бегона жанр бўлмай қолди. Ҳуда ар-Рашид, Абдулазиз Мишарий, Амал Шата, Ҳамза Буқарий каби адиблар ўзларининг сидқидилдан қилган ижодлари маҳаллий ва жаҳон миқёсида бу жанр асарларини ўқиб кузатиб бориш, ўз қобилиятларини ривожлантириш орқали адабиёт соҳасида ўз ўрнига эканликларини романлари билан исбот эта олдилар. Шу билан бир қаторда, бу даврда бир қатор асарлар яратилдики, улар талаб даражасига етолмади. Бунинг сабаби муаллифларнинг тажрибаси камлиги, қобилиятининг етук бўлмаганлиги, ҳодисалар билан роман тилида муомала қилишга қодир эмаслиги, ўз асарини тезда нашр қилишга шошилиши каби омилларни кўрсатиш мумкин.

ИККИНЧИ БОБ

САУДИЯ РОМАНЧИЛИГИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ОМИЛЛАРИ

II БОБ САУДИЯ РОМАНЧИЛИГИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШ ОМИЛЛАРИ

Муқаддима

Роман янги адабий тур бўлиб, араб оламига XX аср бошларида кириб келди. Бу жанр ўзининг бадиий, ижодий ва техник хусусиятлари билан ажралиб турарди. Роман бошқа адабий турлардан ўзининг кенг қамровлиги, турли адабий жанрларни, тарих, сиёсатшунослик ва жамиятшуносликни ўз ичига олиши билан фарқланади. Унда бу жанрларнинг мавжудлиги роман шартларидан, романнывистининг кенг маданиятли ва маълумотли бўлиш талабларидан ҳисобланади.

Роман ўзининг пайдо бўлиши бошланишида ўз даврининг маданияти, аббосийлар даври цивилизациясининг гуллаб-яшнаган даврида пайдо бўлган “мақома” ва “минг бир кеча” каби араб шеърий ва халқ мероси девони тамойилларида тарбияланган зиёлилар оммасида бу янги жанр агар унинг юзага келиши, унга ўз усуллари ва тамойиллари эга бўлган янги жанр сифатида эътибор қаратилиши учун баъзи омиллар мавжуд бўлмаганида ўқиш учун, мутолаа қилиш учун хоҳиш-истак ҳосил қилмаган бўларди. Баъзи ўқувчилар бу жанрни қадрладилар, уни ўқишдан завқландилар ва адабий-танқидий фикрлар билдирдилар. Роман араб дунёси зиёлилари орасида ўз мухлисларига эга бўлди. Бу ўқувчилар янги адабий жанрнинг бадиий-техник йўна-

лишлари билан танишиб, жамиятда юз бераётган ҳодисаларни, ҳаётнинг турли муаммоларини кўтарадиган адабий асар сифатида унинг турли жиҳатларидан завқландилар. Кейинчалик бу сабаблар роман пайдо бўлиши ва жамиятда тарқалиши учун замин яратди. Шу асрнинг бошларида бу жанр ўзидан уяладиган тарзда эди, адиблар уни ёдлаш ва адабиёт клубларида, адабий кечаларда уни ўқишдан фахрланадиган даражада эмасди. Турли оқим ва йўналишлардаги шоирлар, адиблар ва ровийлар учун шеър уларнинг нашр қилиш ва тарқатиш рўйхатларининг бошида турарди. Ривоят қилиш ва таҳлил этиш осонлиги учун, қадимдан халқ меросига боғлиқ бўлган, хурофотга ўхшаш ҳикоялар аралашган насрда тарихнинг роли кучли эди.

Романга келсак, у ҳатто Европада пайдо бўлишининг бошланишида диний фалсафага асосланган янги қисса жанри ҳам адабиёт харитасида йўқ эди. Сўнг у техник тузилишларига эга бўлди ва бир жанр иккинчисидан фарқлана бошлади. Ҳар бирининг ўз асослари ва тузувчилари шаклланди. Гарчи, умумий тушунча билан бадий наср деб аталган тақдирда ҳам турли шакли бу адабий жанрларни фарқлаш қийин бўлиб қолди. Ҳаттоки пьеса ҳам ривоят деб тасниф қилинса-да, бу номга жуда яқин эди. Араб жамияти у билан романи ажрата олмас эди. Баъзилар бу фарқни билсалар-да, бирида сюжет ва ечим борлиги ва иккинчисида йўқлиги ҳар иккисидан асосий қаҳрамон бўлишига қарамасдан роман ва қиссани бир-биридан ажрата олмас эдилар. Ливан ва Миср Фарб оламига очиқлиги, европаликларнинг бу икки давлатга ишлаш учун ёки миссионерлик мақсадларида келганликлари натижасида бу ерда таржима эртароқ шаклланган ва бу соҳа илгарилаб кетган эди, уларнинг асарлари

ўқувчилар ва танқидчилар томонидан ўрганилиб, араб дунёсига тарқатила бошлади. Саудия Арабистонида эса насрий адабиёт таълим ривожланиши билан пайдо бўла бошлади. Буни “адабиётдан яхши фойдаланиш” деб аташ мумкин, гарчи кўп ҳолларда бу мураккаб давр бўлган бўлса-да, романнинг техник омиллари пайдо бўлишидан олдин тажриба қилиб кўрилган бўлса-да, романнависликнинг дастлабки уруғлари пайдо бўлди.

Саудия адабиётида роман Ливан ва Мисрдан кириб келган янги жанрлардан ҳисобланади. Араб ўқувчиси аста-секин бундай асарларни ўқишга ўргана бошлади. Араб дунёси ўқувчилари учун, ҳатто саудиялик ўқувчилар учун ҳам ёзувчилар адабиёт саҳнасига кириб келдилар-ки, уларнинг ижодлари кузатилиб, асарлари ўқила бошланди. Кўплаб саудия ёзувчилари уларга тақлид қилдилар, биз улар ҳақида кейинроқ тўхталамиз. Саудия Арабистонида пайдо бўлган биринчи роман – Абдулқуддус ал-Ансорийнинг “Эгизаклар” асари бўлиб, у 1930 йили нашр қилинди. Муаллиф китоб муқовасига “Ҳижозда яратилган биринчи роман” деб ёзиб қўйди. Воқеъликда у Арабистон ярим оролида яратилган биринчи роман эди. Ҳали танқидчилар ва тадқиқотчиларда “роман” (“ривоят”) тушунчаси шаклланиб улгармаган бу заминда Абдулқуддус ал-Ансорийнинг “ривоят” деб ёзишдан мақсади “қисса” эди, бундан кейинги роман орадан ўн етти йил ўтгандан кейин нашр қилинди, у Ахмад ас-Сибайининг “Фикра” романи эди, Муҳаммад Али Мағрибийнинг “Уйғониш” (“ал-Баъс”) романи эса орадан бир йил, тўғрироғи бир неча ой ўтгач, нашр қилинди. 1930-1948 йиллар орасида нашр қилинган бу ва бундан бошқа асарлар ҳикоя ва қисса ўртасидаги асарлар бўлиб, бадий-техник жиҳатлардан холи бўлган,

тарбиявий-дидактик йўналишдаги асарлар эди. 1959 йили нашр этилган Ҳомид Даманхурийнинг “Қурбонлик қиймати” (“Саман ат-тадҳия”) асари ва ундан кейинги асарлар роман жанри истилоҳи маъносига мос кела бошлади¹.

Биз бу бобда Саудия Арабистонида роман жанрининг келиб чиқиши, шаклланишига, унинг кутилган баъзи мақсадларига эришишига сабаб бўлган баъзи омилларни муҳокама қиламиз.

1-§. ТАЪЛИМ

Биз олдин айтиб ўтганимиздек, биринчи авлод саудия романчилиги ёзувчиларининг кўплари таълим соҳаси намояндалари бўлиб, улар таълим бериш ва зиё тарқатиш орқали ўз юртлари тараққиёти йўлида заҳмат чеккан, саъй-ҳаракат қилган, жамиятни турк маданияти чангалидан, жаҳолат ва хурофотдан олиб чиқишга интилган зиёлилар эди. Бу адиблар Миср ва Ливан зиёлиларининг тажрибаларидан фойдаланиш илдизларини яратдилар². Ана шу муаллимларнинг кўзга кўринганларидан бири Абдулқуддус ал-Ансорий бўлиб, у ўқитувчилар клубини ва янги адабий усул асосида нотиклик курслари марказини ташкил қилди. У Мадинаи Мунаварадаги шарият билимлари мактабида мударрис эди. Унга шу мактабдаги ҳамкасби Убайд Маданий ёрдам берарди³. Абдулқуддус ал-Ансорий 1937 йили таъсис этган “ал-Манҳал” журнали ҳа-

¹ Юсуф Нофал. Султон Саад ал-Қаҳтонийнинг “Оқшом зиёратчиси” асари муқаддимаси. “Дар ал-Фикр ал-Арабий” нашри ёти. Қоҳира. 1980 й.

² Ҳасан Муҳаммад Катаби. “Бу менинг ҳаётим”. 42-бет. “Дар ал-Қоҳира”. 1957 й.

³ Абдуссалом ас-Сосий. Адабиёт энциклопедияси. Тоиф адабиёт клуби. 1979 й.

лигача адабиёт соҳасида ўзининг пешқадамлик ва-
зифасини адо этиб келмоқда.

Аҳмад ас-Сибайй ҳам ўз меҳнати ва ижодини
шу юртнинг тараққиётига бағишлади, бу юртнинг
ғам-ташвишларини ягона араб оиласи ичида деб бил-
ди, у ривожланишни бир тоифа доирасида чекланиб
қолади деб ҳисобламас эди. Модомики, ақл фикрлаш-
га қодир ва тайёр экан, ўзгалар тажрибасидан фой-
даланиш вожибдир, дерди у. Ас-Сибайй Маккадаги
бир неча мактабларда ўқитувчи ва мудир бўлган эди.
“Арабча ўқиш поғоналари” номли ўқув дастурининг
муаллиф эди. У Саудияда 1951 йил нашр қилинган
ва арабча ўқишни ўқитиш бўйича биринчи дастур
ҳисобланарди. Унгача таълим дастури саудий болага
ёт бўлган миср маҳаллий дастури бўлган эди. Ас-Си-
байй ўқувчига таниш бўлган муҳит ҳақида сўзлай-
диган дастур яратишга эришса олди ва ўқувчи ўзи
ўқиётган нарсаларни тасаввур қила оладиган бўлди.
Бу эса ўқувчи ушбу дастурни муваффақиятли бажа-
ришга йўл очди.¹

Ас-Сибайй Ватан муаммоларини носоғлом қад-
риятлар ва муҳит устидан кулиш услуби орқали ҳал
этиш масаласини кўтариб чиққан дастлабки жур-
налистлардан эди. У ана шу мероснинг зарарлари-
дан огоҳлантиришни, улардан узоқлашишга даъват
этишни, уларни яхши одатлар билан алмаштириш-
ни, ривожланиш ва дунё сари очиқлик йўлини тут-
ган араб давлатларининг тажрибаларидан фойдала-
нишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Шунингдек,
ас-Сибайй Саудия Арабистонида биринчи бўлиб
театр ташкил қилди. У театрнинг тарбиявий-маъ-
рифий аҳамиятига ишонар эди. Афсуски, бу улуг

¹ Аҳмад ас-Сибайй. “Арабча ўқиш поғонаси”. “Мактабат ал-боб
ал-ҳалабий” нашриёти. 1951 йил.

фикр туғилмасидан қатл этилди, ас-Сибайнинг ва у билан бирга қалбларида ишонч уйғота олган ўқувчиларининг умиди пучга чиқарилди.

Ас-Сибай бу соҳада ёлғиз эмас эди, у билан бирга маданият ва таълим намояндалари бор эдилар. Уларнинг ҳар бири жамиятдаги иллатларни барта-раф этишга, турк маданиятидан қолган жаҳолат ва қолоқликка қарши курашда, таълим ва тараққиётга даъват этишда ўз ролини бажарарди. Зеро, таълим ва янги маданиятсиз ривожланишга йўл йўқдир¹.

Турк ҳукмронлиги даврида турк талабаларни турк тилида ўқитадиган бир неча мактабдан бошқа расмий мактаблар йўқ эди. Масалан, Маккадаги “ар-Рушдия” мактаби². Саудия давлатиташкил топган илк даврда бармоқ билан санаш мумкин бўлган даражада саноқли мактаблар ташкил қилинди, холос. Ўқувчилар сони ҳам бармоқ билан санарли эди. Ўқув предметлари эса бир ёки икки предметдан иборат эди. Албатта, хусусий таълим орқали ўқиш ва ёзишни ўрганганлар ҳам бор эди, лекин улар аҳолининг 1%идан ортиғини ташкил қилмасди³.

1954 йили Маориф вазирлиги таъсис этилди. Унгача бўлган таълим мудирлигининг моддий ба-заси ва кадрлари чекланган эди. Бу вазирликнинг таъсис этилиши алоҳида эслаб ўтилиши керак бўлган ҳодиса бўлиб, у тараққиёт йўлида биринчи қа-дам ташлаш, янги давлатни замонавий меъёрларда қуриш каби, таълим тизимини янги босқичга олиб

¹ Хамза Буқарий. Сафо айвони. “Дар ар-Рифайй” нашриёти. 1983 й.

² Аҳмад ас-Сибай. “Тарих Макка” (“Макка тарихи”). Макка. 1979 й.

Муҳаммад Абдурахмон аш-Шомих. Усманийлар даврида Макка ва Мадинадаги таълим. Ал-Матабиъ ал-ахлийя. Риёз. 1973 й.

³ Бақри Амин Шайх. “ал-Ҳарака ал-адабийя фи-л мамлакат ил-арабийя ас-саудийя” (Саудия Арабистонида адабий ҳаракат. 157-бет. Байрут. 1983 й.

чиқиш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этди. Бу вазирликдан ташқари Мудофаа вазирлиги, Миллий гвардия, касб-ҳунар таълим бош бошқармаси каби бошқа вазирликлар ва ташкилотлар мана шу вазирлик белгилаб берган курс орқали, унинг раҳбарлигида иш олиб бора бошлади ва таълим фидиракларини ҳаракатга келтиришга ҳисса қўшди.

Дастлаб, бошланғич таълим ҳеч қайси бола учун мажбурий бўлмаган эди. Лекин жамият ўзини бунга мажбур қилди ва ҳеч бир бола таълимсиз қолмади, фақат тўлиқ ногиронларгина бундан мустасно эди. Улар учун Меҳнат ва ижтимоий масалалар вазирлиги томонидан ташкил этилган марказлар мавжуд эди.

Биз олдин эслаб ўтганимиздек, аввал бармоқ билан саноқли бўлган мактаблардаги сўнг, юзлаб мактаблар ташкил этилди. Шаҳарлар ва қишлоқларда кенг тарқалган бу мактаблардаги таълимнинг бецуллиги ўқишга саудийлар ва носаудийларни жалб эта бошлади. Шунингдек, Маориф вазирлиги назорати остида хусусий таълим ва қизлар таълими бош бошқармаси тузилди. Таълимнинг барча босқичларига эътибор берила бошланди. Мамлакатнинг барча минтақаларида аҳоли учун, барча болалар – ўғил ва қиз болалар учун тенг равишда таълимни таъминлаб бериш аҳамиятини ҳис қилган раҳбарларнинг саъй-ҳаракати билан мактаблар сони оша бошлади. Мамлакатнинг турли минтақаларида таълим соҳасида ишлаш учун араб оламининг барча бурчакларидан муаллим ва муаллималар кела бошладилар. Ҳозирда эса мамлакатдаги ва хориждаги олий ўқув юртларини битирган саудий кадрлар баъзи минтақаларда етарли бўлмоқда. Тадқиқотчи ушбу тадқиқот учун материал йиғиш асносида ўрта мактабларда ва педагогика билим юртларида ҳозирги замон адабиёти

Ўқитилишига умуман ва роман ўқитилишига аҳамият берилаётганининг гувоҳи бўлди. Илгари адабиёт ўқитиш фақат шеърият билан чекланган бўлиб, қисса миср ва ливан адабиёти намуналари асосида ўқитилишига эътибор (бу жанр араб оламида эрта-роқ пайдо бўлгани сабабли) қаратилган эди. Ўқувчи романни тушунишидаги ўсиш Маориф вазирлигининг саъй-ҳаракатлари туфайли юз берди. Вазирлик ўқув дастурларини шу жиҳатга, яъни саудия адабиётига ва роман жанрига алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Шунга қарамасдан, таълим ривожланишидан аввал роман ҳақида ҳеч нарса билмаган халқ орасида роман маданияти ҳалигача етукликнинг ва маърифатнинг биринчи босқичлари даражасида қолмоқда. Лекин бу тушунча тарқалишидаги ривожланишга қарамасдан романнавис ва роман ўқувчилар оммасида танилиши учун вақт талаб этилади. Шу билан бирга баъзи ёзувчилар кенг миқёсда танилдилар, улар орасида Абдулқуддус ал-Ансорий, Ҳомид Даманхурий ва Иброҳим ан-Носир кабилар бор. Улар роман жанрида ижод қилган биринчи адиблардир. Романнависликдаги биринчи авлод вакиллари ҳам таниқли бўлишларига узоқ вақт кетгани каби улардан кейинги авлод адиблари таниқли бўлишлари учун ҳам узоқ давр керак. Бу фақат вақт ўтиши билан амалга ошиши мумкин, бу вақт матн танлашга масъул бўлган ўқув дастурлари тузувчилари янги фикр, тил ва услуб жиҳатидан ўқув режасига мос келадиган, такрорланмайдиган материалларни танлашлари учун керак бўладиган вақтдир¹.

Муаллимлар саудиялик муаллифлар ва уларнинг китоблари мактаблар, факультетлар ёки давлат кутубхоналарида бўлишидан қатъий назар та-

¹ Маориф вазирлигининг 1991 йилги статистик маълумотлари.

лабаларнинг бу асарларга эътиборини қаратишда катта роль ўйнадилар. Шунингдек, бу борада саудия наشريёт уйлари билан биргаликда халқаро ва маҳаллий китоб кўргазмалари ҳам катта кўмаклашди. Бундан ташқари бошқа кўргазмалар ҳам чет элдан келтириладиган китоблар билан бир қаторда саудия китобларини тақдим этди¹. Маълумки, араб тили предмети барча университетлар ва олий ўқув юртларида табиий фанлар мутахассисликларида ҳам, ижтимоий фанлар мутахассисликларида ҳам ўқув дастуридаги мажбурий предмет ҳисобланади. Адабиёт тилнинг муҳим бир қисми, у университетларнинг филология факультетларидаги араб тили ва адабиёти мутахассислигида асосий предметдир.

Давлат кутубхоналари, университетлар ва коллежлар кутубхоналари, вазирликлар кутубхоналари саудия ёзувчилари китобларининг 30%ини сотиб олишга мажбур эди. Бу саудия ёзувчиларини рағбатлантириш ва уларнинг ижодини тарғиб қилиш мақсадида қилинганди. Бу китоблар ана шу кутубхоналарда ўқувчилар ва тадқиқотчилар учун манба бўлиб қоларди. Шунга кўра ҳар бир мактабда ёки коллежда кутубхона, университетда эса марказий кутубхона ташкил қилинганди. Мамлакатнинг барча йирик шаҳарларида давлат кутубхоналари ташкил қилинган. Бу кутубхоналар Маориф вазирлиги тасарруфида. Подшо Фаҳд Миллий кутубхонаси бундан мустасно, бу кутубхона 1986 йили ташкил қилинган, у барча тадқиқотчилар, олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари учун манбалар уйдир.

¹ Қизлар факультетлари 1991 йил статистика ҳисоботи. Қизлар таълими бошқармаси статистик ҳисоботи.

Олий таълим соҳасида мамлакатда етти та савдия университетининг¹ мавжуд. Мамлакатнинг баъзи минтақаларида йирик университетнинг филиаллари мавжуд, масалан, Саудия Арабистони жанубидаги Абжа шаҳрида Риёздаги Подшо Сауд Университетининг тиббиёт ва педагогика факультетлари мавжуд. Шунингдек, бу ерда Риёздаги Имом Муҳаммад ибн Сауд номидаги Ислом университетининг араб тили ва шариат билимлари факультети бор.

1957 йили Саудия Арабистонида Подшо Сауд Университети таъсис этилиши билан Арабистон ярим оролида биринчи марта олий таълимга асос солинди. Дастлаб филология факультетидан иборат бўлган бу университетнинг араб тили йўналишида битта талаба бўлган. Кейинги йили табиий фанлар факультети, стоматология факультети ва бошқарув факультети ташкил этилди. Ҳозирда бу университетда ўн тўртта факультет ва иккита шифохона ва бошқа бўлимлар бор². Подшо Сауд Университети ташкил қилинишидан аввал бу ерда факультетлар мавжуд эди, масалан, Маккада шариат факультети 1949 йили ташкил қилинган, 1953 йили биринчи битирувчилар ўқишни битириб чиққан эди. Риёздаги араб тили ва шариат факультети 1954 йили ташкил этилган. Булардан бошқа факультетлар бўлмаган. Ўрта таълим соҳасида саудия институти ва талабаларни йўлланма бўйича ўқишга юборишга тайёрлаш мактаби бор бўлиб, унда ўрта мактаб таълими тизимида дарс олиб борилад эди. Бу икки билим юрти талабаларни университетда таълим олишга тайёрлаш билан шуғулланган.

¹ Ҳозирги университетлар сони ва тури ҳақида изоҳ бериш керак (Таржимон)

² Кумуш китоб. Подшо Сауд Университетининг ташкил этилганига 25 йил тўлиши муносабати билан. ("ал-Китаб ал-фиддий", ли мурур хасин ва ишрина аман ала таъсис жамаат ал-малик Сауд). 1982 й.

1966 йили иккинчи университет Подшо Абдулазиз университети таъсис этилди, унинг дастлабки номи Жидда халқ университети бўлган. Уч йилдан сўнг, яъни 1969 йили номи Подшо Абдулазиз университети деб ўзгартирилган. Бу университет 10 та факультет ва Мадинадаги филиал – педагогика факультетини ўз ичига олади.

1967 йили мамлакатдаги учинчи университет Мадинаи Мунавварадаги Мадина Ислом Университети таъсис этилди. Бу бутун дунёдаги мусулмон ёшларнинг таълим олишлари учун ташкил этилган, унга ўрта мактабни битирган ва бу ҳақида шаҳодатномага эга бўлган талабалар қабул қилинар эди.

Тўртинчи университет эса Риёздаги Имом Муҳаммад ибн Сауд номидаги Ислом Университети 1974 йили ташкил топди. Дастлаб араб тили ва шариат факультетидан иборат бўлган бу олий ўқув даргоҳи ҳозирги кунда беш факультет ва бир неча институтларни ўз ичига олади, улар мамлакат ичкарисид ва ташқарисид жойлашган. Бу университет диний фанлар ва араб тилини ўқитиш борасида фаолият олиб боради¹.

Бешинчи университет – Подшо Фаҳд номидаги нефть ва минераллар университети Заҳронда 1975 йили ташкил этилди. Бу олий ўқув юрти дастлаб 1963 йили Нефть ва минераллар факультети сифатида ташкил этилганди. У факультетдан университет мақомига айлантирилганида унинг таълим сиёсати ўзгармади, ундаги нефть ва минераллар билан бир қаторда муҳандислик факультети ва кенг қамровли илмий тадқиқот бўлимлари ҳам бор. Бу илмий, табиий фанлар бўйича ихтисослашган университет бўлса-да, унда ижтимоий фанларга

¹ Қаранг: Араб тили факультети журнали. 1977 й.

ҳам эътибор берилади ва сезилар даражада фаолият олиб боради.

Ал-Аҳсодаги Подшо Файсал Университети 1975 йил таъсис этилганида олтинчи университет бўлди. Еттита факультети бор, бештаси ал-Аҳсода, иккитаси Хўбарда жойлашган. Хўбардаги педагогика ва бошқарув факультетининг ижтимоий соҳада кўзга кўринарли фаолияти бор. У синфдан ташқари дастур ва фаолият орқали талабаларда адабиёт руҳини тарбиялайди.

Сўнги еттинчи университет бу Маккаи Мукарамадаги “Умм ал-Қура” университети бўлиб, у 1979 йили ташкил этилган. Дастлаб у Подшо Абдулазиз Университетининг бош филиали эди, сўнг мустақил университетга айлантирилди. Бу университет таркибига еттита факультет ва Тоифдаги педагогика факультети филиал сифатида киради.

Бу саудия таълим ва маданият муассасалари адабиёт, шу жумладан, роман ривожига ҳам муҳим омил бўлди, нима бўлганида ҳам адабиётнинг ривожланиши университетларнинг ривожланишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бу университетлар Саудия Арабистонидаги таълим қўрғонларидир, улар мамлакат ривожланишига муносиб ҳисса қўшиб, урф-одатларни сақлаган ҳолда, ёзувчи ва ўқувчиларни мавзулар танлашда ва уларни ҳал қилишда энг янги ва самарали йўлларга йўналтирмоқдалар.

2-§. МАТБУОТ

Тадқиқотимизнинг биринчи бобида айтиб ўтганимиздек, матбуот умуман саудия адабиётининг ва хусусан, ҳикоя жанрининг пайдо бўлишида асосий роль ўйнади. Адабий матбуот ҳозирги замон адабиётида жаҳон адабиётидан намуналар, айниқса, ҳи-

коялар таржималари орқали муҳим роль ўйнади. (Ушбу тадқиқотнинг тўртинчи бобини қаранг.)

Адабиёт соҳасидаги таржимонлар ўз ўқувчилари билан алоқа ўрнатишнинг ягона воситаси матбуот эканлигини яхши тушундилар, чунки бу жанр-ни ўқувчига етказиш учун ушбу воситадан бошқа танлов йўқ эди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб шу кунгача матбуот катта эътибор остида бўлиб, давлат ҳар бир газета ва журналга ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бериб келмоқда.

Матбуотнинг қўллаб-қувватланиши адабиёт ва маданиятни кенг ёйишда кучли туртки бўлди. Етмишинчи йиллардан бошлаб, саудия ёзувчиларини рағбатлантириш мақсадида уларнинг ҳар бир китобининг 30%и давлат томонидан харид қилиниши татбиқ этилди. Газета ва журналларда нашр қилиниши билан бир қаторда китоб тарқатиш осонлаштирилди, ўқувчи қаерга борса, шу ерда китоб топиш имкониятига эга бўлди. Кўрсатилаётган бу ёрдам адабиётни саудия матбуотида олдинги қаторга олиб чиқди. Газеталарнинг кунлик ёки ҳафталик иловалари нашр қилина бошланди. Матбуотнинг техник имкониятлари туфайли адабий турлар рукнлари жорий этилди. Матбуотнинг олдинги қаторга чиқишининг асосий сабаби унинг адабий турларнинг барчасини қамраб олиши, бу турлар билан мутахассис ёзувчилар энг янги услубларни қўллаган ҳолда шуғулланишлари эди.

Саудия романнависларининг аксарияти журналистлар эдилар. Бу журналистик анъана ўттизинчи йилларда пайдо бўлган биринчи роман ва унинг муаллифи, 1937 йили ташкил этилган биринчи адабий журналнинг таъсисчиси ва бош муҳаррири Абдулқуддус ал-Ансорийга бориб тақалади. У бир қатор ҳикоя ёзувчиларига журнал эшикларини кенг

очиб, улар ўз асарларини нашр этишларига имконият яратди, уларга йўл-йўриқ кўрсатди ва ижодларига эътибор қаратди.

Адабий матбуотнинг пайдо бўлишидаги яна бир нуфузли шахс Ҳамза Буқарий эди. У Мисрда ўқишни тугатиб қайтгач, қисса оламида нуфузли ва бу янги ҳикоя жанрини қўллаб-қувватлайдиган шахс бўлиб қолди. У жаҳон адабиётидан бир қатор ҳикояларни таржима қилди. Саудия ҳикоянавислиги қўллаб-қувватлаш мақсадида, “Саудия радиоси журнали”нинг бош муҳаррири сифатида ёш ёзувчиларининг ижодларини нашр қилишга имконият яратди. Журнал 1955 йилда таъсис этилганидан 1963 йилда ўз фаолиятини тугатгунига қадар унинг саҳифаларида кўплаб ҳикоялар, бир қатор адабий-танқидий мақолалар нашр этилди.

Бир қатор саудия газета ва журналларида муҳаррирлик қилган Аҳмад ас-Сибайй ҳам ёш ёзувчилар асарларини нашр қилишда, уларга йўл-йўриқ кўрсатишда, янги адабиёт яратишда ўз хизматларини аямади. Ас-Сибайй 1932 йили “Савт ал-Ҳижоз” (“Ҳижоз овози”) газетасининг бош муҳаррири этиб тайинланган эди. 1959-1963 йилларда “Қурайш” журналига бош муҳаррирлик қилди¹.

Сўнг матбуот саҳнасида Сайфуддин Ашур кириб келди, у “Нефть карвони” (“Қофилат аз-Зайт”) журналининг 1960 йилдан 1972 йилгача бош муҳаррири бўлди². Ғолиб Ҳамза Абул-Фараж 1980 йили “ал-Мадина” газетасининг бош муҳаррири бўлди³. Биринчи гуруҳнинг йўлини Абдулазиз Мишарий давом эттирди, у ҳам ўн йил давомида журна-

¹ Қаранг: “ал-Араб” журнали. 1984 й. апрель. Мансур ал-Ҳозимий. “Матбуот манбалари” (“ал-Масадир ас-сухуфийя”). Риёз Университети. 1957 й.

² Сайфуддин Ашур. “Алвидо демагин” (“Ла такул видаан”). 1981 й..

³ Ғолиб Ҳамза Абул-Фараж. “ал-Манҳал” журнали 1990 й.

лист ва муҳаррир сифатида фаолият кўрсатди. У “ал-Марбад” номи билан танилган адабий саҳифанинг муҳаррири, сўнг “ал-Йавм” газетасининг адабий муҳаррири бўлган эди¹.

Абдуллоҳ Жафрий бир қатор газеталарда, шу жумладан, “Яқин Шарқ” (“аш-Шарқ ал-Авсат”) газетасида журналист сифатида фаолият олиб бормоқда. Яна бир қатор ёзувчилар журналистика соҳасига қўшилдилар. Бу адиблар ҳикоялар, адабий ва танқидий мақолалар ёзиш билан бир қаторда роман ва қиссалар яратдилар. Булар орасида Иброҳим ан-Носир², Амал Шата³, Султон Саад ал-Қаҳтоний⁴ ва Фуад Содиқ Муфтий⁵ларни айтиб ўтиш мумкин.

Саудия Арабистонидаги матбуот икки босқични бошидан кечирди. Биринчи босқични якка шахслар матбуоти деб аташ мумкин. Бу босқич 1932 йили ташкил этилган “Савт ал-Ҳижоз” (“Ҳижоз овози”) газетасидан бошланди ва шу ном билан Иккинчи Жаҳон Урушигача давом этди. Уруш пайтида қоғоз етишмаслиги, давом этаётган урушнинг хом-ашё келтиришга тўсқинлик қилгани сабабли тўхтаб қолди. “Савт ал-Ҳижоз” (“Ҳижоз овози”) газетасининг номи урушдан кейин “ал-Билад ас-Саудийя”га ўзгартирилди, кейинчалик матбуот ҳақида янги қонун чиқиши билан мазкур газета “ал-Билад” деб ўзгартирилди, бу ном билан ҳозиргача нашр этилмоқда. Биз бу ҳақида тадқиқотимизнинг биринчи бобида тўхталдик. Ўша даврдан буён нашр этилаётган газета ва журналлар:

“ал-Манхал” журнали 1937 - *,

“ал-Мадина” газетаси 1937 - *,

¹ Абдулазиз Мишарий. “ал-Васмийя”. 1985 й.

² Иброҳим ан-Носир. “Қурайш” журнали. 11-бет. 25.01.1960 й.

³ Амал Шата. “Эртага унутаман” (“Ғадан анса”). 1980 й.

⁴ Султон Саад ал-Қаҳтоний. “ар-Росид”. 174-бет. 1990 й.

⁵ Фуад Содиқ Муфтий. “Заифлик лаҳзаси” (“Лаҳзаг ад-дўф”). 1981 й.

“Нефть карвони” журнали 1953 – *, “Риёзд” газетаси 1953 - *,
 “ал-Ишъаа” журнали 1955-1956, “Заҳрон хабарлари” 1954-1963,
 “Саудия радиоси” журнали 1955-63, “ал-Халиж” журнали 1957-63,
 “ар-Роид” 1959-1963, “Қурайш” журнали 1959-1963,
 “ал-Қасим” 1959 – 1963, “ал-Жазира” 1960 - *.

Бу биринчи босқич эди. Иккинчи босқичга келсак, унда баъзи газета ва журналлар ёпилди, баъзилари эса қолди. Шунда баъзи газета ва журналлар бошқасига қўшиб юборилди. Матбуот ярим расмий муассасага айлантирилди. 1964 йил 4 февралдаги №62-сонли Подшо Фармони билан еттита кунлик газета ташкил қилинди, улардан бештаси биринчи босқич газеталари бўлиб, баъзи газеталар уларга қўшиб юборилган эди. Иккита газета янгидан таъсис этилганди. Ўша даврни ва келажакни ҳисобга олган ҳолда, саудия матбуотини сон ва сифат жиҳатидан юқори даражага кўтариш мақсадида ҳафталик ва ойлик журналлар таъсис этилди. Баъзи газеталар фаолияти давом этишининг асосий шарти бўлган ярим расмий муассасага ўзгартирилишига рози бўлди, баъзилари эса муассасага айланишга рози бўлмай бошқаларга қўшилиб кетди ёки нашр этилишидан тўхтатилди. Демак, 1963 йил ноябрь ойидаги Подшо Фармони билан қуйидагилар нашр этиладиган бўлди.

Газеталар:

“Указ”, “ал-Билад”, “ан-Надва”, “ал-Жазира”, “Риёз”, “ал-Йавм”.
 Таъсис этилган ва ҳозиргача нашр этилаётган ҳафталик журналлар:
 “ал-Ямама” (1954 - *), “Икра” (“1975 - *), “аш-Шарқ” (1979 - *).
 Мазкур санада таъсис этилган ойлик журналлар қуйидагилар:
 “ал-Манҳал” журнали (1937 - *) “Нефть карвони” журнали (1953 – *)
 “ал-Араб” журнали (1966 - *) “ал-Мажалла ал-Арабийя” (1975 - *)
 “ал-Файсал” журнали (1976 - * “ал-Ҳарас ал-Ватаний” (1984 *).

Юқоридагиларга қўшимча равишда адабиёт ва санъатга алоқадор бўлган вақтли матбуот орган-

лари (тақриз қилинадиган илмий журналлар) ҳам нашр қилинади:

“Подшо Сауд Университети журнали” (аввал Риёз университети Филология факультети журнали деб аталарди).

“Ад-Даарра” Подшо Абдулазиз уйи томонидан нашр қилинади (1972 й).

Имом Муҳаммад ибн Сауд Ислом Университети араб тили факультети журнали (1974 й).

“Китоблар олами” (“Алам ал-Кутуб”) – Риёздаги “Дар ар-Рифоий” ва “Дар ас-Сақиф” нашриётлари.

“ал-Тубад” журнали (аввал “Маданият ва санъат журнали” деб аталарди 1979 й.), кейин 1986 йили “ал-Ту бад” деб ўзгартирилди.

Матбуот кунлик газеталар, ҳафталик ва ойлик журналлар орқали роман жанрининг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Мана шу вақтли матбуот орқали одамлар, улар адабиётга қизиқувчи ва кузатиб борувчи бўладиларми ёки оддий ўқувчилар бўладиларми, умумий ва ихтисослаштирилган иловалар орқали роман билан танишиб бордилар.

Адабиёт масалаларида матбуотнинг роли катта бўлганлиги ҳақидаги фикрга ҳамма қўшилади. Матбуотда ҳикоялар ва унча катта бўлмаган романлар бир сонда ёки бир неча сонда силсила сифатида ёки махсус нашр сифатида чоп этилди.

Ал-Манҳал (1937 й.)

Бу журнал биринчи саудия журнали бўлиб, адабиётга алоҳида аҳамият қаратган ва шу анъанани давом эттириб келмоқда. Журнал ўзини ҳикоя жанрига умуман ва роман жанрига хусусан бағишлаган эди. Журнал таъсис этилганлигининг 25 йиллиги муносабати билан “Кумуш сон” деб аталган махсус сон нашр қилиб, унда асосий эътиборни ҳи-

коюга қаратди. Биринчи саудия романи муаллифи Абдулқуддус ал-Ансорий доимо ёш ёзувчиларни, айниқса, романнависларни рағбатлантириб келарди. У “Қумуш китоб”да шундай деб ёзган эди:

“Мен ҳикояга икки сабабга кўра эътиборимни қаратдим,

Биринчидан, ҳикоя – ҳозирги замон юқори адабий турларидан бири, **Иккинчидан**, Адабиётимиз бу соҳада илғор дунё адабиёти билан ҳамоҳанг бўлишга эҳтиёжи бор¹.

“Ал-Манҳал” журнали роман билан бирга босаётган йўлини давом эттириб келмоқда. Биз бу ерда 1989-1990 йилларда журнал нашр этган Голиб Ҳамза Абул-Фаражнинг “Тагорийнинг ҳовлиси” романини эслаб ўтмоқчимиз².

“Нефть карвони” (“Қофилат аз-Зайт”) журнали (1953):

Маданиятга умуман, адабиёт маданиятига хусусан, алоҳида эътибор қаратган энг катта журналлардан бири. Бу журнал саҳифаларида роман жанрига, у ҳақида тадқиқотлар алоҳида эътиборга сазовор бўлди. От бўладими ёки танқидий мақола бўладими, ё янги роман чиққани ҳақида хабар бўладими, унга катта эътибор қаратилди. Кўплаб романнавислар ўқувчиларга шу журнал саҳифалари орқали етиб келдилар. Журналнинг бош муҳаррирларидан бири романнавислардан – Сайфуддин Ашур эди. Журнал нефть компаниясига тегишли бўлишига қарамай, у маданиятга ва адабиётга алоҳида аҳамият қаратар эди. Сўнгги ўн йили ичида мазкур журнал ҳар қандай бошқа саудия журналидан кўра роман ва романнависларга энг катта аҳаият қаратган матбуот орга-

¹ Абдулқуддус ал-Ансорий. “ал-Манҳал” журнали. Қумуш китоб. 1960 й.

² Голиб Ҳамза Абул-Фараж. “ал*-Манҳал” журнали. 1989-1990 йиллар.

ни бўлди. Унинг саҳифаларида романга бағишланган тадқиқотлар, таҳлиллар ва танқидий мақолалар кўплаб эълон қилинди. Масалан, Бакр Аббос Ҳомид Даманхурий ва унинг “Қурбонлик қиймати” романи¹ ва Амал Шата ва унинг “Эртага унутама” (“Ғадан анса”) романи ҳақида ёзди². Муҳаммад Али Қудс бир қатор саудия ёзувчиларининг асарларини ўз ичига олган Саудия Арабистонида роман жанри ҳақида мақола нашр қилди³. Журнал таҳририяти икки адиб Али ад-Думайний ва Абдулқуддус ал-Ансорий билан суҳбат ўтказди уларга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатди. Абдулқуддус ал-Ансорий ўзининг биринчи ва ягона романи ҳақида сўзлаб берди ва саудия романчилиги келажаги ҳақида фикр билдирди⁴.

Бакр Аббос Фуад Абдулҳамид Анқовийнинг “Тоғ остида соя бўлмас” романи ҳақида очиқ-ойдин мақола ёзди⁵. Фозил ас-Сибайй эса Муҳаммад Яманийнинг “Ҳоиллик қиз” романи ҳақида мақола ёзди, бу асарни муаллиф ўзи роман деб атаган эди ва шу ном билан нашр қилганди. Ушбу мақолада яна бошқа асарлар эслаб ўтилди⁶.

Абдурахмон Шалиш саудия романида бош қаҳрамон мавзусидаги мақоласида учта романни таҳлил қилади: “Қурбонлик қиймати”, “Эртага пай-

¹ Бакр Аббос. “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 32-бет. Январь, 1981 й.

² Бакр Аббос. “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 28-бет. Июль, 1981 й.

³ Муҳаммад Али Қудс. . “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 32-бет. Февраль, 1981 й.

⁴ Али ад-Думайний. “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 15-бет. Сентябрь, 1981 й.

⁵ Бакр Аббос. “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 14-бет. Февраль, 1981 й.

⁶ Фозил ас-Сибайй. “Нефть карвони” (“Қофилят аз-Зайт”) журнали. 14-бет. Февраль, 1984 й.

шанба бўлади” ва “Тоғ остида соя йўқ”. Муаллиф бу тадқиқотда дастлабки икки романдан ҳам мисоллар келтиради, лекин айти пайтда бадиий-техник роман Даманхурийнинг “Ўрбонлик қиймати” асаридан бошланганини таъкидлайди.

Ушбу мақола роман жанрини таҳлил қилган ва танқидий ўрганиб чиққан энг яхши мақола ҳисобланади. Унда холис илмий руҳ сезилиб туради, тадқиқотчи ўз фикрини ушбу асарнинг ижобий ва салбий жиҳатларининг сабабларини кўрсатган ҳолда очиқ-ойдин ва объектив баён этади. Шалишнинг тадқиқоти роман жанрининг асосларига қурилган бўлиб, у ўз навбатида бош қаҳрамонни унинг атрофидаги персонажлар билан қиёслаш улар ўртасидаги фарқни кўрсатиш орқали тавсиф этади, бунда романдаги бош қаҳрамоннинг образини тасвирлашдаги ёзувчининг маҳорати баён этилади. Роман савиясини баҳолаш шу асосга қурилади. Иброҳим ан-Носирнинг олтмишинчи йиллардаги романларида шу жиҳат юзага келган. У ана шу хусусиятни саксонинчи йиллардаги романларида ҳам сақлаб қолишга эришган¹. Мустафо Хусайн Аҳмад ас-Сибайининг ижоди ҳақида у саудий адиблардан бири сифатида, унинг ягона романи “Фикра” ва унинг адабий уйғонишдаги роли ҳақида ёзади².

“ал-Араб” журнали (1966).

Аввал Риёзда биринчи марта нашр қилинган “ал-Ямама” журналини таъсис этган Ҳамад ал-Жосир “ал-Араб” журналини таъсис этади. Бу журнал Арабистон ярим ороли масалаларига, унинг бугунги куни-ю ўтмишига бағишланган эди.

¹ Абдурахмон Шалиш. “Нефть карвони” (“Қофилаг аз-Зайт”) журнали. 38-бет. Май, 1984 й.

² Мустафо Хусайн “Нефть карвони” (“Қофилаг аз-Зайт”) журнали. 29-бет. Август, 1986 й.

Ҳамад ал-Ҳосир журналнинг бош муҳаррири сифатида ҳозирги замон адабиётига алоҳида эътибор қаратди. Журнал илмий журнал бўлиб, унинг мавзулари Арабистон ярим оролини тадқиқ этиш билан боғлиқ эди. Шунга қарамай, ушбу журнал саҳифаларида саудия романининг дастлабки муаллифлари учун ҳам ўрин топилди. Аҳмад ас-Сибайй, Муҳаммад Али Мағрибий, Абдулқуддус ал-Ансорийларнинг ижодлари журналдаги баъзи мақолаларда тадқиқ этилди¹. Али Ҳавод ат-Тоҳир ўзининг “Саудия Арабистонидаги адабий ҳаёт” номли мақоласида умуман маданият ҳақида сўз юритиб, Саудия Арабистонидаги ҳурматга сазовор бўлган ишларни тақдим этган романнависларни эсга олади, саудия уйғонишининг бошланишида улар қийинчиликларни бошларидан кечирганларига қарамай, роман жанри уларнинг қаламида ривожланганини баён этади. Ўз романини Сурияда нашр қилган ал-Ансорийни мисол қилиб келтиради, Шунингдек, биринчи босмаҳона, “Қурайш” нашриёти ва шу номли журналга асос солганини айтади. Улар шундай қилиб саудия маданиятидаги бўшлиқни тўлдиришган эди.

Абдуллоҳ Жеффри ва бошқа саудиялик муаллифлар ўз адабий асарларини нашр қилиш учун Саудия Арабистонидан ташқарида нашриётларга асос солдилар. Али Ҳавод ат-Тоҳир ҳозирги замон саудия адабиётининг ривожланишига ижобий таъсир этган матбуот, нашр этиш имконияти ва унинг осонлиги, ўқувчи ва зиёлиларнинг мавжудлиги каби бир қатор омиллар ҳақида сўз юритган².

¹ Қаранг: “ал-Араб” журнали. 42-бет. Апрель 1984 й.

² Али Ҳавод ат-Тоҳир. “ал-Араб” журнали. 351-355-бетлар. Август 1985 й.

“Ал-Мажалла ал-Арабийя” (“Арабча журнал”)

Умумий маданий журнал сифатида таъсис этилган. Бунда Муҳаммад Ризо Насруллоҳнинг саудия романи ҳақида бир мақоласи нашр этилган. Ушбу мақолада Аҳмад ас-Сибайи ва Абдулқуддус ал-Ансорийнинг асарлари, уларнинг саудия ёзувчисининг муваффақиятига умумий таъсири ҳақида сўз юритилган¹.

“Ал-Файсал” журнали (1976)

Бу адабий-маданий журнал, унинг сиёсати роман жанрига ёрқин аҳамият бериш билан бир қаторда, саудия романи, романнавислар ҳақидаги тадқиқотлар ва баҳслар ҳамда жаҳон адабиётидаги романларга ўрин ажратишди. Бу журналда Иззат Иброҳим “Қурбонлик қиймати” романи ҳақида мақола ёзган². Набила Иброҳим ҳам бу роман ҳақида мақола ёзган³. Журналнинг муҳаррири “Оқшом зиёратчиси” романини муҳокама қилган⁴.

“Миллий гвардия” (“ал-Ҳарас ал-Ватаний”) журнали.

Бу журнал, номидан кўрсатилганидек, миллий гвардия масалаларини ва умуман ҳарбий масалаларни ёритиш мақсадида таъсис этилган. Мудофаа ва ҳарбий масалалар билан бир қаторда журнал адабиётга ҳам, хусусан ҳикоя ва роман ҳақидаги тадқиқотларга ҳам ўрин ажратди.

Миллий гвардия халқ меросига бағишланган “Жанадрия” маданий фестивалининг бош ҳомийси бўлгани учун журнал фестивал тадбирларини, ундаги маърузалар ва адабий учрашувларни ёри-

¹ Муҳаммад Ризо Насруллоҳ. “Ал-Мажалла ал-Арабийя” (“Арабча журнал”). № 1-сон. 1985 й. 5-бет.

² Иззат Иброҳим. “Ал-Файсал” журнали. 35-бет. Апрель 1978 й.

³ Набила Иброҳим. “Ал-Файсал” журнали. 48-бет. Июнь 1979 й.

⁴ Қаранг: “Ал-Файсал” журнали. 40-бет 1980 й.

тиб борарди. Бу адабий учрашувларнинг мавзулари баъзан роман ҳақида ҳам бўларди. Масалан, Муъжаб аз-Заҳроний 1990 йилги фестивалда Абдулазиз Мишарий ҳақида маъруза қилди.

Ҳусайн Али Ҳусайн энг йирик саудия романнависларидан бири Иброҳим ан-Носир билан учрашув ўтказди. У чорак аср давомида ҳикоя ва роман муаллифи сифатидаги фаолияти ҳақида сўзлаб берди¹.

Подшо Сауд Университети журнали (Филология факультети журнали. 1970)

Ушбу журнал Подшо Сауд Университети Филология факультетининг номидан сўзлайдиган маданий журнал сифатида таъсис этилган. Унинг биринчи муҳаррири араб тили ва адабиёти бўлимининг ҳозирги замон араб адабиёти устози Мансур ал-Ҳозимий бўлган. Ушбу журналда Мансур ал-Хурайжий ва Мансур ал-Ҳозимий биринчи саудия бадий романи деб эътироф этилган Ҳомид Даманхурийнинг “Қурбонлик қиймати” романи ва унинг бошқа асарлари ҳақида мақолалар ёзганлар.

Марк Тайлор Дей (Mark Tyler Day) (“Contemporary Saudi Writers of fiction”) номли мақоласида саудия адабиётига янги шакл сифатида кириб келган бу жанрда ижод қилувчи бир қатор ёзувчиларнинг асарларини баён этган.

Араб тили факультети журнали (1973)

Бу журнал Араб тили факультетининг университетга (Имом Муҳаммад ибн Сауд Ислом Университетига) айланишидан олдин расмий журнали сифатида Подшо Сауд Университети Филология факультетининг журнали каби таъсис этилган. Ҳар иккала журнал ҳам рецензия қилинадиган илмий журнал ҳисобланади ва илмий мақолаларга

¹ Ҳусайн Али Ҳусайн. “Миллий гвардия” (“ал-Ҳарас ал-Ватаний”) журнали. 27-бет. Май 1990 й.

афзаллик беради. Бу журналда Иброҳим ал-Фавзоннинг ҳозирги замон адабиёти ҳақидаги умуман, саудия романнавислигини дастлабки муаллифлари Аҳмад ас-Сибайй, Абдулқуддус ал-Ансорий ва бошқаларнинг асарлари ва уларнинг Саудия Арабистонидаги ҳозирги замон адабиёти бошланишидаги ўрни ва роли ҳақидаги мақоласидан бошқа роман ҳақида ҳеч қандай материал берилмаган¹.

“Ал-То бад” журнали

Журнал Саудия Арабистонидаги маданият ва санъатга, умуман ҳикояга ва хусусан романга бағишланган эди. Романга қаратилган адабиётнинг бошқа турларидан кам эмас эди. Абдул-ол Шоҳин Исом Ҳуқайрнинг “ад-Даввама” номли романи ҳақида² мақола ёзганди. Унда Исом Ҳуқайрнинг услуги ва романи тузилиши ҳақида танқидий-таҳлилий фикрлар билдирилди³. “Ал-То бад” журнал бўлган даврдан буён жаҳон адабиётига, айниқса, роман жанрига катта эътибор қаратди ва бу билан ҳам саудия ўқувчиси, ҳам романнависи ҳозирги замон жаҳон адабиёти дурдоналари билан таржима асарлари орқали танишишига катта имкониёт яратди. Улар хусусида жиддий тадқиқотлар ўтказилди. Машҳур итальян ёзувчиси Умберто Ико (Umberto Eco), ирланд ёзувчиси Жеймс Жойс (James Joyce) нинг асарлари ҳамда америкалик адиба Анис Нин (Anis Nin) нинг “Келажак” романлари ўрганилди⁴.

¹ Иброҳим ал-Фавзон. Араб тили факультети журнали. 301-312-бетлар. 1977 й

² Абдул-ол Шоҳин. Исом Ҳуқайрнинг “ад-Даввама” номли романи ҳақида. Маданият ва санъат рукни. 56-бет. 1977 й.

³ Абдул-ол Шоҳин.

⁴ Қаранг: “Ал То бад” журнали. Сентябрь-март. 1989 й. 82-85-бетлар. 204-бет.

“Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журнали (1980)

Ушбу журнал китоблар ҳақида хабарлар нашр қилиш, тадқиқотлар ва таҳлиллар қилиш учун махсус ташкил этилди. Уни икки нашриёт “Дар Сақиф” ва “Дар ар-Рифайй” нашриётлари ташкил этди. Бу журналнинг бош муҳаррири этиб 1981 йили адабиёт ва маданият арбоби, Имом Муҳаммад ибн Сауд Ислом Университети кутубхонашунослик профессори, доктор Яхё Маҳмуд ибн Жунайд тайинланди ва ҳозиргача бошқариб келмоқда. Бош муҳаррир ҳозирги замон адабиётига катта аҳамият беради ва бир неча сонларини романга бағишлади. Журналнинг таклифи билан тайёрланган бир қатор мутахассисларнинг ҳозирги замон адабиётига бағишланган тадқиқотлари, мақолалари нашр қилинди. Набила Иброҳим Солим Ҳомид Даманҳурийнинг “Қурбонлик қиймати” романи ҳақида¹, Солиҳ Жавод Туама Иброҳим ан-Носирнинг “Тун либосидаги тешик” (“Суқб фи рида ал-лайл”)² романи ҳақида, Мансур ал-Ҳозимий умуман ҳикоя жанри ва шу жумладан роман ҳақида³ мақолалар ёздилар. Мансур ал-Ҳозимий ўз мақоласида роман жанрининг шаклланишида катта роль ўйнаган Ҳомид Даманҳурий ва Иброҳим ан-Носирнинг ижоди ҳақида батафсил тўхталди. Ушбу журнал вақт-вақти билан адабиёт хабарларини, баъзи романлар таҳлилинини нашр қилиб туради ва рецензияланган пешқадам жарналлардан ҳисобланади.

¹ Набила Иброҳим Солим. “Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журнали. Биринчи том. 82-бет. 1981 й.

² Солиҳ Жавод Туама. “Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журнали. Биринчи том. 78-бет. 1981 й.

³ Мансур ал-Ҳозимий. “Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журнали. Биринчи том. 82-бет. 1981 й.

3§. НАШРИЁТЛАР ВА БОСМАХОНАЛАР

Саудия Арабистонига нашриёт ва босмахона бошқа араб давлатларида пайдо бўлганидан анча кейин, етмишинчи йилларда етиб келди. Нашриёт ва босмахона ишларининг ривожланиши билан саудиялик романнавислар узоқ йиллар кутганларини ва йўқотганларини топдилар. Улар авваллари ўз асарларини мамлакат ташқарисида нашр қилар эдилар. Бунга яққол мисол сифатида Абдулқуддус ал-Ансорийнинг “Эгизаклар” романини Дамашқдаги “ат-Тараққий” босмахонасида нашр қилганини айтиб ўтишимиз мумкин. Биз бу китобни муаллиф ўз саъй-ҳаракатлари билан нашр қилиб, саудия ўқувчиси қўлига етиб келгунича тортган машаққатларини тасаввур қилиб кўришимиз керак. Бундан ўн етти йил ўтгач, Аҳмад ас-Сибайининг “Фикра” романи Қоҳирада чоп этилди. Шунингдек, Муҳаммад Али Мағрибийнинг романи тахминан бир йилдан кейин Қоҳирада нашр этилди. Бу романлар мамлакат ташқарисида чоп этилган ягона асарлар эмас эди. Умуман ҳар қандай матбуот маҳсулотларини нашр этиш воситалари эртароқ олиб кирилган араб давлатлари, Миср ва Ливанда чоп этиларди. Мисрга Наполеон босқини даврида олиб келинган эди. Нашриёт ва босмахоналар Саудия Арабистонида тез тарқала бошлади. 1979 йили Яҳё Маҳмуд ибн Жунайд олиб борган тадқиқотида кўрсатилишича, нашриёт ва босмахоналар сони элликтага етган эди. Бу кўрсаткич тез ошиб борди ва 1990 йилда уларнинг сони беш мингтага етди. Бу кўрсаткич ўз ичига босмахона тадбиркорлиги билан шуғулланувчи кичкина корхоналарни ҳам қамраб олади. Лекин уларнинг баъзилари нашриёт ва босмахона соҳасида сезиларли фаолият олиб бормади ва тез орада

ёпилди. Аммо таниқли нашриётлар ва босмахоналар ўз ўрнини сақлаб қолди, улар мамлакатда ва хорижда кўрғазмаларда иштирок этиб, ҳам маҳаллий, ҳам халқаро соҳада ном қозонди.

1977 йилгача агар биз роман деганда муаллифлари муқовага роман деб ёзиб қўйган эмас, балки жанр талабларига жавоб берадиган асарларни назарда тутсак, Саудия Арабистонида нашр этилган бирорта ҳам роман топа олмаймиз. Шунинг учун Иброҳим ан-Носирнинг романи бундан мустаснодир, 1969 йили “Ўликлар кемаси” (“Сафинат ал-Мавта”) “ал-Анвар” босмахонасида чоп этилди. Бу босмахона маҳсулотларининг аксарияти сиёҳ ишлатиш (“Stencil”) йўли билан чоп этарди. Олтмишинчи йилларда бир қатор ҳикоялар ва қиссалар нашриёт ёрдамисиз муаллифларнинг ўз ҳисобларидан нашр қилина бошланди. Булар орасида Муҳаммад Саид Дафтардор ва Абдулмуҳсин Абабтийнни ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Расмий нашриётнинг биринчи иши 1977 йил чоп этилди, бу Иброҳим ан-Носирнинг “Ҳижратдаги бокира” асари 1976 йили таъсис этилган Тоиф адабиёт клуби¹ томонидан амалга оширилди. Бу мамлакатдаги давлат томонидан ташкил қилинган адабиёт клубларидан бири бўлиб, уларга Ёшлар ишлари бўйича бош бошқарма раҳбарлик қиларди. Бу расмий ташкилот ёшлар, спорт, адабиёт ва санъат масалалари билан шуғулланади. Ушбу адабиёт клуби 1977-1990 йиллар орасида тўртта роман нашр этди². Шунингдек, Иброҳим ан-Носирнинг 1969 йили нашр этилган романини ҳам қайта нашр этди, лекин у энди бошқа ном билан чоп этилди. Аввал

¹ Иброҳим ан-Носир. Ҳижратдаги бокира. Роман. Тоиф адабиёт клуби. 1977 й.

² Қаранг. Тоиф адабиёт клуби далилномаси. 1990 й.

“Ўликлар кемаси” номи билан чоп этилган роман, энди “Йўқотиш кемаси” номи билан нашрдан чиқди.

Бу вақтга қадар роман нашр қилишга ва уни тарқатишга эътибор қиладиган бирорта нашриёт бўлмаган эди¹. Жидда адабиёт клуби 1972 йили ташкил этилган ва 1972–1986 йилларда иккита роман нашр этди².

1980 йили ташкил этилган Абха адабиёт клуби 1982 йили битта роман³, 1976 йили таъсис этилган Мадина адабиёт клуби 1990 йили битта роман⁴ нашр этди.

1977 йили таъсис этилган Риёз адабиёт клубининг ҳиссаси эса 1980 йили бир романни⁵ қайта нашр этишдан иборат бўлди. Саудия Арабистонида энг кўп роман нашр қилган ва тарқатган нашриёт бу “Тиҳама” нашриётидир, у 1980–1990 йиллар орасида ўн еттита роман нашр этиб, тарқатди. Шу билан бир қаторда Аҳмад ас-Сибайи ва Муҳаммад Али Мағрибийларнинг асарларини қайтадан нашр этди.

“Саудия” нашриёти 1981–1986 йилларда иккита роман нашр этди⁶. “Ал-Умайр” нашриёти ҳам 1983 йили иккита роман⁷ нашр этди. “ар-Рифайй”

¹ Яхё Маҳмуд ибн Жунайд. Ижод ва нашр ҳаракати. 180-б..

² Аиша Зоҳир Аҳмад. “Кўз ёшлариди кўлларидан табассум”. Жидда адабиёт клуби. 1979 й.

Ража Олим. “Тўрту ноль”. Жидда адабиёт клуби. 1990 й.

³ Тоҳир Аваз салом. “Яна бошқатдан кутамиз”. Абха адабиёт клуби. 1982 й.

⁴ Голиб Ҳамза Абул-Фараж. “Алвидо, эй ғамгинлик”. Мадина адабиёт клуби. 1990 й.

⁵ Ҳомид Даманхурий. “Қурбонлик киймати” (“Саман ат-тадҳия”). 2-нашр. Риёз адабиёт клуби 1980 й.

⁶ Сайфулдин Ашур. “Алвидо демагин”. “Саудия” нашриёти. Риёз. 1981 й.

Тоҳир Аваз Салом. “Ёнган ҳиссиётлар”. “Саудия” нашриёти. Риёз. 1986 й.

⁷ Тоҳир Аваз Салом. “Йлонлар ертўласи”. “Дар ал-Умайр” нашриёти.

нашриёти 1983-1989 йиллари иккита роман¹ нашр этди. “Дар ас-Сафий” нашриёт бир роман нашр этди ва 1990 йили яна бир роман²ни қайта нашр этди. Юқорида баён этилганлар асосида хулоса қилиш мумкинки, 1977-1990 йиллар орасида ўттиз тўртта роман нашр этилди. Яна олгита роман муаллифлар ҳисобидан чоп этилди.

Ўттизинчи йилларда нашриёт ва босмахона воситалари етарли эмас ва жуда кам эди. Лекин 1990 йилга келиб бутун мамлакат бўйлаб нашриёт ва босмахоналар³ сони шу соҳадаги кичик тадбир-корлик билан шуғулланадиганларни қўшиб ҳисоблаганда минглаб нашриёт ва босмахона ташкил қилди. Бироқ уларнинг кўпчилиги инқирозга учрагани, банкрот бўлгани сабабли ёки ёпилди, ёки бошқа ташкилотларга қўшиб юборилди. Роман жанрига эътибор қаратилиши, шунингдек, мамлакатда маданий онгнинг ўсиб бориши, саксонинчи йилларда китоб бозорининг ривожланиши натижасида илгари хорижда нашр қилинган бир қатор романлар қайта чоп этилди ҳамда янги романлар ҳам нашр этилди. Муаллифлари ҳисобидан романлар нашр этилиши ҳам ана шу онгнинг ўсишидан далолат беради. Баъзи романлар муал-

Жидда, 1983 й.

Умар Тохир Зейлаъ. “Пўстлок” (ал”Кушур). “Дар ал-Умайр” нашриёти. Жидда. 1983 й.

¹ Ҳамза Муҳаммад букарий. “Саво айвони”. “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1983 й.

Амал Шата. “Қалбим яшмади”. “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1989 й.

² Абдулло Жефрий. “Бизга нодойи замон”. “Дар ас-Сафий” нашриёти. Риёз. 1990 й.

³ Информация вазирлигини руҳсатномалар бериш бўлими бошлиғи билан ўтказилган интервью. 1990 й.

Қаранг: “Саудия матбуоти” китоби. 15-16-бетлар.

лифлари томонидангина роман деб аталган. Жиддий ўқувчилар доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Нашриёт ва босмахона соҳаси тижорат даражасида ҳам, илмий-маданий ҳайъатлар даражасида, нашриётлар даражасида ҳам роман масаласида ривожланиб бормоқда. Бу муассасалар ва нашриётлар ўз маҳсулотларини турли йўллар билан тақдим қилмоқда, масалан: шифохоналар, аэропортлар, меҳмонхоналардаги киосклар, давлат кутубхоналари ва китоб дўконлари орқали ўқувчиларга етказилмоқда.

Агар биз бугун Саудия Арабистонидаги роман воқеълигига назар солсак, ўқувчилар сони миллионларга етганини сезамиз. Роман эса ўзининг собит асосларига эга бўлган, мустаҳкам жанрга айланиб, саудия адабиётида илгари ўзидан уяладиган бу жанр фаол унсурга айланиб, муҳим ўрин эгаллади.

4-§. ЗИЁЛИЛАР ТАБАҚАСИ

Саудия Арабистони каби бепоён ва атроф минтақалари билан алоқа ўрнатиш қийин бўлган мамлакатда 1954 йили Маориф вазирлиги ташкил этилиши умуман таълимни кенг ёйишда муҳим роль ўйнади. Таълим у пайтда фақат “кутуб”лар билан чекланиб, у ерда Қуръони Карим билан бир қаторда ўқиш ва ёзишнинг бошланғич асослари ўқитилар эди, холос.

Маориф вазирлиги мамлакатнинг турли бурчакларида турли босқичлардаги мактаблар ташкил қилишга аҳамият берди. Бундан мақсад маҳаллий кадрлар тайёрлаб, уларни ҳукумат йўлланмалари билан хорижга ўқишга юбориш ва уларга юқори синфларда дарс бериш вазифасини топшириш эди. Маккаи Мукаррамада хорижда ўқиш учун юбо-

ришга тайёрлаш мактаблари йўлланма оладиган ёшларни Миср университетларида ўқиш учун тайёрлашда муҳим рол ўйнади. Миср ўша пайтда араб давлатлари ичида эртaroқ маданият воситаларига эга бўлган, ҳозирги замон адабиёти ривожланиши юз бераётган мамлакат эди. Мисрнинг европа тараққиёти билан алоқаси Европа университетлари ва мактабларига Миср ёшларини юбориш орқали кучли эди. У ёшлар ўз ватанларига қайтгач, маърифат ва маданият тарқатишда катта роль ўйнадилар. Бу зиёлилар табақаси ўзининг хорижда бўлиши натижасида эришган янгиланиш ва яратувчанлик руҳи ва кайфиятини келтирган эди. Улар хорижда ўқиш шарафига муяссар бўлмаган, токи юқори мактаблар ва ихтисослаштирилган институтлар очилгунга қадар бундай имкониятга эга бўлмаган ёшларга катта таъсир қилдилар. Ҳозир мамлакатда еттита университет мавжуд. Бу ана шу гуруҳ ёшларининг хорижда таълим олиб, ўз ватанига қайтгач, маърифат ва маданият тарқатишида катта роль ўйнаган муҳим омилдир. Маърифат ва маданият тарқатишда, маданий онгни кенг ёйишда телевидение, радио, газета ва журналлар кенг қўлланилди. Шунингдек, мамлакатга ҳукумат ташкилотларида хизматчилар, университет устозлари, мактаблар ўқитувчилари, врачлар, чет эл ширкатларида мутахассислар сифатида ишлаш учун келган араб ва чет эллик кадрлар муҳим роль ўйнадилар. Масалан, “АРАМКО” ширкати шарқий минтақада биринчи бўлиб, телевидение транцияция қилиш станциясини очди. Саудия ўқитувчилари Яман ва Уммонга, кўплаб Осиё ва Африка давлатларига борганларида ҳамкасблари билан тажриба алмашиш шарафига муяссар бўлдилар. Саудияликлар ўқиш билан бир қаторда хорижга турли мақсадларда – тижо-

рат, саёҳат, спорт курслари, конференциялар ва семинарларда иштирок этиш мақсадида сафар қила бошладилар.

Хорижда ўқиганлар, халқаро анжуманларга қатнашиб юртига қайтганларнинг бу юқори даражадаги илмий ва маданий онги, романнавислар ва роман мухлисларини тараққий этган оламари (халқаро) маданият эгаларига айлантирди, бундай даражани ўтган эллик йил олдин ҳеч ҳам тасаввур қила олмас эди. Етмишинчи йиллардан бошлаб, ёзувчилар ўз ижодларида турли йўллари қўллаб, турли адабий-танқидий мактабларга мансуб бўла бошладилар. Мутолаа қилиш орқали ўз бадиий – техник маҳоратлари турли йўналишларда эканлигини ҳис қилдилар. Ўқишдаги тажриба ва ижод тури ёзувчиларга ўз муҳитларидан ташқарида олган адабий жанрларидан таъсирланганлари натижасида у ёки бу жанрнинг давомчиларидан бўлишга, унга ёндашишга ундади. Натижада бу таъсир ўз юртларидаги муаммоларни юқори адабий услубда ифодалаганларини кўрган ўқувчиларга ўтди. Жаҳон ёзувчилари ижодидан таъсирланган бу ёзувчилар муаммоларни, мавзуларни умуман ёки хусусан маҳаллий араб муҳитига мос келадиган шаклда кўтариб чиқдилар. Инсон қаерда бўлса ҳам, у инсондир. Унинг муаммолари фақат ижтимоий-маданий иқлим (муҳит) ўзгариши билан фарқланиши мумкин. Агар иш хориждагидан фарқ қилса-да, воқеъликда мавжуд бўлмаса-да, унинг адабий фойдаси, шубҳасиз, ижобий бўлади, у ёзувчининг ижодига ва ўқувчи тажрибасига ижобий таъсир кўрсатади. Муаммони ҳал қилиш ана шу муаммони кўтариб чиқиш ёки унга эргашиб билан амалга ошмайди. Лекин ижодга, яратувчанликка тақлид қилиш, ёзувчининг ижодий

тажрибасига фойда келтиради, роман тузилишининг замонавий шаклда ўз тамойиллари ва қонунлари асосида ривожланишига фойда келтиради. Адабий анжуманлар, маърузалар, баҳс-мунозаралар, кўргазмалар, конференция ва семинарлар, улар мамлакатда ёки хорижда бўлишидан қатъий назар ана шу анжуманларда иштирок этишга интилаётган зиёлилар табақасида буюк ижобий роль ўйнайди. Бундай фаолиятлар саудия жамияти учун янги эмас эди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб, Убайд Маданий, Абдулқуддус ал-Ансорий ва бошқалар адабий клублар ва адабиёт салонлари ташкил қилган эдилар. Абдулқуддус ал-Ансорий шариат билимлари мактабида ишлаган чоғида бир неча кичик конференциялар ташкил қилган эди. Аҳмад ас-Сибайи Маккада театр ташкил қилишга жиддий уринган, бу мамлакатнинг бошқа минтақалари ва бурчакларида бундан каттароқ ва умумийроқ театрлар ташкил этиш учун экилган уруф бўлиши керак эди. Бироқ театр очилиши белгиланган вақтдан бир неча кун олдин бекор қилиниб, ғоя амалга ошмай қолганди. Бунинг сабаби ўша даврда ас-Сибайи ва бир неча адиблардан бошқа ҳеч ким театрнинг родини ва унинг фикрий уйғонишининг эрта босқичида қандай рисола етказиши мумкинлигини тушунмаган эди. Бунинг устига, театр очиш ғояси нодир бўлганидек, актёрлар ҳам нодир эди. Лекин ас-Сибайи ва у кабилар ўз замонидан илгарилаб кетган эдилар. Бугунги кунда зиёлилар мамлакатдан ташқарида ўтказилаётган маданий фестиваллар, конференциялар ва семинарларга, шу жумладан, Басрадаги ал-Марбад, Бағдоддаги йиллик конференцияга, Мағрибдаги “Асила” маданият фестивалига ошиқиб борадилар ва фаол қатнашадилар. Саудия Арабистонининг ўзида ҳам бир

қатор маданий тадбирлар, адабиёт, санъат, халқ мероси фестиваллари ва анжуманлари ўтказилади. Унда турли адабий маърузалар ўқилади. Адабиёт клублари ва университетлар адабиёт ва маданият ҳаракатини фаоллаштиришда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Улар баъзи зиёлиларнинг уйларида ҳам маърифат ғилдирагини олдинга ҳаракатлантириш учун тадбирлар, махсус семинарлар ташкил қилмоқдалар. Таъкидлаш жоизки, ҳар йили ўтказиладиган Подшо Файсал номидаги халқаро мукофот дунёнинг барча бурчаларидан олимлар ва зиёлилар йиғиладиган юксак маросим ҳисобланади. Бу мукофот билан яқка шахслар ҳам, муассасалар ҳам турли соҳалар – тиббиёт, адабиёт, санъат ва исломга хизмат қилишдаги юксак меҳнатлари ва ютуқлари учун тақдирланадилар.

Жанадрия фестивали эса халқ мероси билан бир қаторда адабиёт ва маданият тадбирларини ўз ичига қамраб олувчи яна бошқа бир маданий тадбирдир. У Риёзда ҳар йили ташкил қилинади. Бу фестивал қадимий ва замонавий халқ мероси ва адабиётни ўз ичига олади. Бу фестивал фақат саудияликлар ёки араблар учун эмас, балки у дунёнинг ҳар бир бурчагидаги тадқиқотчи ва санъаткор учун очиқдир. Улар адабиёт ва санъат вазиятлари муҳокама қилишлари ва муаммоларни ҳал қилиш бўйича таклифлар киритишлари мумкин¹.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, биз ҳозирги кунда саудия романчилиги ўзининг юқори чўққисига етиб келди деб даъво қилмоқчи эмасмиз. Умуман ижод, мутолаа ва адабий танқид борасида, шаклий жиҳатдан ҳам ва методология жиҳатидан

¹ “Жанадрия” халқ фестивали тадбирларини қаранг. 1990 й.

ҳам араб романи етукликларнинг анча-мунча погонасига эришди. Баъзи ишлар ҳурматга сазовордир, лекин улар ҳали бармоқ билан санарли даражада. Асосий сабаб, адабий асарларни ўқиб, ўрганиб, таҳлил қилиб чиққан зиёлилар табақаси ҳамма асарларни ўқиб, объектив танқидий тадқиқотлар орқали яхшидан ёмонни ажратмаган. Саксонинчи йилларга қадар саудия ўқувчиси ўз эътиборини насрий асардан кўра кўпроқ қандай турда бўлса ҳам шеъриятга қаратган. Ҳозир эса ўқувчи ўз эътиборини ҳикоя ва роман жанрини мутолаа қилишга қаратган. Бу роман жанрига эътибор қаратиш йўлининг бошланишидир.

Романни эса кўпроқ кашф этиб, уни ўқувчилар оммасига тушунтириб, етказиш керак. Шунингдек, уларга оммавий ахборот воситалари ҳам мавжуд адабий ҳолатни яхшилаш ва танитиш учун кўпроқ эътибор қаратиши керак¹.

¹ Имом Муҳаммад ибн Сауд Ислом Университети томонидан 1992 йили ташкил этилган китоб кўргазмасидаги ноширлар ва китоб тарқатувчиларнинг саволларга жавобларидан.

УЧИНЧИ БОБ

ИЛК ҚАЛДИРҒОЧЛАР (ДАСТЛАБКИ МУАЛЛИФЛАР)

1 – Абдулқуддус ал-Ансорий	Эгизаклар
2 – Ахмад ас-Сибайй	Фикра
3 – Муҳаммад Али Мағрибий	Уйғониш

III БОБ
1§. АБДУЛҶУДУС АЛ-АНСОРИЙ
(1906-1983)

“ЭГИЗАКЛАР”

“Эгизаклар” асари – Саудия Арабистонида 1930 йилда нашр этилган биринчи роман. У саудия давлати ўзининг расмий номини 1932 йил 23 сентябрда олишидан ҳам олдинроқ чиққан. Демак, бу асар давлатнинг барча минтақалари саудия ҳукми остида бўлса ҳам, у “Саудия Арабистони” деб расмий номи эълон қилинишидан икки йил аввал нашр этилган. Ал-Ансорий китобнинг муқовасига “Ҳижозда пайдо бўлган биринчи роман” деб ёзган эди. Роман сўзи ёзилганига қарамай, бу асарни роман деб аташ жуда ҳам қийин. Лекин бу асарнинг роман жанрини ўрганишга бағишланган ушбу тадқиқотимизда мавжудлиги бир томондан унинг тарихий қийматидан келиб чиқса, бошқа томондан асарнинг муаллифи қисса жанрига умуман, роман жанрига хусусан эътибор қаратган. Яна бу ерда жуда катта эҳтимол борки, ал-Ансорий китобини “роман” деб атаганида кейинроқ пайдо бўлган, ўз маъноси, асослари ва меъёрига эга бўлган адабий жанрни назарда тутмаган. Ўша пайтда ўзларини адабий танқидчилар деб ҳисоблайдиганлар “қисса” деган атама қамраб олувчи асарларни ҳам шу ном билан атаганлар. Бу масала тадқиқотимизда кейинроқ янада равшан бўлади. Ал-Ансорийнинг ушбу иши унинг биринчи мударрислардан бири сифатида кўрганларининг ва

бошқаларнинг кўзи илғамаган нарсаларни сезганининг ҳамда шахсий таассуротларининг баёни эди. Таассурот ва маърифий йўл кўрсатиш қаҳрамонлар образларида аниқ-тиниқ аён бўлади. Янги ҳаётга дуч келадиган авлоднинг, янги таъсис этилган давлатнинг келажagini баён қилишдир. Бу давлат ислом меросини ўзига дастурул-амал, ҳаёт қомуси қилиб танлайди, унинг тамойиллари келгинди ажнабий тамойиллардан фарқ қилади. Шунингдек, араб инсони ҳам турк халифалигидан сўнг ўз аслига, ўз илдизларига қайтади. У янги асосларда янги образ яратишга муҳтождир.

Ал-Ансорий Мадинаи Мунавварадаги шарият билимлари мактабида адабиёт ўқитувчиси эди. Айни пайтда у ҳам давлат хизматчиси ва журналист эди. Турли лавозимларда меҳнат қилган ал-Ансорий кўплаб ижтимоий муаммолар билан яхши таниш эди. У турли вақтларда ва турли вазиятларда халқнинг ҳар хил табақаси билан учрашарди. У турли мавзуларда ёзган. Жуғрофия, тарих, археология ва адабиёт мавзуларида китоблар чиқарган. У илк ижодида шеър ҳам битган. У ўзининг сермаҳсул ижодий фаолиятида турли ҳолатларни бошидан кечирди. Ал-Ансорийнинг нотиклик қобилияти ҳам кучли эди. У тил, археология ва адабиёт соҳасида кўплаб маърузалар қилган. Ал-Ансорийнинг бу қиссани ёзишдаги саргузаштлари унинг тарихий қиймати сабабли муаллифга шуҳрат келтирди. Унинг араб тилини ва мусулмон ёшларидаги соғлом ақидани сақлаб қолишга бўлган саъй-ҳаракати туфайли бу иши амалга ошди. Унгача араб-ислом оламида асрлар давомидаги саводсизлик келтириб чиқарган хурофотларнинг жамиятда таъсири бор эди. У ёшларга йўл-йўриқ кўрсатишда, уларнинг ижобий ёки салбий томонга

кетишларида романнинг буюк роли бор эканлигини яхши тушунди. Ёшларни адаштиришга етакловчи, мураккаб ва нафис услубда ёзилган европа романлари кенг тарқалган эди. Бу ҳақда ал-Ансорий шундай дейди: “Шарқнинг кўп мамлакатларида, айниқса, араб-мусулмон мамлакатларида европа ташвиқоти кенг тус олди, у кўплаб ёшларга, ҳам зиёлиларга таъсир қилди, охир оқибатда улар европа ташвиқотининг мақсадлари, режалари ва фояларининг қурбонига айланди”¹.

“Эгизаклар” китобини ёзишдан мақсад чет эл мактабларининг, Фарбга ўқишга бораётган ёшларга маданий миссионерларнинг салбий таъсирини кўрсатиш эди. Бу ёшларнинг ҳаётда тажрибалари йўқлигини, улар ўзлари келган муҳитдан фарқ қилувчи муҳитда яшаётганликларини таъкидлаш жоиз. Қўшимча равишда маданиятлар фарқи ва уларнинг ҳали ёш эканликларини айтиш жоиз.

Романнинг сюжети, агар шундай деб айтиш тўғри бўлса, бир ёши катта кишининг турмуш ўртоғи туққан эгизаклар билан боғлиқ, уларнинг бири Рашид – араб-ислом мактабига ўқишга боради, иккинчиси – Фарид, норасмий фарб мактабига боради. Рашид ўқишда муваффақиятга эришиб, ўз умматига нафи тегадиган, фаол шахс бўлади. Фарид эса “европалашиб”, ўқишда муваффақиятсизликка дуч келади, сўнг юртига қайтади. Кунлар ўтиб, у Парижга қайтишга мажбур бўлади ва хилватхоналардан бирида ўлади. Бу ишни зарарли оқимларга қарши курашда исломий иш деб айтишга етарли эмас. Фарбий Европа илмий тараққиётининг таъсири, шу жумладан, замонавий жанрларда ҳам кучли эди. Биз бу ерда юқорида зикр қилинган сабабларга

¹ “Эгизаклар” Мукаддима.

кўра бу масалани, шу жумладан, нима учун ал-Ансорий ўз асарини “роман” деб атаганини исбот этдик. Ундан бошқа бу асарда роман тузилиши бўйича ҳеч нарса йўқ.

2 - §. АҲМАД АС-СИБАЙЙ (1901-1984) ФИКРА (1947)

Қисса оламида ал-Ансорий тақдим этган ишдан бошқа “роман” деб аташ мумкин бўлган асар 1947 йилгача, Аҳмад ас-Сибайй “Фикра” романини¹ нашр этгунга қадар пайдо бўлмади. Бу асар ҳам муаллифнинг таълим ва тарбия борасидаги шахсий фикр-мулоҳазаларидан, тараққиёт ва ривожланишнинг ягона йўли ривожланган замонавий илмий асосларга қурилган таълим қиймати ва сифатига боғлиқ деган хулосаларидан иборат. Бу асослар бутун оламга ҳуррият ва етуклик йўллари кўрсатган шонли араб-мусулмон ўтмишини ва ҳозирини боғлаб туради, деб хулоса қилади муаллиф. Роман муаллифининг жамият маданиятини оширишга бўлган кучли хоҳиш-истагини ифодалайди. У ўзи яшаётган жамиятнинг Европа ва ривожланган араб мамлакатлари етган даражага етиб боришларини, ўзларининг табиий бойликлари ва ғоявий ресурсларидан фойдаланишларини истайди.

Муаллиф ўз фарзандлари Зуҳайр ва Усамага ушбу романининг муқаддимасида шундай деб ёзади: “Бу қиссамда ҳаётимнинг узоқ босқичлари орқали етиб келган баъзи фикрларни ўқийсизлар. Мен улар ҳақида доим орзу қилар эдим, бироқ бу орзу-

¹ Аҳмад ас-Сибайй. “Фикра”. “Дар ал-китаб ал-арабий” нашриёти, Қоҳира. 1947 й.

ларим ушалмаган. Чунки мен мавжуд бўлган шароитлар уларни амалга оширишга тайёр бўлишимга йўл қўймаган”¹.

Роман муаллифнинг фикри ёки ўзи айтганидек, гоёси бўйича “мелодрама” бўлиб, унда тарбиявий-дидактик мақсад сентиментал рамзлар билан уйғунлашган. Роман қаҳрамони бадавий қиз, унинг исми оиласига ва қабиласига боғлиқ бўлмай, унинг ҳаётдаги иши ва рисоласи билан боғлиқ. Фикра уни тарбиялаган ёши катта киши билан яшаган, у қишлоқдаги “куттаб” мударриси бўлиб, Қуръони Карим, тарих, тил ва адабиётдан дарс берган. Қишлоқ Тоиф минтақасидаги қишлоқлардан бири. Мударрис Фикрага турли соҳаларда тўлиқ дарс берган: тил, шеърят, афсоналар, тарих ва бошқа турли маданиятларга оид нарсалардан ўқитган. Асар қаҳрамони бир қатор мамлакатларга сафар қилган. Шайхининг кўп дўстлари бўлиб, уларнинг Миср, Италия, Туркия ва бошқа давлатларга сафар қилишлари ва кезиб юришлари учун ёрдам беришган. У бир куни кечки пайт “ёмғирли қоронғу оқшомда” қишлоққа қайтишдан олдин Солимни учратади. Солим маккалик тадбиркор, тижоратчи бўлиб, Тоифга келаётиб йўлдан адашади. Фикра унга таом бериб, ёмғирдан ва совуқдан ҳимоя қилиниши учун ёрдан бошпана беради. Солим Фикра билан бирга ёрда бўлган пайтида ундан кўп нарсалар ўрганеди, қиз ўз устозидан ўрганган нарсалари, сафарлари чоғида ўрганганлари ҳақида сўзлаб беради. Қиз йигитга у аввал билмаган нарсалари ҳақида сўзлаб, ўзига мафтун этади. Фикрлашдаги журъати, фикрларини эъзозлаши билан ҳайратга солади. Илгари бундай хис-

¹ “Фикра”. Муқаддима.

латни бирорта аёлда учратмаган Солим уни севиб қолади. Бироқ унинг муҳаббати бир томонлама эди. У севгисига жавобан севги ололмайдди. Қиз бир кўришдаги муҳаббатга ишонмайдди. Муҳаббатни авлодлар хатоси деб ҳисоблайди. Улар бу хатоларнинг жамиятнинг нотўғри урф-одатларидан мерос қилиб олганлар ва мана шу мероснинг қурбонига айланганлар, дейди. Охири Солим Маккага қайтади. Фикра эса ўзининг ҳаётига, тоғлар ва водийлар оғушига қайтади, Макка ва Тоиф ўртасида кезишга қайтади. Кейинроқ у Маккага ҳаж фарзини адо этиш учун борганида, кўчалардан бирида Солимни учратиб қолади. У билан иккинчи марта учрашиб туриши эди. У жуда ажойиб ҳолатда унинг ўз синглиси эканлигини таниб қолади. Бир пайтлари оиласи ёзда дам олган Маккадан Тоифга кетаётган пайтида кичкина қизалоқ бўлган йўқолиб қолган бўлади. Энди Солим ҳам, Фикра ҳам учрашганларидан бахтли эдилар. Икковлари ҳам сирдан воқиф бўладилар. Икковлари ҳам бир-бирларининг акаси ва синглиси бор эканлигини ўйламас эдилар. Солим қиз билан биринчи марта танишганда, узоқ пайтлар йўқолиб қолган синглиси ҳақида ўйламаган, қизнинг қишлоқ шайхидан бошқа, устозидан бошқа қариндоши борлигини билмас эди.

Ас-Сибайй тасвирлаган муаммолардан бири икки бош қаҳрамонни тенг фикрли қилиб тасвирлаган. Бу гоёни адабий уйғониш бошланишида ундан бошқа зиёлилар ҳам кўтарган эдилар. Жамиятда аёлнинг роли заиф ёки баъзи ижтимоий табақаларда умуман йўқ эди. Шунинг учун муаллиф бу мувозанатни бошқа томонга ўзгартирмоқчи бўлади. Фикра қайсар қиз, ўзини эъзозлайди, қишлоқда тарбия топган. Солим қандайдир даражада заиф шахс, шаҳарда тарбияланган, шаҳарнинг юмшоқ

ҳаётидан таъсирланган, тўқликда ўсган, мўл-кўл-чиликка ўрганган, маишатга ва ҳар хил хурсандчиликларга берилган, фазилатли хусусиятларга эга эмас. Муаллиф унинг кучли шахс эканлигига аниқ далиллар келтирмайди. У Фикрадан устун тура олмайди, Фикра эса йўл бошловчи ва яхши фазилатларни ва янги юксак қадриятларни ўргатувчи муаллим ролини ўйнайди.

Дарҳақиқат, янги уйғониш даврининг бошланиши билан ҳар нарсани Фикра ўзининг башоратли ролини бажариши учун бўйсундирди, у ҳозирги замон имконияти билан ўтмиш шон-шухратини қайтариши керак. Фикра араб-мусулмон умматининг фарзандлари байроғини кўтарган илмий уйғонишнинг рамзидир, у адабий меросни бугунги кун шароитига мослаштиради. Бу асарнинг роман сифатидаги хатоси эҳтимолликлар ва фаразлардир. Бу хатоликларнинг энг буюки – Фикра йўқолганлиги сирининг узоқ вақт сақланиши (муаллиф буни қасддан қилган ёки бундай мақсади бўлмагандир), ака йўқолган синглиси ҳақида билмаслиги, шу қиз унинг синглиси эканлиги ёки синглиси эмаслиги ҳақида ўйламаслигидир. Бунинг устига у синглиси бор ёки йўқлигини ҳам билмайди. Йўқолганми ёки йўқми, ёки ота-онаси йўқотганми? Романда қизнинг ота-онаси уни қидирганлиги ҳақида ҳеч бир жойда эслаб ўтилмайди. Агар муаллиф бу ерда араб-мусулмон фикр-ғояларининг қолоқлик даврида йўқолганлигига рамз қилиб олаётган бўлса, араб фикр-ғоялари ҳали ҳам оғир аҳволда қолиб, қаршилик кўрсатмоқда. Лекин жаҳолат ва хурوفот уни бутунлай заифлаштириб юборган.

Бунга қўшимча равишда қизнинг сафарларида замон ва маконга боғлиқ бўлган маҳаллий, араб ёки халқаро миқёсдаги маълумотлар қўшилади. Солим

Маккага қайтар экан, қизни иккинчи марта кўришини тасаввур ҳам қилмайди.

Бу ўз ўрнида ҳикоя этиш жараёнига маърифий-дидактик йўналтириш ва уларнинг асар охиридаги учрашувларида тез бошланиб, тез тугаган содда романтизм қувватини беради. Бу муаллиф Жўржи Зайдон асарларидан таъсирланганидан далолат беради. Адабий оқимларда романтизм ва реализм ўртасида конфликт (зиддият) бор. Роман бадиий-шаклий жиҳатидан камчиликлари бўлса-да, у қизиқарли ва халқчил ҳисобланади. Бу асар (ўша давр танқидчилиги одатига кўра) Аҳмад Абдулғафур Аттор¹ томонидан жуда қаттиқ танқидга учраган эди. Унинг фикрлари объектив танқид эмас эди. Шу билан бирга ас-Сибайининг мақсадлари ва орзулари амалга ошмаган бўлса-да, у уриниб кўрган эди. Ас-Сибайи бошланғич мактаб ўқитувчиси бўлгани учун ҳам мамлакатдаги таълимнинг бошланишига у замондош бўлган. Матбуотнинг бошланишида ишлаганлар қаторида бўлган. У ҳаётининг сўнгги пайтларигача ҳам сермахсул ижод қилган, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ўз фикрини билдирган.

1984 йили Аҳмад ас-Сибайи адабиёт ва таълим соҳасидаги меҳнатлари учун давлат мукофотига сазовор бўлган. У шу муносабат билан ўтказилган телевидениедаги учрашувда шундай деганди: “Мен ўша пайтда тўлиқ маънодаги роман ёзиш ниятим йўқ эди. Мен ўз фикрларимни ўқувчига очиқ-ойдин етказиб бериш мақсадида қисса шаклидаги китобда баён этишни истаган эдим”². Бу иш ёшларга илм ўрганиш, интилиш руҳини бериш, бу ёшларимизга – ўғиллари-

¹ Аҳмад Абдулғафур Аттор. “ал-Байан”. Қоҳира. 1950 й.

² “Ал-Араб” журналидаги кириш сўзи. 1984 й., январь сони.

миз, йигитларимиз билан бир қаторда қизларимизга ҳам қаратилган тарбиявий ишдир.

Бу икки иш Саудия Арабистонида роман жанри пайдо бўлишининг бошланишидаги бир йўлда, бир мақсадда амалга оширилган ишдир. Гарчи уларнинг яратилиш пайтида фарқ бўлса-да, услуби бир хил бўлган. Бу услуб тарбиявий услуб бўлиб, ижтимоий масалалар билан боғлиқдир. У жамиятнинг юриш-туриши ва унга йўл-йўриқларни бадий шаклда баён этади. Ҳар икки асарда яратилган образларни ҳар ҳолда суратли, кўринишли образлардан ортиқроқ деб айтиб бўлмайди. Улар муаллиф томонидан таълим-тарбиявий мақсадда ёки воқеъликни ўқувчига ҳис этиладиган шаклда тасвирлаш учун қўлланилган.

Дастлабки ёзувчилар ичида йўқотилган воқеъликни тараққий этган халқлар ва миллатлар орасида ўз ўрнига эга бўлиш учун излаган, ҳақиқий саудиялик образини яратганлардан учинчиси Муҳаммад Али Мағрибий эди.

3§. Муҳаммад Али Мағрибий (1915-1996)

“УЙҒОНИШ” (1948)

Муҳаммад Али Мағрибий роман яратишда биринчи ғолиблардан бўлган эди, у тўлиқ маънодаги роман дейиш мумкин бўлган ижодий ишни, гарчи бу ишни бадий-техник жиҳатдан мос бўлиш-бўлмаслигидан қатъий назар саудия ўқувчиси қўлига тутқазган биринчи саудия ёзувчиси эди. Мағрибий бу ишини тақдим қилар экан, унинг ғояси кузатувчиларга ҳам ҳали яққол намоён бўлмаган эди. Уни ривожланган мамлакатлар билан қиёслаганда мавжуд бўлишини тасаввур ҳам қилмаган эди. Ас-Сибайй романидан кейин бир йилга яқин вақт

ўтар-ўтмас 1948 йили нашрдан чиққан “Уйғониш” асари бу адабий турдаги ягона уриниш эди¹. Мағрибий араб адабиёти учун, хусусан саудия адабиёти учун бундай асар яратиш ҳали ҳам долзарб деб ҳисоблар эди. У яратган образи ҳақида шундай деган эди: “Бу мавжуд бўлмаган, ўйлаб топилган образ. Ҳикоя қилинаётган ҳодисалар ҳам юз берган воқеалар эмас. Қиссининг мақсади ёшларни уларга ҳаётларида йўл кўрсатувчи, йўл бошловчи бўлиши учун, янги давлат келажагини тасаввур қилишлари, унинг кишилари бўлишлари учун, келажак уфқларини очиш учун рағбатлантиришдан иборат”².

“Уйғониш” – романнинг номи Қуръони Каримда зикр қилинган “Каҳф” қиссасидан олинган. Бу номни муаллиф Тавфиқ ал-Ҳаким “Рухнинг қайтиши” пьесасида айтиб ўтганидек, бир неча асрлар давомида жаҳолат ва қолоқлик таъсирида қолиб кетган араб умматининг шон-шуҳратини янгидан уйғотиш рамзи қилиб олган³.

Нима бўлганида ҳам, “Уйғониш” романининг ечими, биз буни қуйида кўрамиз, асар қаҳрамони Усама аз-Зоҳир бошидан кечирган воқеалар гирдобиди айланади. Бу ҳижозлик йигит Ҳиндистонга ота-онаси ўртасидаги келишмовчилик ва муаммоларнинг ортиб бориши ва уларнинг ажрашиши натижасида мубтало бўлган “ад-даран” – сил касаллигидан даволаниш учун боради. Қисса қаҳрамоннинг Жидда портида Ҳиндистонга йўл олаётган кемага чиқишни тасвирлашдан бошланади. Қўл-

¹ Муҳаммад Али Мағрибий. “Уйғониш”. “Дар ал-кутуб ал-арабия” нашриёти. Қоҳира. 1948 й.

² Иброҳим ал-Фавзан. Ҳижоз адабиёти анаъна ва янгиланиш. 306-бет. “Дар ал-Халижий” нашриёти. 1981 й.

³ Тавфиқ ал-Ҳаким “Рухнинг қайтиши”. Қоҳира. 1936. “Каҳф хоридагилар” (“Ахл Каҳф”). Қоҳира. 1942.

ларини силкитиб хайрлашаётган турли миллат ва ирқларга мансуб кузатувчилар, улар орасида Усама ва уни кўзида меҳр-шафқат ёши билан кузатаётган муштипар онаси, порт, кемалар, қирғоқдаги йўловчиларни кемага элтувчи катерлар, турли тилларда сўзлашувчи йўловчилар тасвирланади.

Усаманинг қўлида отаси узоқ давом этадиган денгиз сафарида фойдаланиши ҳамда ғурбатда бўлганида ўзининг ислом тарбияси ва хулқ-атворини сақлаб қолиши учун берган диний мавзулардаги бир қанча китоблар бор эди. Усама биринчи марта (ва бир мартагина, холос) европалик йўловчиларни учратади. Бу овқатланиш залидаги бу учрашув фожеали тугайди. У муомала услубини, суҳбатлашиш ва овқатланиш усулларини билмайди. У суҳбат нима ҳақида бўлаётганини тушунса-да, улар билан суҳбатлаша ва баҳслаша олмайди. Муаллифнинг таъбирича, “У бироз инглиз тилини тушунар, улар Усаманинг одатларини, айниқса, овқатланиш пайтидаги ўзини тутишини танқид қилишаётганини фаҳмлар эди. Ҳар ҳолда у ўша пайтда қўлидан келганича жавоб қайтарганди. Сўнг Ҳиндистонда ҳаж амалларини бажаргани келган кекса ёшли киши билан учрашади, у муқаддас ерда яшовчи ёш мусулмон йигит жамоа бўлиб намоз ўқиш учун таклиф қилганида хурсанд бўлади. Намоздан сўнг, мусулмонларнинг наздида муқаддаслиги учун эъзозланган Ҳижоздан бўлган бу йигитга ҳурмат ва эҳтиромини билдиради. Шу лаҳзадан бошлаб, Усама ўзига муносиб бўлмаган ишлардан узоқ бўлиши зарурлигини ва ўз масъулиятини ҳис қилади.

Кема Адан портига етиб келганида, у ўзи ўрганган оламдан мутлақо фарқ қилувчи оламга дуч келади. Бу дунёнинг турли бурчакларидан келган жамоалар кўп нарсалар билан ўзига жалб этарди.

Бу ерда Шайх Усмон маҳалласида аёлларни, ай-ниқса, ҳижоб ўрамаган ва эркаклар билан аралашиб кетган аёлларни кўриб лол қолади. У Ямандаги Шайх Усмон маҳалласида Эрондан, Нубиядан ва бошқа юртлардан келган аёлларни кўради, турли тиллар ва лаҳжалар, умумий одоб маданиятидаги эркинликларга дуч келади. У ҳаётида бунга қадар очиқ юрган аёлларни учратмаган эди. Уни шу минтақа аҳолисидан бири Жиддадаги катта тижоратчилардан бири номидан меҳмондорчиликка таклифнома келтиради. Унинг шарафига ташкил қилинган меҳмондорчиликка бориб, у ердаги зиёфатда аёллар ҳам борлигини кўриб ҳайрон қолади, бундан ташқари бу ердаги рақс ва қўшиқлар ва бошқа ўйин-кулгулардан ҳайратга тушади¹.

Муаллиф бундай бузуқчиликларнинг барчаси учун масъулиятни Британия оккупантлари зиммасига юклайди. Улар бу ишларни бу ватан фарзандларини жиддий ишлардан, мустамлакачиликдан халос бўлиш ҳақида ўйламасликлари учун эътиборларини чалғитиш мақсадида ташкил қилишган, улар босиб олган ерларидан бу каби воситаларни олиб келар, ўзлари хоҳлаганларини қилишлари учун керакли шароит яратишарди, дейди.

Ҳиндистонга кетаётган кема йўлда Мукалла шахридан ўтади, сўнг Зинжибарга боради ва охири Бомбайга етиб келади. Аҳолиси зич бўлган бу мамлакатдаги тараққиёт ва ривожланишни кўриб

¹ Д-р Муҳсин ал-Айний француз табибаси Клаудия Фаяннинг 1945 йили Парижда китоб ҳолида нашр этилган хотираларининг таржимасида (Араб тилига таржима 1973 йили Байрутда “Дар ал-Авда” нашриётида чоп этилган) айтиб ўтишича Шайх Усмон маҳалласи Жанубий Яманнинг эркин фарзандлари учун калъа бўлган, француз муаллифаси айтгандек у ерда иславотхона бўлмаган). Қаранг: “Мен Яманда врач бўлгандим”. Клаудия Фаян. Араб тилига Муҳсин ал-Айний таржимаси.

ҳайратланади. Бу юртларни кезиб, уларни кўриб ўз юрти билан таққослаганида ҳайрати янада ошадди. Бу ҳолатда муаллифнинг умидлари унинг келажакка қарашлари роман сатҳидан ўча бошлайди. У бевосита ўз юрти Саудия Арабистони манфаати учун келажакни тасвирлай бошлайди. Ҳаётида биринчи марта кўрган воқеа уни қаттиқ ўйга толдиради. Кўча ўртасида электр билан бошқарилаётган, юриб кетаётган поезд, яъни трамвайни кўриб ўйлаиб қолади. Бундай тизимда ҳавода осилиб турган иккита симга томидаги таёқ билан уланган трамвайни, аҳён-аҳёнда электрдан чиқаётган чақмоққа ўхшаган учқунни, бу ердаги ёритгичларни кўриб, қандай қилиб ҳам уларни Маккадаги ҳожиларнинг ҳаж мавсумида Мино ва Арафотда кетаётганларидаги йўлларини “корогаз” билан ёритилишини қиёслаш оларди. Мисрликлар Наполеон келганидаги техникалар – ёзув машинкалари, лабораториялар ва таҳлиллар марказларини кўриб қандай мафтун бўлган бўлсалар, Усама ҳам бу нарсалардан шундай мафтун бўлганди.

Усама бир шаҳардан иккинчи шаҳарга мажбуран боришидаги сафарларини ташкил қилишда унга ҳамроҳ бўлган табибларнинг қилган ёрдамларига, бунинг асносида орттирган тажрибаларига қарамасдан, у ўз шаҳри ва ўз юртидаги катта шаҳарлар билан бу шаҳарлар ўртасидаги катта фарқларни яққол сизди. “Агар Ҳижознинг барча аҳлини тўпласак ҳам бу кўчалардан бирортасини ҳам тўлдира олмайди,” – дейди Усама. Унга ҳамроҳи жавоб беради: “Мана шу бойлик билан камбағаллик ўртасидаги фарқ”. Ёзувчининг қаҳрамон орқали етказилаётган фикрлари ва ғоялари бойлик ёки камбағаллик ҳақида эмас эди. Асосий ғоя таълим ва жаҳолат эди. Илм орқали турли касалликларни енгиш мумкин,

шу жумладан, камбағалликни ҳам. Уни ҳамроҳи яна шундай дейди: “Мана шу ишлаб чиқариш, яратувчанлик, бунёдкорлик билан қурғоқчилик, ҳосилсизлик, саҳро ўртасидаги фарқ. Бизнинг юртимиз қашшоқ, ҳосилсиз, саҳро, чунки унда роҳат ва ривожланиш сабаблари энди ривожлантириляпти”. Усама ва унинг ҳамроҳи ўртасидаги бу суҳбат унинг (Усаманинг) қалбида ўз асарини қолдирди. Бу суҳбат қиссани шахсий хотираларни баён этиш, сажҳатчилар эсдаликларини сўзлаш каби усул қотиб қолганлик доирасидан олиб чиқиб фаоллаштиради. Бу каби суҳбатлар роман техникасида ўз қийматига эга. Бироқ агар қаҳрамонни бир марта шу тиқилинчда йўқолиши, кейин яна ўз йўлини топиши тасвирланганида, сўнг у ўз кўрган-кечирганлари, таассуротларини ҳикоя қилиб берганида романнинг ечими кучайтирилган бўларди. Нима бўлганида ҳам, муаллиф томонидан баён этилган бу муқаддималар ва фикрлар ёзувчи ўз олдига қўйган мақсади - ривожланиш ва тараққиёт фикрига олиб келишда ўз вазифасини бажарган. Муаллиф буни қаҳрамон образида мужассамлаштира олган. Мазкур мақсадларга фақатгина ёзувчи орзу қилган мунтазам, тизимли таълимни йўлга қўйиш орқалигина эришиш мумкин. Ривожланган мамлакатларни кўриш, улардан олган таассуротлар билан қиёсланадиган тасаввурларни амалга ошириш, орзуларга эришиш йўлида зарур бўлган таълимни бошланиши қийин бўлишини идрок этади. У ўз ватанини ана шу ривожланган мамлакатлар орасида муносиб ўрин олганини кўришга интилади. Барча соҳаларда тараққиёт сари узоқ йўлни кўради. Бироқ буларнинг барчаси мана шу юрт аҳли томонидан амалга ошириладиган, улар эгаллаган илмий-техникавий билимлар асосида, уларнинг йўналтиришлари ва назоратлари остида-

гина амалга оширилиши мумкин. Айниқса, жаҳолат ва қолоқликка қарши курашда тарбия ва таълимни мустақкам эгаллаш керак. Мағрибий сўзлаган таълим ўша пайтдан бошланди. Мамлакатнинг ҳар бурчагида мактаблар ташкил қилинди, бу таълимнинг самараси натижасида онг ўсди, саноат тараққиёти ва тижорат ўз йўлини топди.

Муаллиф қисса учун чизиб берган чизиғи биз муҳокама қилган баъзи нуқталарда тўхтагандан сўнг яна тикланиб давом этади. Усама ва унинг ҳамроҳи Карачига малакали табиб ҳузурига ҳинд қишлоғидаги хусусий шифохонанинг тавсиясига кўра борадилар. Хусусий шифохонада у мана шу шифохонада ҳамшира бўлиб ишлаётган Кэти исмли ҳинд қизини севиб қолади. Усама бу ерда ёши катта бир киши билан ҳам танишиб, у билан узоқ вақт суҳбатлашади, улар Маккага ҳижрат қилиш имкониятини муҳокама қиладилар.

Усама қишлоқ шифохонасида реабилитация муддатини ўтар экан, у севиб қолган қиз Кэти ҳақида кўп ўйлайди. Усаманинг қалбида илдиз отган муҳаббат кучаяди, қизнинг насроний динига эътиқод қилиши эса уни янада кўпроқ ўйлантиради. Бу хавотирлик баъзан баланд келса, баъзан уни қамраб олган ғам-қайғу баланд келарди. Баъзи бу иккиси тенг келса, баъзан бири иккинчисидан устун келарди. Бир сафар завқ-шавқи уни қамраб олиб, у билан бирга суҳбат қурганидан хурсанд бўлса, баъзан ғамга ботиб, унга муҳаббатини ошкор этади. Йигит қизнинг ислом динига киришини хоҳлайди. Бу конфликт ундан мойиллигини ўзига тортаётган икки муаммо ўртасида иккиланаётган образни яратади. Муаллиф эса бу ерда миссионерлик ташкилотларининг камбағалларга, беморларга моддий ва маънавий ёрдам бериб, муаммоларини ҳал қилишга

кўмаклашиш орқали қилаётган саъй-ҳаракатларига эътибор қаратади. Кэти ва унинг онаси ҳам улар орасида. Бундай вазифалар мусулмонларга яқиндир, мусулмонлар бу каби вазифаларни бажармоқлари, муҳтож бўлганларга ёрдам бериш орқали уларни исломга жалб қилишлари лозимдир. Усама Кетини исломга даъват этиб, унинг мусулмон бўлишига ҳаракат қилади.

Муаллиф қаҳрамонни муҳаббат саргузаштига олиб кирар экан, қаҳрамонни севги азоби қамраб олади. Қаҳрамоннинг биринчи муаммоси – таълим масаласи билан қоришиб кетади. Роман ўз йўлидан бошқа томон қараб оғиб кетади. Асардаги романтизм куйининг ўзгариши билан қаҳрамон образи ўзгармайди, бироқ тез орада у ўзининг оддий йўлига тушади. Ҳар ҳолда муаллиф ўзининг асосий ғоясини кучайтиришда давом этади, қаҳрамоннинг қизиқиши ва ҳис-туйғусининг кучлилигини ўз ғоясини кучайтиришга восита қилиш қолади.

Қаҳрамоннинг Саудия Арабистонига қайтиши, отасидан мерос қолган уй-жойни сотиб, ундан келган маблағни таълим лойиҳасига йўналтириши турғунлик ва қолоқлик даврининг тугатилиши, ўтмиш шон-шухратига ва ҳозирги замон имконияти асосига қурилган гуллаб-яшнайдиган давр бошлашининг рамзидир.

Усама қайтиб келганидан биров вақт ўтгач, ёзги дам олиш учун Тоифга кетаётган пайтида бу ватаннинг табиатига ва унинг аҳлига лойиқ бўлмаган нарсаларни кашф этади. Бу муаммо кўпларни ранжитади. Бу тижоратнинг кўп турлари четдан келган бир киши томонидан монополияга айлантирилгани эди. Улар тез фойда кўриш манбаини излаб, ўзгаларнинг ҳис-туйғулари билан ҳисоблашмас эдилар. Улар ўзлари хоҳлаганларича нарх белгилар эдилар.

Товар-маҳсулотларда фирромлик қилардилар. Улар бу мамлакат ва унинг аҳлини ўзларига муҳтож деб ҳисоблайдилар. Улар бу ерда тоабод қолишлари тақозо этилади, деб ҳисоблайдилар. Ҳатто баъзилари агар улар бу жойни тарк этиб ўз юртларига кетсалар, бу ердагиларни кийинтириш учун ишлайдиган ҳеч ким қолмайди ва одамлар кўчада яланғоч юришларига тўғри келади, деб ҳисоблайдилар!

Муаллиф шу масалани ва кичик ҳунармандчилик билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни муҳокама қилади. Ҳунармандчилик билан мана шу юрт аҳли ўрганиб, шуғулланиши мумкинлигини, четдан келиб, бу юртнинг мол-мулкини олиб кетаётганлар ўрнини эгаллаши мумкинлигини муҳокама қилади. Чунки улар олиб кетаётган бойликлар четда сарф қилиниб, бу юртга фойда келтирмаслиги ҳақида қайғуради.

Муаллиф қаҳрамон билан бирга Тоиф минтақасида бўлар экан, ўша пайтда бу ватанга ва унинг фуқароларига тегишли бўлган бошқа муаммолар муҳокамасига ўтади. Бу минтақадаги бадавийлар фарзандларининг араб тилида маҳоратлари туйфайли ўқишга қобилиятлари аъло даражада эканлигини сезганини баён этади. Улар буни ўз аجدодларидан мерос қилиб олган эдилар. Муаллиф бу ёшларга яхши таълим шароитлари яратиб берилса, улар учун ёрқин келажакни кўра билади. Улар ўз юртларини ривожлантириш учун фаол ҳисса қўша оладилар деб фикр билдиради ва шунинг учун у ана шу бадавийлар учун мактаблар қуриш кераклигини жиддий ўйлайди. Улар бу ватан шон-шухратини уйғотиш йўлидаги эзгу умиддирлар. Чунки улар шу ватан фарзандлари, унинг ривожланиши йўлида заҳмат чекишга тайёрдирлар. Асар қаҳрамони, биз юқорида эслаб ўтганимиздек,

отасидан мерос қолган уйни сотиш ва унинг маб-
лағи билан ўша лойиҳани молиялаштириш учун
Жиддага етиб келади. Лекин тез орада у ана шу
бадавийлардан бирининг қизини севиб қолади.
Қизнинг исми Балқис бўлиб, Усаманинг биринчи
севгилиси Кэтини эслатар, иккалалари ўртасида
кўп ўхшашликлар бор эди. У қизни унаштириш
учун мурожаат қилганида, отаси жуда катта маҳр
сўрайди. Бу унинг мактаб қуриш учун тайёрлаб
қўйган маблағига тенг эди. У энди қизнинг таъма-
гир отасини деб қизнинг маҳри учун шунча маб-
лағни берадими? У мактаб қуриш фикридан қай-
тади ва Балқисга уйланиш фикридан ҳам қайтади.
Жиддага яна қайтиб кетади. Муаллиф бу ерда ик-
кита ёки кўпроқ қиссани аралаштириб юборган. У
Ҳиндистонда юз берган жуда жўн, содда муҳаббат
қиссасини бу ерда Тоифда ҳам такрорлайди. Гар-
чи бу очкўзлик, жаҳолат ва ёмон тасарруф рамзи
бўлса-да, у асосий мақсадни йўқотади ва хулосага
келмайди. Бу ҳодисадан сўнг ўша бадавийлар таъ-
лими масаласига қайтмайди.

Қаҳрамон Балқисга уйланишдан умидини уз-
гач, Мисрга сафар қилишга қарор қилади. У миср-
лик терифуруш тижоратчи билан учрашганида,
шу пайтгача қурбонликка сўйиладиган қўй-мол-
ларнинг бекор кетаётган терисидан фойдаланиш
учун тери ошлайдиган завод қуришга ёрдам бера-
ди. Бу тижорат ташқаридан келтирилаётган маҳ-
сулотлардаги етишмовчиликни тўлдиришга ёрдам
берадиган фойдали тадбиркорлик бўлади. Ҳар
йили ҳаж мавсумида сўйиладиган қўй-молларнинг
терилари бекор кетарди. Бир неча шартномалар
орқали амалга оширилган бу фикр муаллифнинг
зеҳнида миллий иқтисодни кучайтиришга йўнал-
тирилган гоё сифатида шаклланади. У муваф-

фақият қозониши кафолатланган, миллий манфаат келтирувчи бу лойиҳа миллий ресурслардан фойдаланишни назарда тутади.

Роман ҳар қандай бахт-саодатдан ошиб туншадиган даражада бахтли равишда тугайди. Бу бахт-саодатнинг бир неча жиҳатлари бор. Булар орасида: Балқис исмли қизга уйланишдан умидини узгач, бадавийлар учун мактаб қуриш лойиҳасини амалга оширмай, Тоиф минтақасидан кетиб, тери ишлаб чиқариш заводини қуришнинг амалга оширилиши. Лекин унинг бахтиёрлигини оширган нарса бу Кэти ва унинг онасининг ҳажга келиши. Бу, албатта, кутилмаган воқеа. Бу Усама билан шифохонада бирга бўлган, Маккага кўчиб келишни орзу қилган, кекса ҳинд Саййид Акбарнинг рағбатлантириши билан юз беради. Кэти ва онаси исломни қабул қилади ва шу сабабли шифохонадан ҳайдалади. Шайх Саййид Акбар уларга ҳаж амалларини бажаришга ёрдам беради. Кэти исмини “Балқис” деб ўзгартиради, бу жуда ғаройиб ҳолат.

Муаллиф ўзининг тавсифловчи романи ниҳоясида хотима ёзади, бу умуман қисса ёзувчилари учун ва, хусусан, роман ёзувчилари учун ғайриодатий нарса. Муаллиф ўқувчиларга бу ишни ёзишдан мақсадини, уни бу ишга ундаган шароитни, бу тасаввурлар ортидан юз берган ўзгаришларни тушунтиради. Биз бу иш ҳақида қанчалик гапирмайлик, у бадий-техник “роман”ни англатувчи тўлиқ маънодаги роман эмас. У сентиментал ҳикоя ва “таълимий хотиралар дафтари” шаклидаги хотиралар ўртасидаги иш бўлиб, баъзан биринчи ва иккинчиси орасидаги мақсадни йўқотади. Бири иккинчисидан устун келади. Ва ниҳоят, Мағрибий охири ватани учун истаган ривожланиш ва тараққиёт ҳақидаги фикрларини нащр қилишни

хоҳлаганини очиқ баён этади. Мансур ал-Ҳозимий муаллифнинг “роман” сўзининг тўлиқ маъносидаги асар ёзиш нияти бўлмаганлиги ҳақида фикр билдириб, шундай дейди: “Бу китобда хотиралар услуби яққол билиниб туради, унда таржимаи ҳолнинг унсурлари жуда кўпдир”¹.

Муҳаммад Али Мағрибий таниқли тадбиркор бўлиб, у таълимнинг ташаббускорларидан эди. Иброҳим ал-Фавзан эслаб ўтганидек, у Саудия Арабистонининг ривожланиши ва тараққиёти ҳақида орзу қиларди. “Мана кўринг, - дейди Мағрибий, - орзу ҳақиқатга айланди”².

Биз нима деганимизда ҳам, биздан олдин бу уч адабий ишни ўрганиб чиққан тадқиқотчилар нима деганида ҳам мазкур асарлар маърифий бўлиб, улар техник жиҳатлардан холидир. Лекин улар саудия романи ёзувчилари учун услуб жиҳатидан ҳам, роман тузилиши жиҳатидан ҳам йўл очиб берди. Кейинчалик улардан роман ёзувчилари фойдаландилар. Ўқувчи эса бу ишларни қабул қилди, саудия зиёлилари ҳам уларни яхши қабул қилдилар, қисқа фурсатда бу китоблар сотилиб кетди.

Бу асарлар роман жанрининг келиб чиқишига йўл очиб берганидек, саудия адиблари ва бу ерда яшаган араб адиблари амалга оширган таржималар роман жанри тушунчасини ривожлантирди³, биз булар ҳақида кейинги бобларда тўхталамиз. Биз юқорида эслаб ўтган ва кейинроқ эсга оладиган ёзувчилар ва бошқалар қандай турда бўлса ҳам

¹ Мансур ал-Ҳозимий. Ҳозирги замон саудия адабиётида қисса жанри. (“Фанн ал-қисса ал-қасира фи-л-адаби ас-саудий ал-ҳалис”). “Дар ал-улум” нашриёти. Риёз. 1981 й.

² Муҳаммад Али Мағрибий билан ўтказилган интервьюдан. 1991 й.

³ Қаранг: “Қавафил” (“Карвонлар”) журнали. 4-жилд, 7-сон. 1417 х.й. раби ус-соний. 1996 й. 13-36-бетлар.

роман деб аталадиган жанр пайдо бўлишида катта роль ўйнадилар. У ёзувчилар ўз фикрларини етказдилар, ўз даврлари ҳаётидаги муаммоларни тасвирлай оладиганлари даражасида баён этдилар, қисқа саъй-ҳаракатлари билан катта интилишларини ифода этдилар.

Инглиз танқидчиси Перси Лубок (Percy Lubbock) айтадики: “Ҳаётини ҳарфан етказиш бўлиши мумкин эмас... Роман бу бир суратдан ёки лавҳадан иборатдир, унутмаслигимиз керакки, бу лавҳа ичида ўхшашликлар қамраб олиши мумкин бўлган кўп нарсалар бор”¹. Биз саудия романи умрининг эрта даврларидан пайдо бўлган бу ижодий ишларга қайтадиган бўлсак, баъзилар жамият ҳаётининг салбий ёки ижобий томонларини тасвирлаб берадиган реалистик романнинг муҳим унсурларидан бири бўлган ҳарфан етказиб беришдан бирор асар ҳам топмаймиз. Бироқ у ёзувчиларнинг хаёл (фантазия) лари ўзлари яшаган замонларида кутилганлардан ошиб кетди. Бу эса адабий ва илмий соҳа ўша пайтда маданий ва маърифий йиғилмалардан холи бўлмаганлигига муҳим далилдир. Бир гуруҳ зиёлилар кўшни араб мамлакатлари тажрибасини ўзлаштирдилар, бу мамлакатлар ва ривожланган мамлакатлар ўртасида маърифат ва таълим соҳасида тўсиқларни бартараф қила олган эдилар. Адабиёт соҳаси баъзи ҳикоя ва қиссалардан ҳам холи эмас эди, уларнинг муаллифлари роман соҳасига эсландиган саъй-ҳаракатлар билан ҳисса қўшишга уриндилар. Роман тушунчаси эса ҳали замонавий адабий тадқиқотлар доирасида белгиланмаган эди ва кейинроқ ўтган асрнинг ўттизинчи, қирқинчи

¹ Перси Лубок. Роман яратиш. 20-бет. Бағдод. 1981 й. Абдусаттор Жавод таржимаси.

йилларида нашр этилган ҳикоялар тўпламларининг ҳошияларида пайдо бўлди. Булар орасида Муҳаммад Саид Дафтардорнинг “Йўқолган мажидий ва Фалҳа хожи” қиссалари ва Абдулла Малибарининг “Қуёш ботди” романи ва бошқа асарларини айтиб ўтиш мумкин. Ҳошим Дафтардор “Уруш ва тинчлик” (“ал-Ҳарб ва-с-салам”) номли қиссани ёзди. Бу номда рус ёзувчиси Лев Толстойнинг асари билан ўхшашликни топгач, арабча “тинчлик” (“ас-салам”) ни сўзининг синоними (“ас-силм”)и қўллаб, қисса номини (“ал-Ҳарб ва-с-силм”) деб ўзгартирди. Бу асарлар кам бўлса-да, ёш қобилиятларнинг отилиб чиқишига сабаб бўлган саудия таълим ривожланиши билан қиёслаганда, унча узоқ бўлмаган вақтдан сўнг пайдо бўлган саудия роман жанрининг шаклланишида ғоятда аҳамиятли эди. Шу билан бир қаторда саудия роман жанри араб олами вакиллари бўлган қисса ва роман ёзувчилари асарларидан ҳам таъсирланди. Уларнинг таъсири мақолалар, ижодий ишлар ва турли тиллардан амалга оширилган таржималар орқали юз берди. Турли араб мамлакатларида зиёли машҳур бўлган замонда унинг ўқувчилари кўп эди. Аҳмад аз-Зият томонидан Қоҳирада нашр қилинадиган “Роман” (“ар-Ривая”)¹ журнали бу жанрни танитишда биринчилардан эди, унда роман номи билан ҳикоя, қисса ва бошқа насрий асарлар ва турли таржималар нашр қилинар эди. Айни пайтда устоз аз-Зият машҳур “ар-Рисала” журналини ҳам нашр этарди. Бу журналда буюк адиблар ва танқидчилар ижодлари нашр этилар ва

¹ Мисолар, Нажиб Махфуз, Шукри Аббад, Тавфиқ ал-Ҳаким. Дрейний Хашаба. Иброҳим Абдулқодир ал-Мозиний. Қаранг: 16-сон, 10-ражаб 1356 х.й. / 16 сентябрь 1937 й. 982-1001-бетлар.

Қаранг: 11-сон, 22-рабиу-с-соний 1356 х.й./*1 июль 1937 й. 687, 664, 704-бетлар.

журнал Ҳижознинг катта шаҳарлари ва Баҳраинга келтирилар эди. (Биз бу ҳақида тадқиқотимизнинг биринчи бобида тўхталдик.)

Бу журнал араб давлатларидаги қисса ҳаётининг, у ижодий бўладими ёки таржимами, дастлабки даврларида кўплаб ёзувчилар ижодига таъсир кўрсатди. Келгуси бобда араб таржимонларининг услубда, асар қурилиши ва техник шаклида саудия таржимонларига таъсирини кўриб чиқамиз. Қисса яратилгандаги бир қиёслаш орқали уларнинг кўплари ўртасидаги фарқ ва ўхшашликлар бизга аён бўлади.

Иброҳим Абдулқодир ал-Мозиний ёзган “Ҳудайдада” ҳикояси 1937 йили “Роман” (“ар-Ривая”) журналида нашр этилди. Ушбу ҳикоянинг Ҳамза Муҳаммад Буқарий ижодига таъсирини унинг 1955 йили ёзган “Нима ишлаб чиқаралади?” деган ҳикоясида яққол кўришимиз мумкин. Бу ҳикоялар ва таржималар ҳақида кейинги бобда батафсил тўхталамиз.

Бу ярқираган сарлавҳалар ва номлар саудия романи ҳақида билмасдан, бу жанр туғилишидан бошлаб унга замондош бўлган саудия тадқиқотчилари томонидан тўғри йўл кўрсатилмасдан у билан шуғулланган кўплаб тадқиқотчиларни то сўнгги ўн йилликларгача янглиштирди. Тадқиқотчи аввалги тадқиқотчилар изидан бориб, ижодий ишни адабий жанр меъёрлари ва ўлчовларига солмасдан, уни чуқур тадқиқот орқали ўрганмасдан, бу жанрнинг турини кашф этмасдан, сўнг эса уни мантиқий тасниф этмасдан қолаверди. Агар араб мамлакатларидаги адабий асарлардан умуман таъсирланган дастлабки ишлар кейинчалик ўз характери ва хусусиятларига эга бўлган маҳаллий роман келиб чиқишининг илдизларини ундирди, унинг тамал

тошларини қўйди десак, муболаға қилмаган бўламиз. Бу адабий йўналишдаги биринчи уринишлар деб ҳисоблаганимиз ишлар қаторида Муҳаммад Умар Тавфиқ 1950 йили ёзган “Хотин ва дўст” (“аз-Завжа ва-с-садиқ”) қиссасини эслаб ўтишимиз мумкин. Баъзилар уни саудия романи қаторида тасниф қилганлар. Шунингдек, Абдуссалом Ҳошим Ҳофизнинг 1955 йили нашр этилган “Ҳижозлик Самра” (“Самрау-л-Ҳижазия”) асарини ҳам роман деб тасниф этилган. Биз юқорида эслаб ўтганимиз Ҳошим Муҳаммад Дафтардорнинг 1955 йили “Ғарнатага” (“Ила Ғарната”) номли қисса ёзган. Бу асарларнинг барчаси қисса, баъзилари эса ҳикоя бўлиб, ундаги иншо услуби ёзувчининг¹ фикрларини баён этишдан иборат бўлиб қолган бўлса-да, улар адабиёт соҳасида шубҳасиз ўз изини қолдирди.

¹ Муҳаммад Умар Тавфиқ. “Хотин ва дўст” (“аз-Завжа ва-с-садиқ”). “Дар Мемфис” нашриёти. Қоҳира. 1950 й.

- Абдуссалом Ҳошим Ҳофиз. “Ҳижозлик Самра” (“Самра-ал-Ҳижазия”). “ал-Эътимад” босмахонаси. Қоҳира. 1955 й.

- Ҳошим Муҳаммад Дафтардор. “Ғарнатага” (“Ила Ғарната”). “Дар ал-Инсоф” нашриёти. Байрут. 1955 й.

- Ҳошим Муҳаммад Дафтардор. “Уруш ва тинчлик” (“ал-Ҳарб ва-с-салам”). “Дар ал-Инсоф” нашриёти. Байрут. 1955 й. Иккинчи нашри: “Уруш ва тинчлик” (“ал-Ҳарб ва-с-силм”).

ТЎРТИНЧИ БОБ
БАДИИЙ РОМАНЧИЛИККА
КИРИШ
1954 - 1959 ЙИЛЛАР

ЎТИШ ДАВРИ
БЕВОСИТА ТАЪСИР (ТАРЖИМА)
БИЛВОСИТА ТАЪСИР (УСЛУБ)

IV БОБ. БАДИЙ РОМАНЧИЛИККА КИРИШ

1§. ЎТИШ ДАВРИ

Саудия романи пайдо бўлганидан бошлаб, ўзининг шаклланишида уч тарихий хронологик даврни босиб ўтди:

1. 1930-1948 йиллар.
2. 1959 – 1979 йиллар.
3. 1979 йилдан ҳозиргача¹.

Биринчи босқични “таълим” романлари босқичи деб аташга келишиб олдик. Бу босқичда Абдулқуддус ал-Ансорий, Аҳмад ас-Сибайи ва Муҳаммад Али Мағрибийларнинг асарлари яратилди. Бу романлар услублари ўша пайтдаги ўқувчилар дидларига муносиб ва мос келар ва муаллифларининг фикрларини ифодалар эди. Саудия ўқувчисининг бу фикрларга ва тарбия тажрибаларига этиёжи бор эди. Бу даврнинг зиёлилари тарихий шарт-шароит талаб этган ва улар учун бўлган долзарб хоҳиш-ни қондиришни истардилар. Улар қиссани ўқувчига етиб боришнинг энг муносиб йўли деб ҳисобладилар. Ўша ёзувчилар ўз романлари билан, гарчи улар тақлидий маданиятдаги зиёлилар томонидан қисса каби қабул қилинмаса-да, саргузаштга қўл урдилар. Зиёлилар наздида бу асарлар уларнинг илмий мақомларига муносиб келмасди. Бундай реакция (муносабат) уларнинг маҳаллий қиссачилик

¹ 3 – босқич 1979 йилдан 1989 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. (Таржимон изоҳи).

ҳақидаги билимларидан келиб чиққанди. Улар бу қиссаларни илмий ҳақиқатларга ёки техник дидларга асосланмаган, ўз моҳиятига кўра мураккаб ҳикоялар ёки эртаклар деб ҳисоблар ва уларни қишлоқларда, турар-жой мажмуаларида, кўнгилочар кечаларда ва бадавийлар йиғинларида ҳикоя этилади, деб ўйлардилар¹. Ҳар ҳолда, биринчи ва иккинчи босқичдаги қиссанавислик ҳам кўнгилочарлик жиҳатдан кенг маънода, жумладан биринчи навбатда ижтимоий масалалар билан боғлиқ мавзуларни, тарбиявий жиҳатдан эса уларни ҳал этишни иккинчи навбатда ўз ичига қамраб олди. Қисса ёзувчилари бу услубларни ислоҳ қилишни хоҳлаган танқидчиларни ишонтириш учун, уни янги техник жиҳатларга йўналтиришга бўйсунмадилар. Муаллифлар бу услублар билан танқидчиларнинг фикрларини эътиборга олишни эмас, балки ўқувчилар дидларини рози қилишни ўз вазифалари деб билдилар.

Масалан, Иброҳим Ҳошим Фаллалий олти қиссасидан ташкил топган “Шайтон билан” китоби ҳақида шундай дейди: “Эҳтимол, қисса жанри бу олти ҳикоянинг бу жанр доирасига киришига рози бўлмас, лекин бу ҳикоялар ўқувчини рози қилади”².

Ёзувчилар романнинг адабий жанр сифатида маъносини тушунмаган ўқувчилар учун ёзардилар ва ўз асарларини бевосита йўл-йўриқ кўрсатиш ва ўқувчиларга бевосита тааллуқли бўлган баъзи ишларни ислоҳ қилишнинг турлари деб ҳисоблардилар. Икки давр ўртасида юзага келган бу

¹ Юсуф Аззиддин. “Ироқда роман” (“ар-Ривая фи-л-Ироқ”). Кохира 1956 й. 125-бет. Қаранг: Абдулло Аҳмад. “Ироқда қисса ва роман” (“ал-қисса ва-р-ривая фи-л-Ироқ”). Қохира. 1972 й. .

² Иброҳим Ҳошим Фаллаи. “Шайтон билан” (“Маъа-ш-шайтан”). “Дар Миср” нашриёти. Қохира. 1951 й. 10-бет.

асарларда бадиий шакл сари янгидан йўл олиниши назарда тутилиши керак эди. Бундан агар ўз хоҳишларини қондирадиган нарсалар топса, ўқувчи ҳам рози бўларди. Лекин бу асарлар бадиий роман пайдо бўлиши учун муқаддималар ва пойдеворлар бўла оладиган даражадаги адабий савияга кўтарилмади. Бу ёзувчилар муайян тоифа ўқувчилар учун ижод қилаётганларини, уларни танқидчилар ва юксак адабиётдан завқланувчилар қизиқтирмаслиги ҳақидаги фикрни маҳкам ушлаб олдилар. Ана шу ёзувчилардан бири – Амин Солим Рувайҳий 1954 йилги мақолаларидан бирида шундай деб ёзади: “Келинлар, оммага ҳукм чиқаришга имкон берайлик, чунки у энг сўнги ҳал қилувчи ҳукм чиқариш ҳаққига эга бўлга ягона ҳакамдир, ажиб нарса ажаблантирмайдиган озчиликни ташкил қилувчи бир тоифанинг раъйида ҳеч қандай ибрат йўқ”¹. Рувайҳий бир қатор ҳикоялар ёзган, уларда ўз замонининг ижтимоий муаммоларини кўтарган эди. Унга ва у каби бир қатор ёзувчиларга нисбатан мадҳ сўзлари битилган бўлса, улар қиссани умумий шаклда юзага келтириб бадиий роман пайдо бўлишининг муқаддимасини яратган эдилар. Бироқ улар икки йўналишдан бирини, таълим асари ва бадиий асар йўналишидан бирини тутишлари керак эди. Уларда мисрлик романнавислар ва қиссанавислар йўлини тутиш, уларнинг асарларига тақлид қилиш имконияти бор эди. Чунки мисрлик адибларнинг асарлари Ҳижозга осонлик билан келтирилар эди. Муҳаммад Али Мағрибий айтганидек, ар-Рувайҳийнинг асарлари таълим қиссаси қолдиқлари ва ғоявий ўзига хослиги билан ажра-

¹ Амин Солим Рувайҳий. “Бизнинг адабиётимиз ва қисса адабиёти” (“Адабуна ва адабу-л-қисса”). “ал-Билад ас-Саудия” газетаси. 05.08.1954 й. 4-бет.

либ турувчи ўқувчиларнинг ортиб бориши натижасида пайдо бўла бошлаган ва ўзининг мавжудлигини исбот эта бошлаган бадиий ижоддан дарак берди. Бу уларни бадиий-техник асар сари кетаётган ва ёзувчидан бошқаси моҳиятини билмайдиган илмий жиҳат каби ҳикоя этишни қабул қилишдан узоқлаштирди. Бу ғоявий-фикрий ўзига хослик биринчи бадиий-техник романлар пайдо бўлиши билан бирга юзага келди. Бу романлар жанрни ўз манбаларидан суфрган ёзувчилар қалами остида пайдо бўлди. У ёзувчилар (мен бадиий-техник роман пайдо бўлишидан олдинги ёзувчиларни назарда тутяпман) “жанр”ни билар, лекин унга жиддий қарамас эдилар. Бир сабаб туфайли унга мурожаат қилмас эдилар, у ҳам бўлса, унинг муваффақият қозониши ёки қозонмаслигидан ҳайқиш эди. Бунга киришни эса унинг оқибатидан қўрқиш керак бўлган саргузашт деб ҳисоблардилар. Улар, ўз рисолаларини биринчидан, кўнгилочарлик, иккинчидан, ўқувчиларининг маданиятини ошириш билан чекланади, деб ҳисоблардилар. Ҳар ҳолда улар ана шу ўқувчиларининг хоҳишларига эргашар эдилар. Матбуот органи санъат кейинроқ келади, деб айтарди. Бу фикр тадқиқотимизнинг иккинчи бобида кўриб чиққанамиздек, таълим-тарбия ёзувчиларининг фикридан узоқ эмас.

Аҳмад Муҳаммад Жамол ўзининг “Саад менга айтди” номли китобида шундай дейди:

“Биз Саад ҳақида ҳикоя қиладиган бу қиссаларимизда замонавий ёзувчилар қиссаларида учрайдиган бадиийлик бўлмаслиги мумкинлиги сабабли азиз ва муҳтарам ўқувчиларимиздан олдиндан узр сўрашни афзал билдик. Биз, худога шукрки, қиссани ўқишда ва ёзишда, қисса эгалари тавозеъ қилиб, ёки тавозеъ қилдим, деб хаёл қилиб, унинг

шарт-шариотларини, ёки шарт-шароитлари деб хаёл қилинадиган унсурларини таъминлаб берадиганлардан эмасмиз. Биздаги қисса ибтидоси ва интиҳоси мавжуд бўлган ҳикоя – сўзлаб беришидир. Унда тушунарли рамз ва қўлимиздаги ибрат бор. Бу “Санъат – ҳаётга” деган шиорни илгари сурган адабий оқим фараз қилган ғоядир. У тушунарли фикрни ислоҳ қилиш учун ёзиладиган туғма хусусият эмас.

Мана, Иброҳим ан-Носир узоқ кураш ва қайта-қайта тажрибалардан сўнг роман соҳасида катта муваффақиятга эришди. У ўз ижодий фаолиятини ҳикоя ёзишдан бошлаб, кейинчалик ўзини романнавис сифатида кўрсатди. Иброҳим ан-Носирнинг ҳақиқий ижодий фаолияти 1960 йили “Ҳадя” (“ал-Ҳадия”) номли ҳикоясидан бошланади. Биз бу ҳикояни муҳокама қилар эканмиз, унинг пишиқ-пухта ва етук асар эканлини кўрамиз. У оила тизими ҳақида сўзлайди, оилада аввал катта қиз турмушга чиқиши, кичик қиз унаштирилган бўлса ҳам, каттасининг тўйи бўлмагунча, кичик қиз турмушга чиқа олмаслиги ҳақида. Ота боши берк кўчага кириб қолади, катта қизига совчи келмайди, лекин кичик қизни сўраб келган совчиларнинг кети узилмайди. Катта қиз сингисининг турмушга чиқиш йўлида тўсиқ бўлиб қолади. Ота эса қизини калажаги барбод бўлишидан қўрқади. Ўғли ўзининг дўсти бўлган, уйланиш учун қиз қидираётган, лекин ёши катта ва бадавлат бир кишини тавсия қилади. Ўғилдан отага мактуб келиши билан ота ҳам, катта қиз ҳам рози бўлади. Ёзувчи келин бу бой киши учун совға бўлганини ҳикоя қилади¹.

¹ Иброҳим ан-Носир. “Ҳадя” (“ал-Ҳадия”). “Курайш” журнали. 25.01.1960 й. 11-бет.

Бу даврда адабиёт саҳнасига кириб келган, 50-йилларда етук ривожланган услубда ҳикоя ёзиб танилган ёзувчилар гоаявий-фикрий жиҳатдан етукликка эришгач, саксонинчи йилларда бадиий роман унсурларини ўз ичига олган асар яратдилар. Бу ёзувчилардан бири Ҳамза Муҳаммад Буқарий, 1955 йили “Нима ишлаб чиқарамиз?” ҳикоясини ёзган. Бу ҳикоя бир камбағал кишининг хотини касал бўлиб қолиши ҳақида. Мана шу ўтиш даврида у ёзган энг етук ҳикоя ҳисобланади.

Ҳамза Буқарий Қоҳирада ўқиди, инглиз тилини мукаммал билиши, жаҳон адабиётини ўзлаштиришга ва таржима қилишга имконият ва қудрат берди. Ҳар ҳолда бу ҳикоя мана шу муҳим даврга мансуб бўлган ҳикоядир¹. Агар бошқа адабиётлардан араб тилига умуман таржима амалга оширилмаганида бу мумкин бўлмаган бўларди. Шунинг учун у Саудия Арабистонига ўз йўлини Миср ва Ливан орқали топди. Саудия ёзувчилари ўзларини ўша “бадиий-техниклик”ка мосладилар. Етмишинчи йилларда ижод қилган ўша ёзувчилар уч тоифага бўлиндилар. Биринчиси, бир дона роман ёзиб, сўнг тўхтадилар ва ўзларини ижоддаги бу янги тўлқинга тайёр эмас деб ҳисоблаб, адабий тадқиқот сари йўналдилар. Иккинчилари, дастлаб эски услубда ёзиб, кейинчалик янги услубларда ёзишга мослашдилар ва муваффақият қозондилар. Учинчилари эса бошиданоқ янги услубда ижод қилдилар. Улар кўпинча Саудия Арабистонидами ёки хориждами бошқалардан кўра кўпроқ ва яхшироқ таълим олган, улар жаҳон адабиёти билан аслиятда ва таржима асарлари орқали танишиб чиққан эдилар. Ва ниҳоят, улар ўз савия-

¹ Ҳамза Буқарий. “Нима ишлаб чиқаралади?” (“Маза йуснаъу”). “Радио” (“ал-Изаъа”) журнали. 16.10.1955 й. 115-бет.

ларини яхшилаш учун хорижга сафар қилишга имконият топган эдилар. Муҳаммад Диб саудия романи кечикишининг сабаби “чет эл адабиёти билан кам танишиш ва бу жанрдаги бошқа халқлар тажрибасидан кам фойдаланиш” деб айтган эди¹. Бу нотўғри мумлаштирма, чунки саудияликлар ҳозирги замонда ўз жуғрофий мавқеъларига, илмий тараққиёт ва халқаро алоқаларига кўра энг кўп ўқийдиганлардан ҳисобланадилар.

2§. БЕВОСИТА ТАЪСИР

ТАРЖИМА

Роман Саудия Арабистони адабиётида янги жанр, деб юқорида айтдик. У Европадан XX асрда бевосита эмас, балки Миср ва Ливанда кўплаб романлари инглиз ва француз тилидан араб тилига таржима қилиниши орқали кириб келди².

Бу таржималарнинг кўп бўлиши ва уларнинг тарихи XIX аср ва XX аср бошларидан бошланишига қарамай, улар Саудия Арабистонида Иккинчи Жаҳон Урушидан кейинги давргача маълум эмас эди. Шунинг учун саудия ёзувчилари уларни шу даврда ўқидилар ва ўз ижодларида уларга тақлид қилдилар.

Ҳикояни таржима қилиш, уни жамият ижтимоий ва бадий эҳтиёжларига мослаб ўзгартириш роман таржимасидан осонроқ. Бунинг сабаби тил ёки бадийлик жиҳатидан эмас, балки ҳажм ва уни нашр қилишдадир. Матбуот, шу жумладан, газета ва журналлар нашр қилиниши билан

¹ Муҳаммад Диб. “Саудия Арабистонида роман жанри” Қохира. 1989 й. 385-бет.

² Хусайн Али Хусайн. “Иброҳим ан-Носир билан интервью. “Миллий гвардия” (“ал-Ҳарас ал-Вағаний”) журнали. июнь. 1990 й. 47-бет.

унинг ўз ўқувчилари ва ҳикоялар таржималари бозори пайдо бўлди. Ҳикоя ёзиб юрган ёзувчилар романнависга айландилар ва ҳикояга бўлган қизиқишларини ташладилар. Ўз услубларида ана шу ёзувчиларнинг ижод услубларини ўзлаштирдилар. Ғарб адиблари ижодлари билан танишган ёзувчилар уларга мослашдилар ва асар ечими ва образлар яратишда ғарб усулларини ўзлаштирдилар, уни шарқ шарт-шароитлари ҳамда араб муҳитига мослаштирдилар. Ривожланган ғарб техникасидан фойдаландилар. Бу таржималар йўқ жойдан келиб қолмаган эди. Миср ва Ливанда нашр этиладиган арабча журналлардаги буюк адиблар ва ижодкорлар қиламига мансуб таржималарни саудиялик ўқувчилар ўқиши натижаси эди. Шу билан бирга “ал-Ҳилол”, “ар-Ривая” ва “ар-Рисада” журналларида ҳам таржима қилинган романлар нашр этилди.

Иброҳим ан-Носир шундай дейди:

“Роман бизнинг адабиётимиз учун янги адабий жанр. Биринчи авлод учун у нотаниш эди. Назаримда, Кўрфаз араб давлатлари биздан омадлироқ эмас эди. Бизга роман етиб келиши, унинг нашр қилиниши ва эълон қилинишидан олдин ҳикоя аввалроқ келиши табиий ҳол эди. Уларнинг иккаласи бир-бири билан боғлиқ ва бир йўналишга мансуб. Бизнинг унча-мунча ёмон бўлмаган уринишларимизга қарамасдан, биз етукликни даъво қилмаслигимиз керак, маҳлиё бўлиб қолишга шилмаслигимиз керак. Олдимиздаги йўл узоқ ва машаққатлидир. Қандай бошлашни билган эканмиз, биз, албатта, бир кун келиб мақсадларимизга етамиз”¹.

¹ Ҳусайн Али Ҳусайн. Аввалги манба.

Таржима фаолияти Саудия Арабистонида ўт- тизинчи йиллардан бошлаб қабул қилинди ва ҳо- зиргача давом этмоқда. Ана шу ёзувчилар ораси- да таржима билан шуғулланиб, у ёки бу шаклда профессионал таржимонларга айланганлар ҳам бор, улар асл тилидан масалан, инглиз ёки фран- цуз тилидан Аҳмад Ризо Ҳуҳу кабилар орқали араб тилига таржима қилар эдилар. Ҳазоирлик Аҳмад Ризо Ҳуҳу Саудия Арабистонига икки жаҳон уру- ши ўртасида ишлаш учун келган эди (у ўша пайт почта бошқармасида француз тили таржимони бў- либ ишлаган эди).

Муҳаммад Олим ал-Афғоний Афғонистонга кел- ган, ўқитувчи ва журналист бўлиб ишлаган. Булар- дан ташқари бир қатор саудияликлар ўқиш учун хорижий давлатларга борганлар, улар ҳам таржи- мани касб қилиб олдилар, газета ва журналларда таржималарини эълон қилдилар.

Абдулжалил Асъад қуйидагиларни таржима қилди:

А) “Бахил”. Машҳур француз ёзувчиси Мольер- нинг (Moliere L'avre) ҳикояси, француз тилидан таржима, 1939 й.

Б) Мистер “Панталон ва мато”. 1949 й. Фран- цуз ёзувчиси де Мопассаннинг қиссаси. Аслиятдаги номи: “La bete mait Belhoom “De Maupassant”.

В) “Ой нурида”. 1954 й. Француз ёзувчиси де Мопассаннинг қиссаси. Аслиятдаги номи: “Clair de Lune” “De Maupassant”.

Г) “Туш эдими?” 1961 й. Бу ҳам француз ёзув- чиси де Мопассаннинг қиссаси. Аслиятдаги номи: “Lamorte”. Бу эслаб ўтган ҳикояларимизнинг бар- часи француз тилидан инглиз тилига таржима қи- линган эди. Бу ҳикоялар бевосита француз тилидан қилинганми ёки инглиз тилиданми, таржимон уни

имкон борича, қўлидан келганича араб муҳитига яқинлаштиришга ҳаракат қилган. Бизнинг фикримизча, таржимон уни инглиз тилидан таржима қилган, чунки инглиз таржима сарлавҳаси “Was it a dream?”, француз тилида эса “Lamorte”¹ бўлган. Нима бўлганида ҳам, бадий таржима натижасидан қатъий назар, у таҳсинга сазовор ишни амалга оширган.

Аҳмад Бу Шанақ номаълум турк ёзувчисининг 1094 йил “Эй, у катталар” номли ҳикоясини таржима қилган. Биз бу ҳикоянинг муаллифини икки сабабга қўра аниқлашга муваффақ бўлолмадик. Биринчиси, турк тилини билмаслигимиз, иккинчиси асар муаллифи номаълум бўлганлиги турк, тилини билувчиларга мурожаат қила олмадик ва асар муаллифи ҳақида ҳукм чиқара олмадик. Муҳаммад Олим ал-Афғоний ҳам машҳур рус ёзувчиси Антон Чеховнинг “Мен уни ташлаб кетдим”² ҳикоясини 1948 йили таржима қилган. Бу ҳикоя инглиз тилидан таржим қилинганлиги эҳтимол қилинади. У инглиз тилига эса француз тилидан таржима қилинган эди. Чунки Чехов асарлари аввал француз тилига таржима қилинган эди. Лекин бу шаклда инглиз тилида номланган ҳикоя топмадик. Эҳтимол, у таржимон томонидан ўзгартирилган бўлиши мумкин. Ҳикояни юксак даражада аниқ ва бадий таржима қилганлар орасида Ҳамза Муҳаммад Буқарийни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Буқарий француз ёзувчиси Мольернинг “Муҳаббат табиби” ҳикоясини таржима қилган. Бу

¹ Абдулжалил Ассад. А) “Савг ал-Ҳижоз”. 22.10.1939 й. 5-бет.

Б) “ал-Билад ас-саудия”. 28.02.1949 й. 4-бет.

В) “ал-Билад ас-саудия”. 14.10.1954 й. 4-бет.

Г) “Оказ”. 15.07.1961. 5-бет.

² Муҳаммад Олим ал-Афғоний. “ал-Билад ас-саудия”. 26.05.1948 й. 4-бет.

ҳикоя Мольер (Moliere) нинг инглиз тилига ўтирилган асарларидан олинган, французча аслиятда “La moug medicine” (1954) эди. Бу ҳикоя бошқа таржималар билан бирга “Тихама” нашриётида 1981 йили чоп этилган, улар орасида машҳур инглиз ёзувчиси Сомерсот Моэм (Somerset Maigham) нинг ҳам ҳикояси бор эди. Таржимон Сомерсот Моэмнинг “Тамаки сотувчи” ҳикояси сарлавҳаси китобнинг номи қилиб танлаган эди¹. Буқарий, шунингдек, рус ёзувчиси Антон Чеховнинг “Қимматли дарс” ҳикоясини ҳам 1955 йили таржима қилган. Буқарийнинг таржималари дастлабки аниқ бадиий таржималардан ҳисобланади, унинг инглиз тилини мукаммал билиши бунга қўл келган, арабча шакл беришида ва адабий руҳини сақлаб қолишда бу соҳадаги кўп ва уринишларининг ва кўп мутолаа қилишларининг натижаси бўлган².

Муҳаммад Али Қутб энг фаол таржимонлардан ҳисобланади, у қуйидагиларни таржима қилган:

А) Хитой ёзувчиси Чунг “Chung”нинг “Америкалик қизга уйланмоқчиман” (1956 й) ҳикояси, унинг асл манбаи, қайси тилдан таржима қилингани кўрсатилмаган. Ҳикоя ҳам, муаллифи ҳам номаълум, қисқаси, бу тил кенг қўлланилмайди, унда сўзловчилардан бошқа бу тилни биладиганлар кам.

Б) Инглиз ёзувчиси Телмок Блокнинг ҳикояси. Бу муаллиф номаълум, унинг исми ва ким эканлиги ҳақида ҳам, ҳикоя ҳақида ҳам кўп тахминлар бор. Ҳикоянинг номи: “Борса қайтмас”, 1958 й. “Ғазаб бошлари “Thew grapes of the wrath” номли роман муаллифи, машҳур америкалик ёзувчи Жон Стейнбек (John Steinbeck) ка замондош бўлган бир

¹ Ҳамза Муҳаммад Буқарий. “Тамаки сотувчи ва бошқа ҳикоялар” (“Баиъ ат-тибъ ва қисас ухра”). “Тихама” нашриёти. Жидда. 1981 й.

² Ҳамза Муҳаммад Буқарий. “ал-Билад ас-Саудия”. 25.10.1954 й. 4-бет.ва 14.08.1955 й.

америкалик ёзувчи бор, унинг исми Толемач Паул (Tollemache Powell). Бироқ унинг асарлари рўйхатида бу ҳикоя йўқ. Эҳтимол, шу бўлиши мумкин, эҳтимол, таржимон асар номини ўзгартирган бўлиши мумкин.

В) Муҳаммад Али Қутб, шунингдек, инглиз ёзувчиси Чарльз Робертс (Charles Roberts) нинг “Ўлжа” (The Prey) номли ҳикоясини ҳам 1960 йили таржима қилган.

Г) Испан ёзувчиси Филипп Алфонинг “Тиланчилар” ҳикоясини (1960 й.) таржима қилган. Бу ҳикоя ҳам номаълум ҳисобланади. Бунинг сабаби биз испан тилини билмаганимиздан бўлиши мумкин.

Д) Инглиз адибаси Элайн Янг (Elain Young) нинг ҳикоясини 1962 йили таржима қилган. У танилган, машҳур ёзувчи ҳисобланади. Лекин ҳикоя унинг асарлари рўйхатида йўқ. “Ғаройиб бошпана” номли бу ҳикоя унинг оз сонли асарлари рўйхатидан ўрин олмаган. Бироқ унинг баъзи пьесалари қаторида “Strange infirmary” бор.

Е) 1963 йили “Қотил” номли ҳикояни таржима қилиб, унинг муаллиф сифатида Марк Брендлн (Mark Brandle) ни кўрсатган. Бироқ унинг асарлари орасида бундай ном йўқ, асарлар номларида ўхшашлик бўлиши мумкин.

Ҳар ҳолда Муҳаммад Али Қутб ўз таржималари орқали замонавий адабиётга катта хизмат кўрсатди. Унинг таржималаридан кўплаб ўқувчилар ва адабиёт мутахассислари баҳраманд бўлдилар. У жаҳон адабиёти билан танишиш учун катта имконият яратди¹.

¹ Муҳаммад Али Қутб. А) “ал-Манҳал” журнали. 04.11.1956. 140-бет.

Б) “Оказ” газетаси. 23.04.1957 й. 5-бет.

В) “Оказ” газетаси. 03.09.1960 й. 5-бет.

Г) “ал-Манҳал” журнали. Июнь 1957. 633-бет

Муҳаммад Али Қутб чет эл адабиётидан қилган таржималарининг аслиятлари баъзан маълум эди ва ундан кўпчилик баҳраманд бўлди.

Азиз Зиё жаҳон адабиёти дурдоналаридан, асосан, инглиз адабиётидан бадий таржималарни амалга оширди. Улардан учтаси машҳур инглиз ёзувчиси Сомерсет Моэм (Somerset Maigham) нинг ҳикоялари:

А) “Туш” – “The Dream”, 1957 й.

Б) “Ҳазина” – “The treasure”, 1958 й.

В) “Ҳаёт фактлари” – “The Facts of Life” 1961 й.

Сўнг у Жорж Оруэл (George Orwell) нинг “Саксон тўрт”¹ романини таржима қилди. Бу таржима энг гўзал адабий таржималардан ҳисобланади. Бу роман муаллифи Оруэл 1984 йили нима юз беришини хаёл қилган фантастик асардир. Ўша йили, яъни 1984 йили муаллиф вафот этади. Бу роман бир неча таржимонлар томонидан араб тилига ўгирилган.

Таъкидлаш жоизки, Оруэлнинг барча асарлари, энг сўнггисидан бошқа барчаси араб тилига таржима қилинган. Энг сўнгги (Came up to the Fresh air) асарини у Жазоирда эканлигида 1982 йили ёзган, эҳтимол у ҳам таржима қилинса керак. Умар Бурҳон Идрис Пушкиннинг “Бола” исмли асарини таржима қилган².

Муҳаммад Абдулқодир Аллоқий “Ватандош аёл” номли ҳикояни таржима қилган. Ҳикоя Элин Партис (Elaine Parties) га мансуб дейилади. Лекин

Д) “ар-Роид” газетаси. 06.08.1962 й.

Е) “ар-Роид” газетаси. 28.08.1962 й.

¹ Азиз Зиё. А) – “Арафот” 14.04.1957 й. 7-бет.

Б) “Арафот” 14.07.1958 й. 5-бет.

В) “Оказ”. 19.07.1961.

Г) “Тихама” нашриёти. Нашр этилган асарлар маълумотномас. 1984 й.

² Умар Бурҳон Идрис. “Ар-Роид”. 06.03.1960 й. 5-бет.

инглиз ёзувчилари ичида бу исм билан машхур адибани тинимайман. Эҳтимол, исмни ёзишда ноаниқликка йўл қўйилган бўлиши мумкин, бу инглизча исмларни ёзишда, шунингдек, адабий асарлар номларини ёзишда ҳам жуда муҳимдир. Бу таржима 1963 йили нашрдан чиққан.

Саҳмий Можид ал-Ҳожирий ўзининг “Саудия Арабистонида ҳикоя” китобда араб тилига таржима қилинган ишлар ҳақида эслаб ўтади Уларнинг чет тилидаги асл манбаларини кўрсатмай, таржимонларнинг қайси халққа мансублигига ишора қилиш билан чекланади, масалан, америка ҳикояси, индонезия ҳикояси ва ҳ.к. Бироқ бу ерда савол туғилади: У асарни индонезия ёзувчиси ёзганми ёки у Индонезия ҳаётиданми? Ҳар ҳолда, бу унинг соҳаси эмас, у адабиётга ва бу тадқиқотга ҳам хизмат қилмайди.

Саудия Арабистонидаги ҳозирги замон адабиёти, умуман, пайдо бўлишидан бошлаб, чет эл адабиёти мутахассислари эътиборида бўлди. Уни саудия ёзувчилари ва зиёлилар умуман яхши қабул қилдилар. Таржималар орқали у адабиётлардаги образларни диққат билан ўргандилар. У адабиёт ёзувчиларидан, уларнинг роман қурилиши, ҳикоя ва қисса қурилиши услубларидан таъсирландилар. Саудиялик ёзувчилар, шунингдек, сафар қилиш қудратидан ҳам фойдаландилар. Бу уларга кўплаб араб ва ажнабий адабиётлар билан танишиш имкониятини яратди. Бу сафарларнинг бошида Мисрга сафар турар эди, бунинг сабаби масофанинг яқинлиги ва алоқа ўрнатишнинг қулайлиги эди. Шунингдек, ўқиш сабаби ҳам бор эди. Биринчи ёзувчиларнинг аксарияти Саудия университетлари ташкил қилинишидан аввал Миср университетларида ўқидилар, шунингдек, бу ерда тил омили ва маданият марказлари ҳам муҳим роль ўйнади.

Жаҳон адабиётлари таржималаридан фойдаланган, баъзилар уни маданий мансублик натижалари деб ҳисоблайдиган. Таржималар орқали маданий ва илмий алоқалар амалга оширилди, миллатлар ўзаро маданият алмашдилар. Қадимдан юнон, форс, ҳинд адабиётидан бошлаб то араб адабиётигача улар ўртасида маданий кўприклар ўрнатилган. Мана шу маданий алоқалар орқали баъзилар мана ушбу таржималар сабаб бошқа маданиятлардан таъсирландилар.

Инглиз ёзувчиси Даниель Дефо (1660-1739) Ибн Туфайл (581 ҳ.й./ 1185 й.в.э.)нинг Ҳайй ибн Яқзан қиссасидан таъсирланиб, шу йўсинда ўзининг машҳур Робинзон Крузо романини яратган ва у “London Post” газетасида бир неча серияда чоп этилгач, 1719 йили Лондонда нашр қилинган. 1993 йили чоп этилган нусхада ноширнинг кўрсатишича¹, у етти юз марта нашр этилган. Даниель Дефо ҳинд афсоналари асосига қурилган қиссадан таъсирланган эди. Араб тили орқалими ёки ҳинд тили орқалими (ҳинд тили аввалроқ) таъсир юз берган эди. Ҳар ҳолда, Европа адиблари Европа Уйғониш даврининг бошланишида шарқ таржималаридан фойдаланганлар, ва бу ҳол ҳозиргача давом этмоқда. Масалан “Минг бир кеча”, ал-Ҳаририй мақомалари, ал-Жоҳиз асарлари, турли ҳинд ва форс адабиёти асарларидан таъсирланганлар. Табиийки, таржималар ҳар қандай асар ва ҳар қандай даврнинг бошланишида катта роль ўйнайди. Аббосийлар давридаги араб-мусулмон уйғониши ҳам таржималар асосига қурилган, Евролпа уйғониш даврида араб, юнон, шарқ таржималари муҳим роль ўйнаган. Араб уйғониши ҳам мана шу унсур замирига қурилди. 1897 йилдаги Франция-

¹ Wordsworth Edition Limited – London. 1993.

нинг Мисрга юриши натижасида юз берди. Араблар ўз тараққиёти ўзга ривожланган маданиятлар билан танишмасларидан, уларнинг илмий ва адабий тадқиқот ютуқларини ўзлаштирмасларидан юз бериши мумкин эмаслигини тушундилар. Шунинг учун мисрликлар француз юриши натижаларидан таъсирландилар, қўшимча равишда Шом ўлкаларидан келган муҳожирларнинг ажнабий тилларни, биринчи навбатда француз тилини билишлари ҳам фойдали бўлди. Таржималар таржима қилинаётган адабиётлар тилини мукаммал биладиган шу юрtnинг фарзандлари қўлидагина бажарилиши мумкин.

Таржима ва зиёлилар табақаси бир танганинг икки томонидан иборатдир. Саудия Арабистонида икки табақа таржимонлар пайдо бўлдилар. Биринчи табақа булар баъзи ҳукумат идораларидан етишмаётган хизматчилар ўрнини тўлдириш учун келганлар. Улар ўз юртларида чет тилларни уларнинг юртлари чет эл мустамлакаси бўлгани ва ана шу тилда ўқиганлари учун яхши билганлар. Мустамлакачилар умумий стратегиянинг бир қисми сифатида дарсларни ўз тилларида олиб борардилар. Адабиёт соҳасида ана шундай вакиллардан кўзга кўрингани Аҳмад Ризо Хуҳу эди. У 1943 йили Ҳазоирдан келган, Мадинаи Мунавварадаги шариат мактабида ўқиган, сўнгра шу мактабда мударрис бўлиб ишлаган. Кейинчалик почта бошқармасида таржимон бўлиб хизмат қилган. Француз тилини билиб, француз адабиёти билан танишиб, ундан таъсирланган Аҳмад Ризо Хуҳу ҳозирги замон адабиёти, айниқса, ҳикоя жанрининг келиб чиқишида муҳим роль ўйнаган.

Шом ўлкаларидан келган муҳожирларнинг ҳам ҳикоя жанри пайдо бўлишида роли биринчилар қатори муҳимдир. Улар аввал эслаб ўтганимиз, Аҳмад Бу Шанақ каби ҳозирги замон адабиёти пайдо

бўлиши билан матбуот саҳифаларидаги таржима-лар ёки ўзга тиллардан таржима қилган саудия таржимонларидир. Уларнинг аксарияти ўша пайт-да Миср университетларида ўқигандилар. Баъзилари эса ишларида чет тиллари, масалан, инглиз тили билан муомала қилишлари зарурлигидан ўрганган эдилар. Муҳаммад Абдулқодир Аллоқий Ташқи ишлар вазирлигида хизмат қилгани учун кўплаб хорижий давлатлардаги элчихоналарда ишлаган. У Қоҳира университети битирувчиси. Эллигинчи-олтмишинчи йилларда таржималар кўп бўлгани учун биз бу ерда баъзиларини эслаб ўтдик холос, чунки уларнинг оз қисмидан бошқа ҳаммаси ҳам адабий таржима эмас. Таржима ижоддир, у бадий асарга янги шакл беради. Шу маънода ҳар қандай чет тилини билган ёки икки тилни билган шахс адабий ижодий таржимани бажара олмайди. Шу даврда саудия таржимонлари орасида иккитасидан бошқа адабий таржимани маҳорат билан амалга оширганларни топа олмаймиз. Булар – Ҳамза Буқарий ва Азиз Зиё. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам тилни, ҳам ижодни яхши билган. Адабиёт таржимаси бадий ижод қобилиятини талаб қилади. Биз кўриб чиққан таржималар ичида адабий шаклда амалга оширилган, ҳам шакл жиҳатидан, ҳам мазмун жиҳатидан асл матн билан мувофиқ келадиган, бошқача қилиб айтганда, ижодий ишни ўша ижодий иш каби қайта ифодалайдиган ишлар жуда кам.

3§. ТАЪСИР ЭТИШ ВА ТАЪСИРЛАНИШ

УСЛУБ

Икки хил: бевосита ва билвосита таъсир инсон ер юзида пайдо бўлганидан буён мавжуд бўлган ҳодиса. Биринчи таъсир ота-онанинг одатлари ва

юриш-туриши, инсон яшаётган жамият тили таъсири ҳисобланади. Кўп сўз юритиш мумкин бўлган бу масалада ўзимизга керак бўлганидан ортиқча узоқ тўхталмоқчи эмасмиз. Бизни қизиқтирган нарса бу ерда таъсирланишнинг биринчи қисми, яъни бевосита таъсир. Биз бу ҳақда қисқа тўхталиб ўтгандик. Саудия ёзувчилари ҳам бошқа ёзувчилар каби иккала таъсирга барабар учраганлар, бироқ бевосита таъсир кучлироқ бўлган. Бу жиҳатнинг ўз сабаблари ва шарт-шароитлари бор эди, булар ҳақида кейинроқ биров батафсил тўхталамиз. Мавзуга киришдан аввал ўзларидан ёш жиҳатидан катта ва жанр (санъат) жиҳатидан аввалроқ ижод қилган адиблардан таъсирланган жаҳон миқёсидаги ёзувчилардан баъзилари ҳақида тўхтаб ўтсак. Бу таъсир бир ёзувчида бошқа ёзувчига нисбатан фарқли бўлади. Эҳтимол, у узоқ давом этиши ёки муайян вақт ичида тўхташи мумкин.

Биз аввалроқ инглиз ёзувчиси Даниель Дефонинг Ибн Туфайлдан (улар ўрталаридаги замонда катта фарқ бўлса-да) таъсирланганига ишора қилган эдик. Таъсир бевосита бўлмаган бўлса ҳам, замон фарқига қарамай ижодий иш ўхшаш бўлган эди. Аммо биз бу ерда назарда тутганимиз – ҳикоя оламида асар тузилиши ва услубидан бевосита таъсирланишидир. Бу ҳақида Жазоирда туғилиб, француз мактабида ўқиган, шу ерга мансуб бўлиб яшаган француз ёзувчиси буюк романнавис Альбер Камю (1913-1960)дир. (У француз ёзувчиси Андре Мальро ва Андре Жидлардан таъсирланган, айниқса, Жиднинг услубидан ва асар тузилиши йўлларидан таъсирланган)¹.

¹ Қаранг: Аҳмад Толиб ал-Иброҳимий. “ал-Ҳилал” журнали. Сентярь 1972 й. 80- ва ундан кейинги бетлар.

Агар биз саудия романчилигининг 1959 йил Ҳомид Даманхурийнинг “Ғурбонлик қиймати” романи билан бошланган иккинчи босқичига назар солсак, у тадқиқотимизда ўрганилаётган бевосита таъсирнинг кўламини бизнинг роман ўқувчиларимиз ва адибларимиз унинг маъносини англаб, ҳазм қилганларидан ва ҳозирги замон адабиётида бу адабий турнинг бор бўлиши зарур эканлигини англаганларидан сўнг кўраимиз.

Агар хорижий адабиёт ижоди ва таржималари бўлмаганида, бу ҳодиса юз бермаган бўларди. Шу билан бирга жиддий адабиёт ва ҳазил-ҳузул адабиёт ҳамда заиф афсонавий мерос ўртасидаги тўсиқ синди.

Кимки бирорта халқнинг маданияти у қадимий бўладими ёки замонавийми бошқа бир халқда мавжуд бўлган санъат(жанр)дан холи деб ўйласа, у хато қилади. Ҳар бир халқнинг ўзи мерос қилиб олган санъатлари бор, халқ рақслари ва ҳикоялари, қўшиқлари, шеърлари ва бошқалари каби.

Агар юнонлар ва римликлар театр санъатида моҳир бўлган бўлсалар, унинг учун қалъалар тайёрлаб, шаҳарлар қурган бўлсалар, бу уларнинг ўқиш ва ёзишни эртароқ билганликлари сабабли юз берди, арабларда эса бу нарса фақат тор доирада мавжуд бўлган эди. Лекин улар бошқа санъатлар мавжудлиги билан шеъриятга бепарво бўлмаганлар, масалан, юнон тарихини шеърда ёд билганлар. Араб миллатининг бошқа ҳар қандай миллат каби бундай санъатларда ўз насибаси бўлган, улар учун шеъриятга қизиқиш бошқа ҳар қандай санъатдан кўпроқ сақланиб қолган. Улар ҳатто “шоир миллат” деб аталган. Бу ўқиш ва ёзиш сабабли, шунинг учун арабча шеърнинг мусиқавий ритмлари, уни такрорлашнинг осонлиги, шеър ўқиш ёки уни куйлаш

имкониятининг қулайлиги натижасида шеърга таянган. Ҳатто ровий ривоят қилаётган асарни ўзгартирса ҳам, бу ўзгартириш унга бирор зарар қилмаган. Агар маъно ёки муסיқий тузилиш фарқланса, сезилиб қолган. Шунинг учун арабларнинг шеърини мерослари ҳар қандай бошқа санъат меросларидан кўпроқдир. Шунинг учун ҳикоя роли оқшом суҳбатлари, жанглар ва қаҳрамонлик қиссалари, Қуръони каримдаги мавъиза ва ибратлар шаклидаги миллий янгилик даражасида бўлмаган. Шу билан бирга қисса умумий тушунчаси бўйича араб мероси китобларида келтирилган. Масалан, ўқиш ва ёзиш асридан кейинги китобларда қиссалар бўлган, унда одамлар ўртасидаги мисоллар рамзлар орқали ифодаланган, у рамзли қисса бўлган. Масалан, Ад-Думайрийнинг “Ҳайвон” китоби, ал-Жоҳизнинг “Ҳайвонлар китоби”, Ибн Муқаффа форс тилидан таржима қилган ҳинд файласуфи Байдабаунинг “Калила ва Димна” китоби, шунингдек, ал-Балазурдийнинг ва ат-Табарийнинг китоблари ва бошқалар.

Бу мерос китобларидан қандайдир даражада таъсирланган китобларни кўриб чиқар эканмиз, бир савол туғилади: “Ҳозирги аср ёзувчилари Араб Шарқидаги ёки Яқин Шарқдаги ўша гуллаб-яшнаган асрлар ёзувчиларидан таъсирланганми?” Бу саволга “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб беришдан аввал XX асрда нашр этилган баъзи романларга қайтсак, ўша дастлабки асрларда – IX-XI асрлар оралиғида араб мамлакатларида яратилган романлар билан рамзий қурилишдаги ўхшашликни кўрамиз. Кўп мисоллар ўрнига битта мисол келтириш билан кифояланаман. Асли инглиз бўлган, Ҳиндистонда туғилган романнавис Жорж Оруэл “George Orwell” (1914-1984) ўзининг “Ҳайвонлар фермаси” (“The Animal Farm”) романини 1960 йили ёзган. Бу

китобида у коммунистик партиянинг ёмон ниятларига рамзий ишора қилади. Асли ўзи коммунист бўлган бу ёзувчи кейинчалик коммунистик партияга қарши чиқади. Уларнинг ҳар бири бошлиқ бўлишни хоҳлашини рамзий ифодалайди. Юқорида айтганимиздек, Оруэл Шарқда туғилиб, аввал Шарқда, кейин Испанияда яшади. У араб ва шарқ маданиятидан кўп таъсирланди ва бу унинг ижодида акс этди. Бу таъсирнинг билвосита эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Бу “турлар ўртасидаги адабий боғланиш” дейилади. Бироқ “Нима учун XX асрда ҳурмат қилинган, эъзозланган бу адабий тур қадимий асрларда ҳурмат қилинмаган, эъзозланмаган?” деган савол долзарблигини йўқотмайди. “Нима учун араблар насрдан кўра кўпроқ шеърни ҳурмат қилганлар? Улар айна пайтда фикҳий матнларни, тарихий ва насаблар ҳақидаги матнларни ҳурмат қилганлар!” Мен шу каби саволларни бир қатор тадқиқотчилар, олимлар ва зиёлиларга бердим. Олинган жавоблар деярли бир-бирига яқин ва баъзилари бизнинг қилган хулосаларимизни таъкидларди. Бу жавобларни уч тоифага бўлган ҳолда хулосаладим:

1. Қиссани ривоят қилиш, уни баён этиш оғзаки йўл билан бир сабабга кўра амалга оширилиб, ҳужжатланмайди. Бу ҳам бўлса – гарчи ҳодисалар, воқеалар бир хил бўлса ҳам, ровийлар услубларининг ҳар хиллиги. Баъзи ҳолларда ровий воқеа-ҳодисани ўзгартириши мумкин, масалан, Абу Зайд ал-Ҳилолий қиссаси, аз-Зийр Солим (ал-Муҳалҳил) қиссаси каби. Бунинг устига ҳикоя ва қисса ровийларининг масъулиятлари ҳадислар ровийлари даражасида эмас. Жамият булардан бадиий-техник жиҳатдан эмас, балки тарихий ва ижтимоий жиҳатдан фойдаланишига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Наср хужжатлаштириш жиҳатидан шеъриятнинг аксидир. Қасидани баҳр, вазн (шеър ўлчови) ва қофия меъёрлаштиради.

2. Араб шеъри мусиқавий ритми билан характерланади. Шунингдек, юқорида айтиб ўтганимиздек, унинг ёдлаш учун осонлиги ва салоҳияти бор.

3. Араб кишиси шеърни унинг қуввати, қофия ва вазндаги гўзаллиги учун эъзозлаган, ҳикояни эса аёллар ва болаларга бўш вақтларида дилхушлик қилишлари ва овунишлари учун қолдирган, чунки у эркак киши учун муносиб эмас эди. У ёлғоннинг йўлларида бири эдики, ҳатто баъзи минтақаларда авом халқ “фалончи фалончига ҳикоя қилибди” дердилар, яъни “ёлғон гапирибди”, “алдаб кетибди” деган маънода ишлатардилар. Бу, албатта, йўқ жойдан, ўз-ўзидан келган эмас. Авом халқ оми бўлганига қарамай, улар тажриба асосида гапирардилар. Ёлғончи ёлғонни ҳикоя қолипиди ясайди. Бу романтизм оқими, воқеъликка асосланмаган хаёлий оқим. Улар воқелик билан муомала қилганларида ҳам ёлғонни қўллайдилар. Бундай фикрни тўлиқ қабул қилиб бўлмайди. Фантастика ҳам воқеликдан холи эмас. Унинг бир қисми ёки ҳаммаси кейинчалик юз бериши мумкин. Хаёл ёзувчининг башорат қила олиш қуввати кўламига асосланади.

Олимлар ва ёзувчилар баъзи ихтироларнинг мавжудлиги сабабли илмий фантастика қиссалари шаклида башорат қилдилар. Бу башорат ҳақиқатан ҳам юз берди. Аҳмад ас-Сибайй аёл таълими бўлмаган замонда, ҳатто баъзилар буни жиноят деб ҳисоблаган замонда ўқиётган ва ёзаётган аёлнинг одамларга дарс бераётганини ва уларни ўқитаётганини башорат қилди. Бу таълимдаги ривожланиш ҳақиқатан юз берди. Ас-Сибайй вафотидан бир неча йил аввал қизлар мактабларида

бунинг шоҳиди бўлди. Ал-Мағрибий таълим, саноат ва тижоратдаги тараққиётни башорат қилди. Бу ҳақиқатан амалга ошди. Бу эслаб ўтганларимизнинг барчаси бу юртга қўшни мамлакатларнинг таъсири эди.

Ҳикояларнинг илм ва адабиёт кишилари томонидан қабул қилинмаслиги ҳақида бу юзаки қарашни баён этганимиздан сўнг айтиш жоизки, уларнинг бу ҳақида фикрлари ўзгара бошлади. Бу ўзгариш, албатта, биринчи замонавий роман пайдо бўлиши, унинг адабий жанр сифатида ўз асослари ва компонентлари борлигини исботлаганидан сўнг юз берди. Саудия ўқувчисида ҳикоя ва роман обрўсини ўзгартирган бадий роман оламига кириш ёки бошланиш бўлган мавзуга қайтамиз, у бошқа араб давлатларидаги ёзувчиларда ҳам бу тушунчани ўзгартирган эди. Уша пайтларда Саудия Арабистонида университет бўлмаганлиги сабабли Миср университетларига ўқишга юборилган ёшлар қайтиб келгач, роман “таълим романи”дан “бадий романга” ўзгарди. Роман ёзувчилари ҳозирги замон бадий романи ёзувчиларидан таъсирландилар. Бу байроқни Ҳомид Ҳусайн Даманхурий ўзининг “Қурбонлик қиймати” номли романини яратиб, баланд кўтарди. Барча тадқиқотчилар унинг миср ёзувчиси Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкалнинг “Зайнаб” романидан таъсирлангани ҳақида бир хил фикр билдирадилар. Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал эса ўз навбатида Францияда ўқиб юрган пайтида француз ёзувчиларидан таъсирланган эди, у ерда ўқишни 1911 йили бошлаган эди. Чунки иккала роман воқеалари урф-одатлари, анъаналари бир-бирига ўхшаш бўлган араб муҳитида юз беради. Шунинг учун ҳам бир жойда таъсир ўтказиш ва таъсирланиш осондир. Бунинг устига

Даманхурий Мисрда XX асрнинг 40-50-йилларида ўқиш билан бирга унинг ёзувчиларидан араб уйғо-ниши авжига чиққан пайтда таъсирланди¹.

Агар Даманхурий ўша пайтда Ҳайкалдан ва бош-қа миср ёзувчиларидан таъсирланган ва ўша пайт-даги воқеъликни қамраб олган бўлса, айти пайтда бошқа ёзувчилар ҳам пайдо бўлган, улар орасида бу ўзгаришларга мослашганлар ҳам бўлди ва анъа-навий услубда давом этганлар ҳам бўлдики, уларда ҳеч қандай бадий-техник ривожланиш юз бермади.

Иброҳим ан-Носир бироз муддат Ироқда ўқиди 50-йиллар бошидаги ижодкорларга замондош бўл-ди, уларнинг баъзилари билан мулоқотда бўлиши натижасида унинг қобилияти ва маҳорати ошди. Ироқликлар ҳам, Жамил Саиднинг таъбирига кўра, саудийлар каби ва бошқа араб мамлакатадагилар каби мисрликлардан таъсирлангандилар.

Иброҳим ан-Носир роман ёзишдан бир йил ав-вал ҳикоя жанрида ижод қилишни бошлади. У би-ринчи романини 1961 йили нашр этди. Иккинчи романини эса 1969 йили, учинчисини – 1977 йили, тўртинчисини – 1988 йили ва бешинчисини – 1991 йили нашр этди. У иккинчи романидан бошлаб ўз йўналишига эга ижодкор сифатида шаклланди.

Биринчи гуруҳ ёзувчилари (ал-Ансорий, ас-Си-баий, ал-Мағрибийлар) 40–50 йилларда саудия “таъ-лим” романчилигига асос солдилар. Даманхурий ва ан-Носир олтмишинчи йилларда бадий-техник ро-манга асос солдилар. Ана шу икки босқич – биринчи ва иккинчи босқич ўртасида восита босқичи – ўтиш босқичи юз берди. Бу босқич ҳозирги замон саудия адабиётида, хусусан роман жанрида энг муҳим ва

¹ Sabri Hafiz/ @The Egyptian novel in the Sixties. Journal of the American Literature. VII. 1976.

аниқ босқич ҳисобланади. Бу даврда Ливан ва Мисрдан келган таржималар билан бир қаторда саудия таржималари, шунингдек, ҳикоялар ва саудия ёзувчилари тажрибалари пайдо бўлди. Бу 1960 йилдан аввал юз берди, бу даврда қисса ҳам пайдо бўлди. Саудия бадий романининг мана шу икки ёзувчиси билан бир қаторда бошқа ёзувчилар ҳам адабиёт саҳнасига кириб келдилар. Биз саудия романчилиги тарихидаги муҳим босқичда бундай ёзувчилар етишиб чиқишлари сабаблари ҳақида тўхталиб ўтгандик. Баъзи тадқиқотчилар бу асарларни ўрганар эканлар, уларнинг муқоваларидаги номлар ва ёзувлар қадимда ҳам, ҳозирги замонда ҳам адаштирган эди ва улар биз юқорида айтганларимизни исботлашди.

Муҳаммад Зоръ Уқайл 1960 йили “Муҳаббат амири” номли роман ёзди, у “ал-Манҳал” журналининг бир неча сонларида босилиб чиқди. Асарнинг услубидан ҳам, тузилишидан ҳам муаллиф Журжи Зайдоннинг тарихий роман ёзиш услубидан таъсирлангани яққол сезилиб туради. 1988 йили Уқайл “Икки авлод ўртасида” номли бошқа китоб нашр этди. Бунда ҳам унинг биринчи китобида бўлгани каби Журжи Зайдоннинг услубидан фарқ қилмайди.

Журжи Зайдон услубидаги фикрлар Тоҳир Аваз Солимнинг 1980–1986 йилларда яратган тўртта асарида кетма-кет келади. Саудия романи босқичларининг учинчи босқичи таълим, нашриёт ва босмахона ривожланиши каби бир қатор омиллар ёрдамида ижодий асарларга бой бўлди. Бу ёш ёзувчилар ижодида аниқ давом этиб келмоқда. Лекин у шаҳобчаларга бўлиниб, Араб дунёсининг бошқа қисмларини ва баъзи Европа мамлакатлари, жумладан, Британия ва Францияни ўқувчилари борлиги сабаб қамраб олди. Ҳақиқий романчилик асосларига қурилган, унинг унсурларига амал қилиб ҳақиқий роман ярат-

ган ёш қобилиятли ижодкорларда Зайдон услуби кузатилмайди. Лекин баъзи ёзувчилар роман деб ўйлаб ўз иншо фикрлари ва таъбир эҳтиросларини ўз ичига олган ишларини китоблар деб номлаган ижодларда бу услуб сақланиб қолди.

Ушбу таъсир кейинги асарларида ҳам мустақил образлар яратмаган баъзи ёзувчиларнинг ижодий ишларида ҳам услуб жиҳатидан, ҳам асар тузилиши жиҳатидан аниқ сезилади.

Эллигинчи йиллардаги романнавислар ижодида услубий таъсирни кузатишимиз мумкин. Тоҳо Ҳусайн ва Иброҳим ал-Мазинийлар услубининг Муҳаммад Али Мағрибий асарларига таъсирини аввал эслагандик. Тавфиқ ал-Ҳаким услуби унинг “Уйғониш” (“ал-Баъас”) романида ҳам сезилади. Иброҳим ал-Мазинийнинг “Ёзувчи Иброҳим” романи услубининг таъсири Ҳамза Буқарийнинг “Сафо айвони” (“Сақифат ас-Сафо”) романида кўринади. Нажиб Маҳфуз асарлари услубини Абдулазиз Мишарий, Амал Шата ва Абдулло Жефрида, ат-Тоййиб Солиҳ услуби эса Султон ал-Қаҳтоний ва Сафиҳ Анбарда кўринади.

Ража Олим шаклчилардан ва қоронғу мавҳумийлик (бемаъни алжираш) услубидан таъсирланган. Баъзилар бу таъсирни, бевосита ва билвосита таъсирни ижодкорнинг камчилиги деб ҳисоблайди. Лекин воқеълик ундай эмас. Ушбу тадқиқотда биз кўриб чиқаётган таъсир анъанавий таъсир эмас, балки у қобилият қурилишига ёрдам берувчи шаклий таъсирдир. Ёки биз айтиб ўтганимиз, зайдончилардаги салбий таъсир ёки у ижобий таъсир бўлиб, жаҳон адабиёти дурдоналари билан боғланишга ижодга ва адабий образлар мустақиллигига тўсқинлик қилмайди. Уларнинг қўпчиликлари йирик халқаро мукофотларга сазовор бўлганлар.

Мисол тариқасида улар орасида Нобель мукофоти, Британининг “Букер” мукофоти соҳиблари борлигини айтиб ўтмоқчимиз. Америкалик ёзувчи Ральф Эллисон (1914-1994) нинг романи 1952 йили Америкада катта шов-шувга сабаб бўлди, у биринчи бор америкалик қора танлиларнинг муаммоларини кўтариб чиқди. Бу ёзувчи ўзининг мазкур романида Даниель Дефодан таъсирланди, биз у ҳақида тўхталиб ўтдик. Даниель Дефо Ибн Туфайлдан таъсирланган, у эса эҳтимол ҳинд афсоналари таъсирига тушган бўлиши мумкин.

Ўзини Бен Окри деб атаган нигериялик ёзувчининг “Маъбуда даҳшати” (“Даҳшат ал-аалиҳа”) номли романи инглиз тилида нашр этилади ва у 1991 йили Букер мукофотини олади. Бу испаниядаги Сервантес, Франциядаги француз забонлар учун мукофот каби бўлиб, дунёдаги энг катта халқаро мукофотдир. Асар ёзувчиси америкалик ёзувчи Эллисоннинг кучли таъсири остига тушган. Икковлари ҳам бир ғояни, қора танли аёлнинг йўқолиши муаммосини кўтарадилар. Худди шулар каби америкалик адиба Тони Моррисон (Tony Morrison) ҳам айнан шу муаммони кўтарган ва у “Маҳбуба” (“Be Loved”) романи учун 1992 йили Нобель мукофотига сазовор бўлган эди.

Демак, Ғарбда жанрнинг пайдо бўлиши, унинг Шарққа кўчиб ўтиши билан биринчилар бу оқимга қараб кетганлар, кейингилар уларга эргашганлар. Тадқиқотчилар ва адабий мунаққидлар қадимда ҳам, ҳозирда ҳам ундан бирорта айб топмаганлар. Фақат таъсир олинган асар нусха бўлмаслиги шарт қилиб белгиланган. Жон Ҳалпериннинг (John Halperin) “Канъон” журналидаги “Роман ва унинг мунаққидлари” мақоласида шундай дейилади: “Асримизнинг Венц Жеральд, Вульф, Уикенс ва Ҳемингуэй каби

романнавислари ижодларининг ўзида хаёл суриш ва фантазия усулларидан таъсирланганлар¹. Яна шундай дейди: “Аммо таъсирни жуда хатарли деб ҳисобламайман, ҳукмрон романчилик назариясининг машҳур романнавислар ва тажриба қилувчиларга яққол кўриниб турадиган таъсири йўқ”².

Саудия романчилиги оламини тадқиқ этишда бу жуда содда, жўн киришдир, чунки биз тадқиқотимизни соддалаштириш ва академик мураккабликни енгиллаштириш йўлидан олиб боришимиз, саудия адабиётида роман мавжудлиги ҳақиқатан амалга ошганлининг жиддий кўрсаткичидир. Бу мавжудлик ижтимоий, ахлоқий ва ғоявий ғам-ташвишларни баъзан бадий асар орқали баён этишда сезиларни тафовут билан ифодаланади.

Саудия романчилиги уч асосий босқични бошидан кечирди. Бу босқичларнинг ҳар бири ўзининг алоҳида ажралиб турувчи характерларига эга эди. Биринчи босқич – 1930–1948 йиллар. Бу бошланиш босқичи, унда роман ўзининг бошланғич, таълимий характерини касб этди, ўша пайтда ҳукмрон бўлган фикрий-ғоявий ўзгаришга иштиёқ билан интилиш, йўл-йўриқ кўрсатиш яққол ифодаланди. Роман тушунчаси ҳали насрий адабиёт тушунчалари ажрата олмайдиган адабий танқидчилар ва тадқиқотчилар учун эмас, ҳаттоки роман ёзувчиларининг ўзи учун ҳам аниқ эмас эди.

Романнавислар қаторида безатиш усулларини ҳаддан ошириб юборган ёзувчилар ҳам пайдо бўлдилар, улар ал-Манфалутий, ал-Мувайдигий каби мазмун ҳисобига шаклга аҳамият берган аср ёзувчиларидан таъсирландилар. Уларга бадий-тех-

¹ Каранг: Жон Ҳалперин. Роман назарияси. Мухйиддин Субҳий таржимаси. 155 б. Дамашк. 1981 й.

² Ўша манба.

ник ғоялар хиёнат қилгани каби ҳикоя тили ҳам хиёнат ва асарлари ё содда, жўн хотиралар, ё тонг отиши билан кучини йўқотган орзу-хаёл каби бўлиб қолди.

Адабиёт саҳнасида бундан кейин роман пайдо бўлгунича, биз ҳозиргина айтиб ўтган услублардаги ва тадқиқотчилар роман деб ҳисоблаган асарлар юзага келгунича ўн йил ёки ундан сал кўпроқ вақт ўтди. 1959 йили янги босқичдан дарак берувчи Ҳомид Даманҳурийнинг “Қўрбонлик қиймати” романи нашр қилинди ва бу асар билан саудия романчилиги оламига кирди.

1961 йили Иброҳим ан-Носирнинг “Тун зулматидаги ёруғлик” романининг пайдо бўлиши билан бу чегара мустаҳкамланиб, унинг кучи ошди. У ўз бошланишида тилининг ёмонлиги билан биз юқорида айтиб ўтган таъсирнинг натижаларидан бири ҳамда ижодий тажриба орқали мустаҳкамланган роман жанри ривожини учун йўл очиб берган романлардан эди.

Ан-Носирнинг ижодий маҳсули ортган сари етуклашиб борди. Ҳар сафар саудия романи ҳақида сўз кетганида тилга олинадиган саудия романчилиги асосчиси Ҳомид Даманҳурий вафотидан сўнг ан-Носир қолган эди. Мана шу икки ёзувчи қалами билан романининг бадиий жиҳатдан ўсиши, гарчи саксонинчи йилларда саудия романчилиги учинчи босқичга кирганида бироз чекиниш юз берган бўлса-да, мамлакатдаги ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган моддий ва маънавий ривожланиш шароитида юз берди.

Тадқиқотчи учун бу босқичдаги ажойиб аралашма, маҳсулотнинг, яъни асарларнинг кўплиги ва уларнинг турлари (хиллари)нинг камлиги кутилмаган ҳол бўлади. Кўплаб роман ёзувчилари

пайдо бўлган бўлса-да, бу фикрий-ғоявий (муҳим воқелик)дан узоқ эдилар. Роман соҳасида фақат оз сонли ёзувчилар ажралиб турадиган даражага етдилар. Тадқиқотчи ёзувчилар ўртасида уч табақани таснифлаши мумкин.

Биринчи табақа, Маҳмуд Дарвиш айтганидек, қайнаётган табақа. Бу тоифага кирувчи ёзувчилар юксак қобилиятга эга эдилар. Улар ёзишда, бадийий ўқишда яхши тажриба орттирган эдилар. Уларнинг асарлари катта ёзувчилар асарларига тенг келадиган даражада эди. Шу сабабдан уларнинг асарлари бошиданоқ пухта ва етук асар сифатида ўрин олди ва ривожланиш йўлидан борди.

Иккинчи табақадагиларнинг қобилияти озроқ ва уларнинг роман ёзишдаги тажрибалари ҳам кам эди. Бироқ уларда яхши фикрлар мавжуд эди. Агар улар бадийий-техник жиҳатдан функционаллаштирилганда, яхши натижага эришилиб, яхши романлар яратилган бўларди.

Учинчи табақа ёзувчиларига уларнинг асарларининг “нол”га тенг деб баҳолаган француз адабий танқидчиси Ролан Партнинг фикрини татбиқ қилиш мумкин¹.

Бу табақадаги ёзувчиларда бир вақтнинг ўзида қобилият ҳам, тажриба ҳам йўқ. Уларнинг асарлари ёзиб олишга асосланган содда, жўн таҳлил, ё бўлмаса, хаёлпараст романтизм бўлиб, улар қирқинчи йиллар ёзилганлардан фарқ қилмайди. Шунингдек, буларнинг баъзилари ўз фикрларини образларга мажбуран юклар, образлар учун бундай ишлар мақсад йўлига мос келмас, улар бу юкни ва мажбурий услубни ўз зиммаларида кўтара олмас эдилар.

Бу бобни якунлашдан аввал тадқиқотчилар эъ-

¹ Каранг: Холид ал-Каркарий. “Иорданияда роман”.

тибор қаратиши лозим бўлган икки нуқта ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Биринчиси, баъзи ёзувчилар модернизм адабиётидан таъсирландилар-ки, бу араб жамияти учун на унинг маданиятига, на унинг тилига ва бу жамият аъзоларининг динига мос келар эди. Бу кўр-кўрона эргашиш ва унинг натижаси йўқ бўлишига олиб келади.

Иккинчиси, адабий мунаққид асар муаллифи ким бўлиши ва адабий оқимнинг қандай бўлишидан қатъий назар, матнни кўриб чиқаётганидаги объектив, жиддий ва нейтрал танқидчиликнинг йўқлиги. Бу эса мазкур соҳа заифлигининг сабабидир. Роман ўзининг шонли нуқтасига келиши фараз қилинган саксонинчи йиллар учун хосдир. Нашр қилишга шошилиш, адабий, ғоявий фикри ва ижтимоий меросни яхши билмаслик, танқидчининг квалификациясининг йўқлиги ҳам муаммони келтириб чиқарган омиллардандир.

БЕШИНЧИ БОБ

1959-1979 ЙИЛЛАРДАГИ РОМАНЧИЛИК

- Ҳомид Даманхурий
- Даманхурий ва Ҳайкал
- Иброҳим ан-Носир
- Ҳинд Солиҳ Ба Гаффор
- Оиша Зоҳид Аҳмад
- Худа ар-Рашид
- Абдулла Жумъан
- Голиб Ҳамза Абул-Фараж

V БОБ РОМАН ЖАНРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ (КИРИШ)

Аҳмад ас-Сибайнинг ҳаёт, жамият ва унинг ҳар кунги муаммолари ҳақида кунлик хотиралар тарзида ёзган “Менинг кунларим” китоби саудия ёзувчиларининг роман ёзиш услубига айнан шу ёзувчининг “Фикра” романидан кўра кўпроқ таъсир қилган деб ҳисобланади. Гарчи, бу роман ҳозирги замон роман ёзиш асослари ва тамойилларига қурилмаган бўлса-да, бироқ ас-Сибайнинг саудия матбуотида ўз фикрларини нашр қилишни бошлагандан буён бир томондан сатирик-кинояли услуби тузилишига, бошқа томондан муаммоларни ҳал қилишни ўзлаштириш, ана шу муаммоларни ўзига хос услуб ва йўл билан баён қилиши сабабли ўз ўқувчилари ва издошларига эга бўлди. Шу сабабдан кейинчалик умумий тушунчадаги ҳикоя ёзганларнинг кўпчилиги ана шу услубдан таъсирланди. Бу мемуарлар муаллифнинг шахсий образини ифодалайди, қўйилган мақсадга мос келадиган кинояли кулгу унсурларига асосланади. Ўзига жалб этувчи, қизиқиш уйғотувчи ва фикрлашга ундовчи унсурларни қамраб олади.

Дилхушлик ва таълимий романчилик эса бу босқичга келиб ортга чекинди, энди булар ўттинчи ва қирқинчи йилларида бўлгани каби адабиёт саҳнасида мавжуд бўлмай қолди. Бу оқимдаги аввалги ёзувчиларнинг нашр этган китоблари бу

босқичда бадий етуклигидан ўтган ўқувчилар авлодига муносиб бўлмай қолди. Ўша таълимий асарлари тўлалигича инкор этилмаган бўлса-да, унинг ўтган ва ҳикоя жанри мавжудлиги билан пайдо бўлган ҳозирги авлод орасида ўқувчилари бўлса-да, бу босқичдаги ўқувчилар бадий таркибга эга бўлган асарларни танлаб ўқийдиган бўлдилар.

У ёзувчилар дастлаб араб маданиятига чет эл адабиётининг кириб келишидан қўрқар эдилар. Лекин таржимонлар яхши намуналарни тақдим қилганларидан кейин, улар қабул қилишлари осон бўлиб қолди. Шу билан уларнинг хаёлларидан янги адабиёт ҳақидаги ваҳималар кетди, уни ўз муҳитларига мос равишда, меросга ва эътиқодларга зид келмайдиган равишда яхши қабул қила бошладилар.

Аксарият тадқиқотчилар ва танқидчилар Ҳомид Даманхурийнинг “Қурбонлик қиймати” романи жанр талабларига жавоб берадиган, ромanning барча унсурларини бўлмаса ҳам, аксарият унсурларини ўз ичига олган биринчи саудий романи деган фикрга қўшиладилар. Бунинг исботи сифатида унинг тадқиқотларда ўрганиб таҳлил қилинганидан ташқари бир неча жаҳон тилларига таржима қилинганини айтишимиз мумкин¹. Қисса бош қаҳрамони ўз жамиятининг фаол аъзоси сифатида ватанида қолиши ва ўша пайтда мамлакати учун керак бўлган илмий таҳсил олиш мақсадида ўқишини давом эттириш учун ихтиёрий муҳожирликни, ўз туғилган еридаги унаштирилган [консерватив] қайлиғига бўлган севги ва унаштирилган қайлиғининг акси бўлган, гўзал, бой ва юқори ижтимоий мавқели

¹ Бакри Шайх Амин. “Саудия Арабистонида адабий ҳаракат”. Байрут. 1982 йил. 475-479-бетлар.

қизга бўлган севгисидан бирини танлаш каби ички низоси шаклида ифодаланган.

Биринчи қиз ўқимаган, онасидан ўрганган уй ишидан бошқа нарсани билмайдиган, иккинчиси эса ҳуқуқшунослик факультети толибаси, отаси Қоҳира шаҳрининг мартабали инсонларидан.

Бош қаҳрамон ичидаги кураш ҳолати унинг олдида бир неча саволларни қўяди, уни воқелик ерида ўйлаш йўлига, бахтли ҳаётни амалга оширадиган ишнинг муқаррарлиги ва унинг таъсири, урф-одатлар ҳамда ички ҳиссиётларини ҳисобга олган ҳолда ўз қалбига нисбатан ростгўй бўлишга чорлайди. Жамиятнинг ривожланиши ва тараққиёти учун баъзан ана шу ривожланиш йўлида турган урф-одатлар сабабли “катта бож” тўлайди.

Ёзувчи жамият учун урф-одатларни кафолатлайдиган ва айни пайтда унга таълим ва ривожланиш йўлини тайёрлайдиган бу масалаларни тенглаштиради ва баъзи интилишларидан воз кечади, ана шу қурбонлик қийматидир.

ҲОМИД ДАМАНҲУРИЙ (1922-1965)

Ҳомид Даманҳурий, юқорида айтиб ўтганимиздек, Саудия Арабистони бадий романининг отаси ҳисобланади. Ҳомид Даманҳурий 1945 йили Искандария университетигаги ўқишини битириб қайтиб келгач, талабаларни хорижга ўқишга юборишга тайёрлаш мактабига ўқитувчи бўлиб ишга киради. Бу мактаб талабаларни Миср университетларида ўқишга тайёрлар эди. Қисқа муддатдан сўнг Тоифдаги намунали ўрта мактабда дарс бериш учун ишга ўтди. У ерда ҳам кўп фурсат ишламай, у Маккага Подшо Абдулазизнинг Ҳижоздаги ноибига тафтишчи бўлиб ишга ўтди. Сўнг у Маориф

вазирлигига ишга кирди ва у ерда вазирнинг идора ишлари бўйича муовини бўлиб вафотига қадар ишлади.

Даманхурий 1959-1963 йиллар орасида иккита роман, бир қатор тадқиқотлар ва қасидалар нашр этди. 1959 йили унинг биринчи романи “Қурбонлик қиймати” нашр этилди, 1963 йили эса “Ва кунлар ўтди” (“Ва маррат ал-айям”) романи нашрдан чиқди. Ҳомид Даманхурий, юқорида айтиб ўтганимиздек, Саудия Арабистони бадий романчилигининг отаси ҳисобланади. Ҳар икки роман Даманхурий ҳаётининг бир босқичини ифодалайди. Биринчи асарда унинг Қоҳира университетидаги талабалик ҳаёти, сўнг Искандария университетида ўқишини тугаллаши, университетдаги мисрлик ва саудиялик талабалар ўртасидаги дўстлик ва курсдошлик алоқалари ва шунингдек, ўша пайтдаги Миср маданий муҳити ҳақида ҳикоя қилинади. Бу биринчи томондан, иккинчи томондан эса ватанга ва оиласига бўлган соғинч, улар орасида ўқишга кетиши арафасида унаштирилган қайлиғига бўлган соғинчи ифодаланди. Роман умуман бадий сўзлаб бериш доирасида баён этилган таржимаи ҳолдан иборат.

Иккинчи роман эса Даманхурий ҳаётининг иккинчи босқичидан иборат. Бу ўқишдан кейинги ҳаёти босқичи, бошқа маънода, амалий ҳаёт, келажакни қуриш босқичи. Ё озгинага қаноат қилиб, дам олиб тинч яшайверади, ё ҳаётдан унинг ширин меваларини узиш умидида аччиқ қийинчиликларига қарши курашади. Тадқиқотчи Ҳомид Даманхурийнинг биринчи романида у Миср маданиятининг 20-30-йиллардаги уйғониши ва ривожланишидан таъсирланганини сезиш мумкин, айниқса, биринчи миср ёзувчиси Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкалнинг ва биринчи авлод ижодкорлари Нажиб Маҳфуз каби

бир қатор ёзувчиларнинг ижодидан таъсирланган. Ҳомид Даманҳурий “Қурбонлик қиймати” романи тузилиши ҳамда унда кўтарилган масала ва ечимида Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкалнинг 1919 йили нашр қилинган “Зайнаб” романидан таъсирлангани яққол сезилиб туради. Шунингдек, унда Нажиб Маҳфузнинг дастлабки асарларининг таъсирини ҳам яққол сезишимиз мумкин.

Мансур ал-Ҳозимий “Қурбонлик қиймати” ва “Зайнаб” ўртасидаги нафақат ўхшашлик, балки роман ечимидаги жуда яқинликни таъкидлайди¹. Лекин бу борада Муҳаммад Солиҳ ан-Шантийнинг фикри бошқача, у Даманҳурий Нажиб Маҳфузнинг 1956 йили нашр этилган трилогиясига кирувчи романларидан қаттиқ таъсирланганини айтади. Лекин у бу асарлар ва Даманҳурий ишидаги ўхшашликлар ҳақида далил-исбот келтирмайди ва қаҳрамонлар исмларидаги ўхшашлик билан чекланади². Бу эса амалий жиҳатдан исбот ҳисобланмайди, исмлар такрорланиши мумкин, лекин у ҳар бир ишда бошқа-бошқа маъно ва мазмунга эга бўлади.

Даманҳурийнинг табиий қобилияти ўша пайт араб оламида деярли ягона бўлган Миср университетларида ўқиётган даврида сайқалланди. Ўз навбатида у ерда Европа университетларида таълим олиб қайтган мисрлик катта ёзувчилар ва адиблар томонидан кўтарилган мавзуларнинг муҳокамаси бўлар эди. Шунингдек, унга ўша пайтда араб тилини яхши билиши билан бир қаторда инглиз тилини ҳам мукамал билиши кўп асқотди. Унинг кўп му-

¹ Мансур ал-Ҳозимий. “Ҳозирги замон саудия адабиётида ҳикоя жанри”. “Дар-ал-улум” нашриёти. Риёз. 1981 й. 48-бет. Яхё Соатий. Иккинчи нашр. 1980 й. 6-бет. Риёз адабиёт клуби.

² Муҳаммад Солиҳ аш-Шантий. “Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри”. Жазан адабиёт клуби. 1990 й. 50-юет.

толаа қилиши, адиблар, тадқиқотчилар ва танқидчилар билан баҳс олиб бориши, адабий ва илмий соҳалардаги тажрибаси ва ижодий ишлар ёзиши билан жилоланган бадиий етуклиги ҳам унга ёрдам берди¹. У ижодий ишларини нашр қилишга шошилмади. Унинг биринчи асари университетни битирганидан ўн беш йил ўтганидан сўнг нашр қилинди. У ана шу давр ичида ҳаёт тажрибасига эга бўлди, у ўз асарини ўқиди, ўзгартириш киритди ва адабий вазнга ва қийматга эга бўладиган даражага етиб келгунча қайта ишлади. Аммо биринчи ва иккинчи ижодий иши ўртасидаги вақт уч йил ёки ундан сал кўпроқни ташкил қилади.

Даманхурий саудия адабиёти қиёфасини анъанавийликдан замонавийликка, ҳаётийликка ўзгартира олганлардан ҳисобланади. У Саудия Арабистонида ҳозирги замон адабиёти ҳақида, роман олами ҳақида яхши тасаввур берди. Унгача адабиёт оламида эски услубларга асосланган қадимий ҳикоя қилиш қадриятига кўра бунга худди ноқонуний тузилган фарзанд каби қаралар эди.

Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал Миср муҳитини ўзига хос қарашлари билан кўтариб чиқди. Даманхурий эса саудия муҳитини кўтариб чиқишда унга тенг кела олди. Ижод янги изга тушдики, кейинги ёзувчилар уни намуна қилиб олдилар, у янги бадиийлик оламида тўлиқ маънодаги янги бошланиш нуқтасига айланди².

¹ Абдулло ал-Жаббор. “Қурбонлик қиймати” романига муқаддима. 1959 й. Биринчи нашр.

² Мансур ал-Ҳозимий. “Қурбонлик қиймати” романи. Иккинчи нашр муқаддимаси. 1980 й. Мансур ал-Ҳозимий. Адабийёт факультети журнали. 1973 йил. 85-бет. Издат Иброҳим. “ал-Файсал” Журнали. 1978 йил октябрь охи сони. Набила Иброҳим Солим. “Аалм ал-Кутуб” журнали. 1-жилд. 1981 й. 81-бет.

“ҚУРБОНЛИК ҚИЙМАТИ”

Роман воқеалари Макка ва Қоҳирада юз беради. Роман қаҳрамони Аҳмад – Қоҳира университетининг тиббиёт факультети талабаси, ўқишдаги курсдоши Муҳаммад Лутфийни кўргани боради. Ўртоғи ровийнинг таъбирича машҳур адвокат Лутфий-бейнинг ўғли. Зиёрат пайтида ўртоғи Мустафонинг синглиси Фоизани кўриб қолади, у ўн олти ёшда, гўзал ва маданиятли. Аҳмадни унинг чиройи ва одоби мафтун этади. Бундай сифатлар Аҳмаднинг кўплаб дўстлари ва курсдошларида мавжуд эмас. Унинг дўстлари ва курсдошлари кўп, лекин уларнинг жуда оз қисми Мустафо ва унинг синглиси каби ўқимишли ва маданиятли. Бундай сифатларни у Фоизада учратади ва Фоиза ўз жозибаси билан уни ўзига мафтун этади. Унинг ичида кучли кураш келтириб чиқаради. У соатлаб ва кунлаб вақтини шу ўйлар билан ўтказади. Чунки ўз ватанида амакисининг қизи Фотима билан тақдири боғланган, унга унаштирилган. Ўрта мактабда ўқиётган пайтида ўқишини Қоҳирада университетда давом эттириш каби катта интилиши бор эди. Лекин отаси унинг Қоҳирага ўқишга боришини хуш кўрмайди, ўрта мактабдаги ўқишни битиришини етарли деб ҳисоблайди. Чунки у оилада ягона ўғил, отаси меҳнатга қодир бўлмаётган қолганида унинг зиммасига оила тижоратини бошқариш масъулияти тушади. Аҳмад ўқишга бора олмаслик умидсизлиги туфайли қаттиқ бетоб бўлиб қолади. Шундан сўнг отаси ушбу ҳолатни кўриб, унинг ўқишига рози бўлади. Ўқишга кузатиш муносабати билан катта зиёфат беради, ўқишга бориши учун Абдураҳим амакисининг ягона қизи Фотимага унаштиришни шарт қилиб қўяди. У Мисрда ўқишда олти йил вақт ўтказади, шу пайтда Абдураҳим амакисининг вафот этгани ҳақида хабар

келади, амакисининг вафоти муносабати билан отасига ва Фотимага таъзия билдириш учун Маккага қайтишни ўз бурчи деб ҳисоблайди. Аҳмад шу пайт ҳақиқатан ҳам ҳар доимгидан кўра кўпроқ оила олдидаги масъулиятининг юксаклигини ҳис қилади, чунки бугун Фотима етим қолди. Аҳмад илмий даража олгач, Саудияга қайтиб келади ва Фотимага уйланади. У энди Фоизада мавжуд бўлган хислатлар – гўзаллик, бойлик ва маданият ҳақида ўйламайди, у оила олдидаги бурчини бажариш ҳақида ўйлайди, мана шу у қилган қурбонлик қиймати эди.

Даманхурий Мисрдан энг яхши зиёлилардан бири бўлиб қайтди. У энди тамаддун ва тараққиётдан ортда қолган ватанини қуришда ўз ўрнини эгаллаши керак. Ўқишдаги натижаси ва ҳаётдаги тажрибаси туфайли унинг бу соҳадаги иштироки фаол бўлди. У ҳозирги замон адабиёти яратилиши ва ривожланиши учун янги фикрлар олиб келди. У ўз ватанига ва аҳлига катта фойда келтирди.

Даманхурийнинг ижодий ишлари Ҳижоз муҳити учун яққол из қолдирди, ёзувчи бу муҳитни шундай яхши тасвирладикки, уни зиёрат қилмаган ўқувчи ҳам яхши тасаввур қила оладиган бўлди. Бу – оила ҳаёти, халқ хурофотлари, Сувейқадаги савдогарларнинг келишувлари ва келишмовчиликлари, ижаралар, эркин савдо, Иккинчи Жаҳон Уруши туфайли маҳсулот импортининг тўхтаб қолишидан қўрқинч, бунинг акси сифатида урушдан сўнгги ривожланиш ва гуллаб-яшнаш? ва албатта, таълимнинг зарурлиги, унга келажак қуроли сифатида қараш, мамлакатнинг саудия ёшларига эҳтиёжи, уларнинг келажакда табиб, муҳандис, иқтисодчи бўлиб етишишлари, бу йўлда улар бошларидан кечиришлари мумкин бўлган муаммолар ва тўсиқлар, масалан, хотин-қизлар ўқиши, чун-

ки мамлакатда бу ҳол аввал бўлмаган, хорижга сафар қилиб, хотин-қизларнинг астойдил таълим олаётганлирининг гувоҳи бўлишлари каби масалалардир. Шунинг учун ҳам саудия ёшларининг кўпчилиги ўқимаган саудия қизларидан кўра ўқиган қизларга уйланишни афзал кўрадилар, улар таълимнинг, илм ва маърифатнинг ҳаётдаги ролига, авлодлар келажаги ва уларнинг тарбиясидаги ролига ишонадилар.

“ВА КУНЛАР ЎТДИ”

Бу романнинг воқеалари қуйидагича: бир фақир киши вафот этади, унинг хотини иккинчи фарзандига ҳомиладор бўлади, аёл ўз ҳаётини ана шу икки фарзанди учун бағишлайди, уларни боқиш учун аёллар кўйлаклари тикадиган чевар бўлиб ишлайди, улар учун барча нарсани қурбон қилади, соғлиғи ёмонлашади.

Катта ўғли Исмоил онасига ва укаси Мансурга ёрдам бериш учун, укаси ўқишни давом этириши, онаси меҳнат машаққатларидан биров дам олиши учун ўқишни ташлаб, иш қидиришга қарор қилади. Унинг дўсти Камол – бой оила фарзанди, дўстининг ўқишни ташлашига қаршилик қилади. Бу фикрга қарши туради, лекин Исмоил ўз фикрида қаттиқ туради ва молия вазирлигидан иш топади. Вазирликнинг кадрлар бошқармасининг бош мудири Исмоилнинг отаси билан аввалдан дўст эди. Исмоил бу ерда турли савиядаги ва турли куч-қудратли мутахассислар қоришмасига дуч келади. Баъзилари ишига бепарволик билан қарар, баъзилари ўз вазифасини қўл учида бажарар эди. Лекин Исмоил хизмат вазифалари масъулиятини ҳис қилиб, пок виждон билан ишлай бошлайди. Шунинг учун у кадрлар бошқармасининг бош муди-

ри котиби вазифасига тайинланади. Бу лавозимга бошқалар эриша олмаганига қарамай, Исмоилнинг интилишлари бундан баландроқ эди. Бир куни у Жиддада истиқомат қиладиган ливанлик тожир Набил Тавфиқ билан учрашади. У Молия вазирлигига иш юзасидан келган эди. Набил Тавфиқ Исмоилни тижорат ва эркин тадбиркорлик белгиланган маош олиб ишлайдиган ҳукумат идорасидаги лавозимдан афзал эканлигига ишонтира олади. Исмоил Набил Тавфиқнинг фикрига ишонч ҳосил қилгач, ҳукумат ишини ташлаб, унинг тижорат ҳамкорига айланади ва бузилган машиналар жиҳозлари билан шуғулланади ва тижорат маркази бўлган Жидда шаҳрига кўчиб ўтади. У ерда Набилнинг қизи Салва билан учрашади. Салва бу ишни давом эттиришга ва келгуси беш йил ичида тижорат ва тадбиркорликдаги муваффақиятга эришишини рағбатлантиради.

Исмоилнинг Маккада яшаган пайтида қўшниси ва синфдоши Камолнинг синглиси Самирага нисбатан муҳаббат қиссаси бор эди. Лекин у қизни отаси Риёзда яшайдиган ўзидан катта кишига мажбурлаб турмушга беради. Исмоил энди укаси Мансурни Қоҳира университетига бошқарув мутахассислигини ўрганиши учун ўқишга юборди. У ердан бошқарувнинг янги усулларини ўрганиб, ўқимишли бўлиб, қайтиб келгач, унинг тижорат ишларини давом эттиришда ёрдам беради. Бу, шунингдек, унга таълим олишдаги камчилигини қоплашда ёрдам беради. Исмоил онасини Маккадаги эски маҳаллада тор кўчада жойлашган эски кичкина уйдан Жиддадаги катта қасрга кўчиришга қаттиқ туради. У ер катта ва хизматкорлар бор. Лекин она бу қарордан хурсанд эмас. У ёши катта бўлганлигини ҳис қилади, бу нарсалар унинг учун

кеч келганини, янги ҳаёт услубига кўникишга энди кеч бўлди деб ҳисоблайди.

Набил оиласи билан Байрутга қайтади. Исмоил ширкатдаги унинг улушини сотиб олади. Салва унинг севишига қарамасдан, унга уйланиш масаласига жиддий қарамайди. Лекин у ҳаётида икки қизни – Салвани ва Самирани йўқотади. У ҳалигача Салвага Байрутга хат ёзар, лекин ундан жавоб келмас эди. Мансур Қоҳирада ўқишини тамомлаб, юқори малага эгаси бўлиб қайтгач, Исмоил ўз ишини Риёзга кўчиради ва Жиддадаги филиалда Мансур қолади. Ўша куни у Набилдан хат олади. У Салванинг вафоти ҳақида хабар қилади. Салва бир муддат бемор бўлади, ливанлик табиблар даволай олмагач, Набил уни Европага даволаш учун олиб боради, бу ҳам фойдасиз тугайди. Касаллиги туфайли соғлиги ёмонлаша боради. У ота-онасидан Исмоилга уни хафа қиладиган бирор нарсани эшитишни хоҳламас эди. Ўлим тўшагида ётганида отаси Набилни ёнига чақириб, Исмоилга вафоти ҳақида хабар қилишни сўрайди.

Исмоил янги офиси жойлашган бино олдида вақти-вақти билан Самирани эслатувчи қизалоқни кўрар эди. У қизча йўлакда ўйнар, баъзида бирор ширинлик илинжида унинг олдида кирар эди. Бир куни у Мансурнинг келишини кутиб ўтирар экан, Мансур кеч қолганлиги сабабли ўйга ботиб ўтирган чоғида, бир киши эшикни тақиллатиб қолади. Қараса, у Камол экан. Исмоил уни ўн йил мобайнида кўрмаган эди. У тасодифан Мансурни Жиддада кўриб қолади ва Риёзга Исмоилни кўргани келади. Учрашув пайтида Исмоил Самирани эслатувчи қизалоқ ҳақида айтади. Камол бир йил олдин Самира эри ва қизи билан шу ерда, айнан мана шу бинода яшаганини, ҳозир эса эридан ажраганини ва Жиддада онаси билан яшаётганини айтади.

Камолнинг отаси узоқ вақт давом этган касалликдан сўнг вафот этганини, оила бойлиги унинг ҳаётини сақлаб қолиш учун сарфланганини, лекин Аллоҳнинг қудрати ва иродаси ҳамма нарсадан устун эканлигини гапириб беради, Камол бойлик тугагач, уларни боқиш учун ишлаётганини айтади.

Сўхбат пайтида Мансур етиб келади. Икковлари Исмоилнинг шунча пайт уйланмай юргани етарли экани, унинг уйланиши зарурлигини айтдилар. Исмоил: “Энди вақт кеч бўлди”, – дейди. Охири роман ечими Исмоил ўзи учун ёзган шахсий хотираларига бориб тақалади. У ҳаётининг бир қисмини қуриш учун иккинчи қисмини барбод қилган шахснинг таржимаи ҳоли шаклида баён этилган эди. У пул топиб, бойлик йиға олди, лекин ҳаётнинг бошқа томонини, оила қуриш масаласини унутди. Бу таржимаи ҳолни Мансур онасига ўқиб беради. Онанинг кўз ёшлари дув-дув тўкилади. Исмоил эса Мансур ва Камол билан учрашгандан сўнг номаълум томонга қараб жўнаб кетади. Шу билан роман ўз ниҳоясига етади.

Даманхурий ўзининг “Ва кунлар ўтди” романида Макка ва Жиддадаги ҳаётни жонли суратларда тасвирлаган, воқеалар ва образларни аниқ ва батафсил тавсифлаган, ундан, шунингдек, тарихий ҳужжатли тасдиқланган ва тасдиқланмаган ҳисоботлардан фойдаланган. Романдаги ҳикоя этиш орқали Жидда шаҳрини Ҳижознинг порт шаҳри сифатида ўзининг кўчалари, парклари, тижоратчилари, замонавийлиги билан ажралиб турадиган турар-жой бинолари мисолида Маккадан кўра кўпроқ ривожланган ва тараққий этган деб тавсифлайди. Макканинг ҳам ўзига хос хусусиятларини, унинг кўплаб маҳаллалари, аш-Шомия

ва ал-Боб маҳаллалари, Ажяд кўчаси, Пошо тор кўчасини тавсифлайди. Макка ҳокими аш-Шариф Авн қасри олдида куй чаладиган ҳарбий му-сиқа оркестрини тасвирлайди, уни асрдан сўнг то шомгача тўпланган одамлар тинглаши ҳақи-да ёзади.

Даманхурий романни жуғрофий ва тарихий тавсиф билан бир қаторда ижтимоий масалаларни тасвирлаш билан кучайтиради, масалан, турмуш қуриш урф-одатлари ҳақида ёзан экан, у баъзи оталарнинг қизлари учун ниҳоятда катта маҳр сўрашларини, натижада куёвнинг ким эканлиги, унинг хислат-фазилатларига қарамасдан қизла-рини чорва моли нархида сотишларини, оқибатда у бахтсиз аёлларнинг талоқ бўлишлари ёки қари қиз бўлиб ўтириб қолишлари ҳақида ўйламаслик-ларини куюниб ёзади. Шунингдек, ёзувчи бу кон-серватив жамиятдаги бева аёлнинг ҳолатини ҳам эътиборга олади, у нима иш билан шуғуллана оли-ши, масалан, аёллар кийимларини тикувчи чевар бўлиб ишлаб, болаларини боқишга ризқ топиши ҳақида ёзади.

Романда Саудия Арабистонига келган араблар учун кенг ўрин ажратилган, уларнинг бир қатор соҳалардаги тажрибалари, жумладан тижоратдаги тажрибаларини ва мамлакат фарзандлари салоҳи-ятидан фойдаланиш имкониятларини кўрсатади. Ана шуларнинг вакили сифатидаги Набил образи, у Исмоилни ширкат тузиш учун шерик сифатида жалб этади, катта бойлик тўплайди, Исмоил ҳам ватан фарзандлари ғафлатда бўлган пайтларида Набилнинг тижоратдаги тажрибасидан фойдала-нади. Бу Саудия Арабистони уйғониш даврининг бошланишидаги рамзидир, ўшанда араб мамлакат-лари фарзандлари тажрибаларидан, турли соҳа-

ларда ривожланиш учун ва таълим масалаларида фойдаланганлар¹.

Роман унинг асосини ёки ўқини ташкил этувчи, унда фаол ўрин тутган образлардан холидир. Ҳатто Исмоилнинг ўзи ҳам, биз бош қахрамон деб аташимиз мумкин бўлган бу образ атрофида бошқа образлар хатти-ҳаракатлари содир бўлади. У қабул қилса бўладиган сабабга кўра Маккани ташлаб Жиддага кўчиб ўтади, лекин у оиласи билан алоқани деярли узай дейди. Ёзувчи Исмоилнинг Жиддага кўчишига тижорат билан шуғулланиш билан бирга ҳиссий сабаб туфайли Маккадан қочаётган қилиб кўрсатади. Бу Самиранинг отаси унга уйланишига қарши чиққанлиги эди. Сўнг Исмоил Маккага қайтиб келиб, онасини Жиддага қасрга кўчиради, кейин эса уни ташлаб Риёзга кетади, у энди гўё онасидан қочаётгандек эди. Даманхурий бу асаридан бир қатор структурал хатоларга йўл қўяди, яъни моддий манфаатга эришиш ва сентиментал ўсмирлик ўртасидаги танлов мақсади тушунарсиз эди. Даманхурий ижодини ўрганган тадқиқотчи унинг асосни яратишдан олдин чўққида чордона қуриб ўтирганини кўради. Бу нарса унинг иккинчи романи “Ва кунлар ўтди” да биринчи романи “Қурбонлик қиймати” дан кўра камроқ ёки унда мантиқий боғланиш камроқ. Исмоил Жиддага кетганида Самирани тамоман унутди ва тижорат билан машғул бўлади. Сўнг иккинчи муҳаббати Салвани ҳам бирор ақл бовар қиладиган сабабсиз унутади. Роман ўйланмаган йўл билан тугайди.

Шунга қарамай, Даманхурий мураккабликдан холи суҳбат ва содда услуб яратишда ўзининг техник қудратларини қўллаш олди. Энг янги замонавий

¹ Бақри Шайх Амин. Ўша манбаъ. 485-бет.

оқимларда “техника” (“Technique”) истилоҳида ақлий мантиқ ва кенг суҳбатни топамиз. Қўшимча равишда ички монолог унинг ҳар бир асарида ажралиб туради. У қаҳрамонларни ўз ҳолларига қўяди, режаларини чизишларида ташқаридан бировнинг аралашисиз, уларнинг фикрига қўшилишлари ёки қарши чиқишларисиз ўз фикрларини баён этиб, ўзи билан ўзи муҳокама қилади. У қаҳрамонни ҳаёт муаммоларига дуч келтириб, ўз фикри асосида қилаётган хулосасига кўра ҳал қилишига қўйиб беради. Бу билан у қаҳрамонга ва ўқувчиларга ёзувчи ўз фикрини бевосита мажбуран ўтказиши учун аралашмасдан драматик масалаларни ҳал этишда таклиф қилинаётган фикрни ҳосил қилишлари учун имконият яратади. Муаллиф ўқувчини бош қаҳрамон ҳаётини ва бош қаҳрамон атрофидаги бошқа образлар ҳаётини ўзи ҳис қилишини хоҳлайди.

Бақри Шайх Амин шундай дейди: “Ҳомид Даманҳурийнинг услуби “ички монологга” асосланади, бу психологлар тили билан айтганда “ўз-ўзини таҳлил қилиш” демакдир, яъни ташқари хавфсизлиги учун барча нарса ичкаридан чизилади. Гарчи бу услуб Саудия Арабистонидан ташқарида маълум бўлса-да, саудия адабиёти учун бу янги нарсадир. Бундан ташқари муаллифнинг араб тилиси кучли, бадий ва равондир. Бу хусусияти билан Даманҳурий Саудия Арабистонида ягонадир, аввал у кабиси бўлмаган, ундан кейин ҳам ҳозирги кунгача бундайи чиқмади”¹.

Бақри Аминнинг етмишинчи йилларда ёзган тадқиқотидаги ушбу сўзларига шарҳ сифатида айтишимиз жоизки, саксонинчи йиллар бошларидан бошлаб вазият тамоман ўзгарди. Ушбу тадқиқоти-

¹ Бақри Шайх Амин. Ўша манбаъ. 488-бет.

мизда саудия романи саҳнасига кўплаб қобилиятли муаллифлар кириб келганини кўраимиз. Даманхурийни саудия романи қули деб аташимиз мумкин, чунки у ана шу романини ёзишда, уни қайта кўриб чиқишда, маромига етказишда узоқ вақт сарфлади, шеърят қуллари шундай қилар эдилар¹. Баъзи тадқиқотчилар уни ўзининг адабий романнавислик услубида Нажиб Маҳфузга ўхшатадилар². Бундай фикр адабий таъсирланишни баҳолашда фаройиб туюлади. Даманхурий биринчи ижодий асариди миср новатори Муҳаммад Хусайн Хайкалдан таъсирланганига қарамасдан саудия романчилигида биринчи новатор ҳисобланади. Биз ушбу тадқиқотда ҳар иккаларини қиёслаганда бу масалани ёритамиз. Агар Даманхурийнинг умри узоқроқ бўлганида, у янада етукроқ асарлар яратган бўларди. Лекин унинг ижодини баҳолашда баъзи тадқиқотчилар томонидан ошириб юбориш саудия роман адабиётини таржима қилинган қиссалар йўли очиб бергани, янги адабиёт ҳақида яхши тасаввур ҳосил қилганидан сўнг янги йўлга солиб юборишда биринчи бўлганлигига бориб тақалади. Шу билан ўқувчида саудия адабиёти араб ва жаҳон адабиётининг бир қисми деган хулоса ҳосил бўлди, биз учун ҳам жаҳон ёзувчилари орасида ўрин олиш вақти келди.

ДАМАНХУРИЙ ВА ҲАЙКАЛ

Ҳомид Даманхурий Мисрдаги Қоҳира университетининг “Дар ал-улум” ва Искандария университетининг адабиёт факультетларида ўқиди. У Мисрда ўқиган даври – XX асрнинг қирқинчи

¹ Бақри Шайх Амин. Ўша манбаъ. 489-бет.

² Муҳаммад Солих аш-Шантий. Аввалги манбаъ. 62-бет.

йилларида ҳозирги замон миср адабиёти билан чуқур танишиб, ундан қаттиқ таъсирланди. Ана шу таъсирланиш саудия адабиётида ўз натижасини берди. Ўқиш пайтида ўзлаштирган билими ва орттирган маданияти, бадий асарларни мутолаа қилиши, уларни мисрлик адиблар ва адабий танқидчилар билан муҳокама қилишининг ижобий натижаси ва маҳсули сифатида ўз романи “Қурбонлик қиймати”ни нашр этди. Бу роман у ўқишдан қайтгандан сўнг бир неча йил ўтиб чоп этилди, унда Ҳайкал ижодидан таъсирлангани кузатувчилар учун яққол намоён бўлди.

Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкал 1911 йил ўқиш учун Францияга борди¹. У ўқиш даврида ўша пайтда араб адабиётидан илгарилаб кетган француз адабиётини ўқиди. Ҳайкал янги адабиёт характеридаги асарларини чоп этган кўплаб француз адиблари, танқидчилари ва романнавислари билан учрашди. Сўнг у Мисрга яхши адабий билим-кўникма билан қайтди. У пайтда мисрлик ёзувчиларга замонавий роман тузилиши ва услубида бундай малака етишмасди. Даманхурий, юқорида айтиб ўтганимиздек, Мисрда 1940-1945 йиллар орасида яшади. У Қоҳира ва Искандария университетларида араб тили ва адабиётини ўқиди. Ўша пайтда у ерда араб маданияти ҳам мерос қилиб олинган қадимий услубда, ҳам Европадан кириб келган янги услубда гуллаб-яшнаган эди, Европага йўлланма билан ўқишга борган тадқиқотчилар ва ўқувчилар қайтиб янги усулни араб услубига мослаган эдилар. Шунинг учун унга ҳам миср адабиёти билан бир қаторда Европа адабиётини ҳам аслиятда, ҳам араб тилига қилинган

¹ Taha Husayn. “The Future of Culture in Egypt”. Trans. Sidney Glazer, Washington, American Council. P (1) 86 (and Hamdi Sakkur “The Egyptian novel and its main trends”).

таржималар орқали ўқиш имконияти яратилган эди. Яна қўшимча равишда, аввал эслаб ўтганимиздек, у ўша пайтда янги араб адабиётининг Тоҳо Хусайн, Нажиб Маҳфуз ва Муҳаммад Хусайн Ҳайкал каби буюк намояндалари билан мулоқотда бўлиш бахтига сазовор бўлган эди¹.

Шундай қилиб, у Саудия Арабистонига замонавий араб романи борасида яхшигина тажриба соҳиби бўлиб қайтди ва орадан анча вақт ўтгач, ўзи ҳам олий маданият ва тажрибалар билан сайқаллашган роман ёзиш қобилияти билан шу соҳада қалам тебратди.

“ЗАЙНАБ”

Муҳаммад Хусайн Ҳайкалнинг “Зайнаб” романида икки нуқта бор, уни психология фанида “маънолар чақириғи” деб аталади. Бунда икки нарса ёки икки шахс бир-бирига жуда боғланган бўлади, бири тилга олинса, иккинчиси эсланади. Агар бошқа шахс билан кучли боғланган бир шахсни кўрсак, иккинчи шахс ҳақида сўраймиз. Мана шу жиҳат “Зайнаб” романидаги қаҳрамон ва Ҳомид ўртасида юз беради. Ҳомид романдаги муҳим учликдан бири, Қоҳирада ўқийдиган талаба, қишлоғига қайтиб келиб, ёзги таътилда отаси ёнида яшайди. Қаҳрамоннинг фикри бу ерда Муҳаммад Хусайн Ҳайкалнинг ўзининг фикри билан жуда кўп жиҳатдан мос келади. Икки қаҳрамон тез фурсатда учрашадилар ва ўртада бир кўришда муҳаббат юзага келади. Зайнаб ниҳоятда гўзал, қишлоқ қизи, Ҳомиднинг отаси эгалик қиладиган далада ишлайди. Дарҳақиқат, у Ҳомиднинг ҳаётидаги бу

¹ Менга бу ҳақида 1943 йили Искандария Университетига Ҳомид Даманхурий билан бирга ўқиган доктор Ҳасан Зозо гапириб берганди.

қадар ёққан ва бу қадар севган биринчи қиз. Ҳомид Қоҳирадалигида амакисининг қизи Азизага уйланиш ҳақида сўз очганида, унинг бошқа йигитга унаштирилганини эшитиб, умиди пучга чиққан эди. Азиза қишлоқдаги йигитлардан бирига турмушга чиқади.

Ҳомид негадир бу қиз ўзиники деган умид билан яшар ва авваллари Зайнаб ҳақида ўйламас эди. У Қоҳирадан ота-онасига пучга чиққан умиди битилган мактуб йўллайди, у руҳий зарбага учраган, энди қандай қилиб амакисининг қизи каби турмуш ўртоғи топиши мумкинлиги ҳақида қайғуриб ёзди. Бу аслида Муҳаммад Ҳусайн Ҳайкалнинг шахсий муаммоси эди. Охири у Зайнаб ҳақида бошқатдан ўйлай бошлайди, лекин бу сафар у аввалгидек шунчаки ёққан бир қиз ҳақида эмас, балки анча жиддий ўйлайди. У ота-онасига бу ҳақида хабар қилади ва улар фикрини маъқуллайдилар. Айниқса, бу қиз анча пайтлардан буён улар билан яқин алоқада, у ҳақида ҳамма нарсани биладилар, у қиз оиланинг бир қисми. У қиз ҳақида жиддий ўйламаганидан ўзини ёмон ҳис қилади, лекин бу ҳиссиёт яхши ҳиссиётга айланади, Ҳомид Қоҳирадан қайтгач, Зайнабга уйланади.

“ҚУРБОНЛИК ҚИЙМАТИ”

Биз юқорида Ҳайкалнинг романи икки жиҳатга ёки икки нуқтага асослангани ҳақида сўз юритган эдик. Бироқ унда Азизанинг ўрни роман тузилишида шаклан бош қаҳрамон атрофида айланаётган образ каби муҳимлиги билан аҳамиятга эга эмас эди. Лекин роман қурилишида шакл ва мазмун жиҳатидан Ҳайкалдан таъсирланган Даманхурийнинг романида уч жиҳатга қурилади: Аҳмад – романнинг бош қаҳрамони; оиласи билан Маккада яшайдиган

амакисининг қизи Фотима; Қоҳирада яшайдиган, университетдаги курсдошининг синглиси Фоиза. Аҳмад Қоҳирага ўқишга кетишидан олдин амакисининг қизи билан унаштирилган эди. Курсдошининг уйига зиёратга борганида уни кўриб, кучли муҳаббат чақмоғида ёниб, унга ошиғу беқарор бўлиб қолади, чиройли, маданиятли қиз, ҳар жиҳатдан ҳам у Фотимадан батамом фарқ қилади. Аҳмад Қоҳирада ўқир экан, Абдураҳим амакиси, Фотиманинг отаси вафот этади. У оиласи олдида масъулиятни ҳис қилиб, Фоизадан алоқасини узади, ўқишни тугатгач, қайтиб келиб, Фотимага уйланади, у мансабни, бойликни, маданиятни қурбон қилиб, пароканда бўлай деган оилани ўз ғамхўрлиги остига олади.

“Қурбонлик қиймати” кўп жиҳатдан “Зайнаб”-га ўхшаб кетади, – дейди Мансур ал-Ҳозимий. Ҳа, бу ерда роман ечимида ҳам, иккала муаллифнинг ҳаётий тажрибасида ҳам, кўринишларни ва ҳаётни кунма-кун тавсифлашда ҳам катта ўхшашлик бор. Ҳар ҳолда икковлари ҳам ўз таржимаи ҳолларини ёзадилар. Нима бўлганида ҳам, Даманхурийнинг “Қурбонлик қиймати” романидаги ички кураш Ҳайкалнинг “Зайнаб” романида мавжуд эмас.

Яҳё ибн Жунайд романнинг иккинчи нашрига ёзган муқаддимасида шундай дейди: – “Даманхурий Ҳайкалдан қарздор, лекин бу қарз уни кўмиб юбормайди”¹.

ИБРОҲИМ АН-НОСИР

Иккинчи ёзувчи – **Иброҳим ан-Носир** (1933-2013) 40-50-йилларда Ироқда адабиётни эрта му-

¹ Яҳё Соатий. Муқаддима. Ҳомид Даманхурий. “Қурбонлик қиймати”. Иккинчи нашр. 8-бст. 1980 й.

толаа қилиши натижасида бу соҳада замонавий билимларга эга бўлди. Бу даврда Ироқда ҳозирги замон назмий ва насрий адабиёти Миср ва Ливандан келиб чиқиб, бутун араб ўлкаларига ўз нурларини сочаётган эди. Европада таълим олиб қайтган тадқиқотчилар ва таржимонлар, бир гуруҳ зиёли ёшлар илҳомланиб, қадимий араб адабий меросини сақлаган ҳолда уни мослаштириб, ўзлаштирдилар, фарб ва шарқ адабиёти ўртасида мувозанатни таъминлаб, ўз адабиётларида мавжуд бўлмаган янги шаклларни топдилар. Бу ҳикоя ва роман жанрлари бўлиб, иккинчи романавис Иброҳим ан-Носир ўз ижодий маҳсулоти билан саудия романи кўринишини таълим ва йўл-йўриқ кўрсатиш романидан миллий мерос ва хусусиятларини сақлаган ҳолда замонавий роман асосларига қурилган бадиий романчилик сари ўзгартира олди. Иброҳим ан-Носир айнан Даманхурий йўлидан борди, лекин у Даманхурий ёзганидан бошқа давр ҳақида ёзди. Ан-Носир ишчилар табақаси, уларнинг жамиятда қандай қилиб пайдо бўлгани, уларнинг ижобий ва салбий роллари ҳақида ёзди. Уларнинг турли ҳолатларини ва умумий муҳитга таъсирини кўтариб чиқди. Унинг ҳамма асарларида бош қаҳрамоннинг роли аниқ ва фаол, бош қаҳрамон атрофида айланаётган иккинчи даражали образларга ҳам аҳамият беради. Бу қаҳрамон учун унинг ёнидаги фаолият олиб бораётган гуруҳнинг иш-ҳаракатидан келиб чиқадиган ҳодисалар билан муомала қилишда куч-қувват манбаини беради.

Иброҳим ан-Носир ўзининг биринчи романи - “Тун зулматидаги ёруғлик”¹ асарида бир қишлоқ оиласини, унинг урф-одатлари ва қишлоқ анъана-

¹ “Тун зулматидаги ёруғлик”. (“Сукб фи рида ал-лайл”). Қоҳира. 1961.

ларини тасвирлайди. Урф-одатлар ва анъаналар шаҳардан кўра қишлоқ оиласида мустақамлиги, шаҳарги шарт-шароитлар сабабли бундай алоқалар кун сайин заифлашиб бораётганини баён этади. Ёзувчи бу оиланинг ҳолатига шаҳар ҳаёти таъсири натижасида юзага келган кураш ҳолатини тасвирлайди, унда икки масала курашади: қишлоқ меросини сақлаб қолиш ва шаҳар ҳаётига араллашиб кетиш. Иккинчи масала бу оилага кўнгилсизлик олиб келади. Шаҳар ҳаёти оиланинг катта фарзандини ўз домига тортади, ўзига жалб этувчи салбий жиҳатлар гирдобига тушган йигит наркотиклар ва наркотик сотувчиларнинг ўлжасига айланади, шунда оила ўглини ва унинг обрўсини қутқариш учун яна қишлоққа қайтишга қарор қилади. Ан-Носир ўз асарларидаги баъзан бир-бирига яқин турган, баъзан бир-бирига номувофиқ бу унсурлар орқали қаҳрамон ва атроф-муҳит ўртасида мувозанат яратишга ҳаракат қилади, воқеликни тасвирлашда баъзан муболага бўлишига қарамасдан ана шу воқеъликка алоқадор тарздаги бадиий суратлар билан унга ишора қилади¹. Иброҳим ан-Носир ўзининг ижодий ҳаётини ҳикоя ёзувчи сифатида бошлади, 1960 йили унинг “Ҳадя” (“ал-Ҳадия”) ҳикояси нашр этилди. У, шунингдек, роман ижод қилишга киришишдан олдин саудия журналларида қатор мақолалар ёзди.

Иброҳим ан-Носир иккинчи асари “Ўликлар кемаси” (“Сафинат ал-мавта”) романини 1969 йили нашр этди. Ушбу асар 1989 йили бошқа ном – “Йўқотиш кемаси” (“Сафинат ад-дийаъ”) номи билан қайта нашр этилди. Ушбу романнинг мақсади

¹ Солиҳ Жавад ат-Туама. “ан-Носир – ҳикоянавис”. “Китоблар олами” (“Аалам ал-кутуб”) журнали. 1-жилд. 1981 й.

олтмишинчи йилларда мамлакатдаги ривожланиш натижасида юз бераётган ижтимоий соҳадаги, шу жумладан, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ўзгаришлар ҳақида ўқувчига тасаввур бериш эди. Бу даврда мамлакатда, бозорларда ўз ўрнини эгаллаётган тез ўзгаришлар, одамлар аҳволи, ишга жойлашиш, ҳукумат вазирликларини Жидда шаҳридан пойтахт Риёзга кўчирилиши, саудия ишчилари билан бир қаторда ишлаш учун араб ва мусулмон ўлкаларидан ишчи кучларининг келтирилиши, катта маош олиш учун кучли рақобатнинг йўқлиги, соғлиқни сақлаш соҳасида хизматлар, уларнинг ривожланиши ва бошқаларни баён этади.

Риёздаги марказий шифохона ушбу романдаги воқеалар юз берадиган асосий жойдир, воқеалар шу ердан бошланиб, ташқарига чиқиб, яна қайтиб келади. Ундаги ҳаёт шифохона ташқарисидан секин-аста силжиб, яна шифохонага қайтганида қаҳрамон ва бошқа образлар тушкунликка тушади. Ан-Носирнинг бу романи биринчисидан фарқли равишда етукроқ туюлади. Икки роман ўртасидаги вақт фарқи олти йил эди. У ўша жойдаги жамият ва муҳитнинг ижобий ва салбий томонларини аниқ-равшан ифодалаб берди. Унинг ичидаги ҳаёт ўлик, ташқаридаги ҳаёт эса ундан батамом фарқ қилади, бир жойдан иккинчи жойга, бир маҳалладан иккинчи маҳаллага яхшиланади, бир бозордан бошқа бозорга ёмонлашади.

“Ал-Вазир” (ҳозирги Подшо Файсал) кўчасидаги ҳаёт чиройли, бу кўчада юрганлар, савдо дўконлари мижозлари юқори табақа одамлари, “ал-Убайд” маҳалласида юрганлар ва у ерда яшайдиганлар камбағал табақа одамлари, уларнинг сиҳат-саломатлик даражаси талабдан паст даражада, шунинг учун бу ердаги нархлар ҳам арзон ва паст.

Асар қаҳрамон Исо – ёш йигит, шифохона му- дирининг ёрдамчиси, ақллилиги билан юртнинг турли соҳалардаги ривожланиши ва тараққиёти- га ҳисса қўшишга тайёр, лекин уни қандай қилиб амалга оширишни билмайди, кўп ўқийди, у кела- жакни кўра олади. Ўз хонасида кўплаб китоблар сақлагани учун уйдаги ҳамкасблари уни “фай- ласуф” деб атайдилар. Ҳар кунлик иши бир хил давом этади, уйда офисга, офисдан уйга (*уйдан ошхонага, ишхонадан уйга*), эрталаб саккиздан, тушдан сўнги учгача. Бу эса унинг сиқилиши- га сабаб бўлади. Абир – чиройли қиз, шифохо- нада ҳамшира бўлиб ишлайди, у Исонинг холис ва содиқ дўсти, улар икковлари бир-бирларини яхши тушунадилар. Икковларининг шароитлари бир-бирлариникига жуда ўхшаб кетади. Улар бир кўришдаёқ бир-бирларининг муаммолари ва ҳис- сиётларини дарров тушундилар. Қиз йигитнинг кўплаб фикрларига қўшилади.

Дўстлари доимо унга ҳазил қиладилар: - “Сен ва Абир охири турмуш қурасизлар, у қиз сени сева- ди”¹. Исонинг севги бобида муваффақиятсизликка учраган кечмиши бор. У Абир билан танишишидан анча олдин Муфида исмли қизни севар эди. У қиз бошқа инсонни танлагани сабабли Исонинг қалби- да битмас жароҳат қолдирди. Шу сабабдан Исо уни бутунлай хаёлидан чиқариб ташлашга қарор қилди. Абир эса уни вақти-вақти билан зиёрат қилиб ту- радиган дўстидан ортиқроқ бўла олмайди.

Зиёратларининг бирида уни ўйга толган ҳолда кўради. Қиз уни чақирганида, Исо уни умидини узганлигига қарамасдан хаёлидан чиқариб ташлай олмаётган собиқ севгилиси Муфида деб ўйлайди.

¹ Роман. 7-бет.

- Хайрли оқшом, - деди Абир.

- Ким бу ? Абир, сенмисан? Қаердан пайдо бўлиб қолдинг?! Сен ростдан ҳам жинсан, менинг изтиробли фикрларимни ўқиётганмидинг?"

Қиз йигитнинг олдига фақат ўзи ўқиганларини, қизиқишларини муҳокама қилгани ва унинг шеърлари ҳақида сўрагани келган эди. Йигит қизга шеър ёзишга ҳаракат қилаётгани, лекин ишидаги шароит кўп вақтини олиб қўяётганини, шеър ёзишга вақти бўлмаётганини айтади. Шунингдек, у шеър ёзишдан ҳикоя ёзиш осонроқ деб билди, баъзида ҳикоя ёзиб туради, баъзида роман ёзиш устида ишлайди, унда турли ижтимоий масалаларни, унга таъсир этувчи омилларни кўтаради.

Исони ҳамкасблари ҳурмат қиладилар, у зиёли ва фикрлайдиган йигит, уларда бундай хислат йўқ.

У ва Абир роман қаҳрамонларидан тузилган пойдевордир, бошқа образлар эса ана шу икки қаҳрамон атрофида айланади. Жамил Зоҳир романдаги образлардан бири, у Исонинг бутунлай акси, ичи қора, шайтон, жоҳил.

Ҳамза Ҳасан қора танли киши, лекин қалби пок, Исонинг дўсти. Бу гуруҳдаги учинчи шахс – Қандил Шаннон, шифохонадаги оддий хизматчи.

Бу романда яна бир қаҳрамон пайдо бўлади, гарчи у асосий бўлмаса-да, унинг роли фаолдир. У – Нўъмон Атоулло, кадрлар бўлими бошлиғи, ёши катта инсон, Исонинг яқин дўстларидан. Исо унинг ёрдамчиси бўлиб хизмат қилади. Атоулло у билан кўп масалаларда, иш юзасиданми, шахсий масалалардами маслаҳатлашишга иккиланмайди. Бу уларнинг икковларининг ўрталаридаги шу бўлимда ишлайдиган бошқалардан кўра кўпроқ ишонч туфайли.

Бир муносабат билан Атоулло Исони кечки таомни бирга тановул қилишга даъват этади ва

у билан оиласига боғлиқ баъзи шахсий масалани муҳокама қилмоқчи бўлади, у Исодан баъзи муаммоларини ҳал қилишда маслаҳат сўрайди. Эллик ёшлардаги Атоулло йигирма ёшли қизга уйлانган, у қизни жуда севади, қизнинг барча хоҳлаганини муҳайё қилган, лекин у муҳаббатига жавоб қайтармайди, сабаби уларнинг фикрлашларининг бир-биридан узоқлигидир. Шу сабабларга кўра Исо жаноб Нўмон Атоуллога фойдали маслаҳат бера олмайди.

Нўмон Атоулло яна бир марта Исони кечки овқатга даъват қилади ва яна шу масалани кўтаради, айнан шу масалада маслаҳат сўрайди. Лекин бу сафар унинг бошқа муаммоси ҳам бор, яъни нафақага чиқиш муаммоси. Шифохона мудирининг нафақа ҳақидаги аризасини қабул қилган, лекин унинг ўзи эса бу аризасидан қайтмоқчи. Кечки овқатдан сўнг, ялпизли чой ичиб ўтиришганида, Атоуллонинг кучли юрак хуружи тутиб қолади ва тез ёрдам уни шифохонага олиб боради ва реанимация бўлимига олиб киришади, лекин у уч соат ичида вафот этади.

Атоуллонинг вафотидан сўнг Исо кадрлар бўлимининг бошлиғи этиб тайинланади. Шифохонадаги фаррошлар маошларини оширишни сўраб ишдан тўхтайдилар. Исо бу масалада ишчиларнинг ёнини олиб, шифохона раҳбарларига қарши чиқади.

Фаррошларнинг иш ташлаши масаласини ўрганиш учун ташкил этилган комиссияда Исонинг масаласи ҳам кўрилади, унинг ишчиларга алоқаси суриштирилади, шу билан у вазифасидан бутунлай озод этилади.

Бироқ у ишини йўқотганидан афсусланмайди, у ўша ойлик маошларига бор-йўғи 10 риёлдан қўшиб беришларини талаб қилган ишчилар томонида,

уларга ёрдам қилишга қарор қилган эди. Бу ишчилар оилаларига йўқчилик ва эҳтиёжда ёрдам бўлиши учун юртларига юборишарди.

Исо иш қидириб Шарқий минтақага сафар қилишга қарор қилади. У ерда кўплаб ширкатлар бор, иш топишда ҳеч қандай қийинчилик бўлмайди. Лекин шундай бўлса-да, у Абирни ташлаб кетганидан хурсанд эмас, иш топгач, қайтиб келиши ҳақида унга ваъда беради.

У сафарга чиқиш ва темир йўл вокзалига бориш учун нарсаларини йиғиб чемоданига жойлаётганида унинг олдига Абир йиғлаб келади. Исо унинг олдига қайтишини ва Абирни “ўликлар кемаси”да ташлаб қўймасликка ваъда беради.

Биз Иброҳим ан-Носир ўз асарида жойга катта аҳамият қаратишини кўрамиз. Турли асрларда ва турли жойларда жуда кўп жаҳон адиблари шундай йўл тутганлар. Энг яхши мисол сифатида Дикенсни келтиришимиз мумкин. У жойни шу қадар тасвирлайдики, ўқувчи ана шу воқеаларни гўёки ўз бошидан кечираётгандек ҳис қилади. Шундай қилиб, бош қаҳрамон хатти-ҳаракатларини белгилайдиган жойни батафсил тасвирлаш орқали макон ва ҳодисалар унинг учун маълум бўлиб қолади¹.

Муаллиф ўқувчи учун қадимги шифохонани батафсил тасвирлаб, кўп маълумотлар беради, дорилар ҳиди, ташқи пациентларни қабул қилувчи клиникалар билан боғлиқ масалалар, узун навбатда табибларнинг қабулини ҳам оғриқ-алам, ҳам зеркиш билан кутиб турган беморлар, уларнинг кўпи Риёздан ташқаридан келганлар, у ерларда шифохоналар у ёқда турсин, ҳаттоки кичикроқ поликлиника, тиббиёт маркази ёки тез ёрдам пунктлари

¹ Philipp Hobsbawm. Essential of literary criticism. London. 1983 /

йўқлиги сабабли дардларига даво излаб, умид билан шу ерга келганлар.

Риёздаги марказий шифохона – роман воқеаларининг бошланиш жойи, Риёз – иккинчи жой. Бу ерда замонавий бинолар қурилган, янги савдо марказлари очилган, юқори даражадаги ҳаёт ва порлоқ келажак ери.

Иброҳим ан-Носир ушбу асарнинг номи ўзгартирилган иккинчи нашрида китобнинг ниҳоясида қуйидагиларни ёзиб қўйди (биринчи нашр ротопринт услубида нашр этилгани учун жуда ҳам чекланган нусхада эди):

“Ушбу романни 1963 йили (1383 ҳ.й.), яъни чорак асрдан кўпроқ вақт олдин ёзиб тугатдим. Мен аввал эслаб ўтган сабабларга кўра чоп қилинмай ва тарқатилмай қолди (у Байрутда чоп этилар, босма-хона уруш пайтида вайрон бўлган эди).

Баъзи дўстларим мен кейинги ижодий ишларимда бу босқичдан ўтганимни айтиб, бу романни қайта нашр қилмасликни маслаҳат бердилар.

Мен уларга шундай жавоб бердим: Танқидчи, ҳар қандай танқидчи ҳар қандай ёзувчининг ишини ўрганар экан, унинг ақлий ўсишини, унинг ишларига, унинг араб даражасида бўладими ёки жаҳон даражасида бўладими, ҳозирги ҳолатигача таъсир қилган омилларни эътиборга олиши керак. Ушбу романни қайта нашр қилишимнинг бошқа сабаби кўплаб университетлар ўз талабаларидан менинг дастлабки асарларим ҳақида ёзишларини талаб қиладилар, мен ўзим бу романнинг кутубхоналарда йўқлигидан ва китоб дўконларида тугаб қолганлигидан ноқулай аҳволга тушдим”.

Ан-Носир биринчи ва иккинчи иши ўртасида ўсганлиги, айниқса, у 1989 йили янги ном билан нашр қилинганида яққол кўзга ташланади.

Унинг тили, услуби, мавзуни драматик баён этиши унинг бадиий жиҳатдан етуклигидан далолат беради.

1969 йилдан 1972 йилгача бўлган вақт орасида адабиёт саҳнасида “роман” деб аташ мумкин бўлган, хоҳ бадиий бўлсин, хоҳ бошқа роман пайдо бўлмади.

1972 йили адиба Ҳинд Солиҳ Ба Гаффорнинг “Йўқотилган айбсизлик” (“ад-Бараа ал-мафқуда”) номли романи нашр этилди. Бу қоҳиралик бир қиз қиссаси, у дугонасининг ўлимида айбланади. Муаллиф саудиялик бўлса-да, воқеалар Мисрда юз беради. Саудия романи ёзувчиларидан фақат (кам сонли) баъзиларининг асарларида воқеалар қисман ёки тўлалигича ё қаҳрамоннинг эҳтиёжларидан келиб чиққан шарт-шароитлар ёки ёзувчи шу билан тез тарқалишини истагани учун Саудия Арабистонидан ташқарида юз беради. Шуларни эслаб ўтамыз.

Уларнинг барчасини санаш мақсадида эмас, балки мисол тариқасида Султон Саад ал-Қаҳтонийнинг 1981 йил нашр этилган “Қанотсиз қуш” (“Тоир била жанаҳ”), Сафиҳ Анбарнинг “Кечирасиз, эй Одам” (“Афван, йа Адам”) (1986), Исон Ҳуқайрнинг “Сеньора” (“ас-Синйура”) (1980) асарларини келтиришимиз мумкин. Мазкур муаллифларнинг барчаси яна бошқа асарлар яратдиларки, уларнинг воқеалари саудия ерида юз беради ёки уларнинг она ватанлари билан алоқада бўлади. Биз Ҳинд Солиҳ Ба Гаффорнинг асари (уни кейинроқ батафсил кўриб чиқамиз) ҳақида қисқагина тўхталганимизнинг сабаби Иброҳим ан-Носирнинг баъзи асарларига тарихий жиҳатдан алоқаси бўлгани учун эди.

Иброҳим ан-Носир асарларини кўриб чиқишда давом этамыз.

У 1977 йили учинчи романи – “Фурбатдаги бокира” (“Азра ал-манфа”) нашрдан чиқди. Бу роман умуман аёлнинг аҳволи, шарқ эркаги билан муносабати ҳақида. Бу эркак киши қандай шароитда бўлса ҳам ўз маданияти, урф-одатларига эга, бу ҳолат уни аёл кишини ҳурмат қилишга ундайди. Эркакнинг у билан яратилишда, тузилишда, куч-қудратда фарқ қилувчи аёл билан муносабати ҳақида, гарчи аёл зиёли бўлса ҳам, эркак даражасида эмас, чунки у урф-одатлар ва анъаналар бўйича фарқ қилади.

“ФУРБАТДАГИ БОКИРА”

Бу романда икки қаҳрамон Зоҳир ва Бусайна Ҳамза навбатма-навбат алмашади. Зоҳир – ёш йигит, у эрталаб хусусий ширкатда ишлайди, кечки пайт журналист бўлиб ишлайди. Журналистика соҳасида маҳорати билан ажралиб туради. Унинг бошлиғи – бош муҳаррир унинг ишидан ва сидқи-диллигидан яхши таассуротда. Шунинг учун ҳам Зоҳирдан эндигина Байрутда ўрта мактабни битириб келган қизи Бусайна билан бирга ишлашни сўрайди. Отаси Бусайнага у ерда ўқишини давом эттиришга рухсат бермайди, ундаги журналистика соҳасига мойилликни сезиб, журналнинг хотин-қизлар бўлимини беради ва Зоҳирдан ушбу рукни таҳрир қилишда уни жалб этишини сўрайди.

Бусайнанинг отаси университетда ўқишини давом эттириши учун Байрутга қайтишига розилик бермайди, ўз юртида қолишини афзал кўради. У қиз бола учун шунча ўқигани етади, деб ҳисоблайди. У саудия қизлари муҳотида ишлайди ва яшайди, айна пайтда ўзи ишлаётган лавозим топшириқларини бажаришга тайёр, чунки журналистика учун қобилият ва ақл керак. У хотин-қизларнинг журналистикада бажариши зарур бўлган ўз ўрни

бор, бунинг жамиятга таъсири бўлади, деб ишонади. Зоҳирнинг онаси журналнинг хотин-қизлар бўлимидаги бегона муҳаррир аёл киши билан бирга ишлашига рози бўлмайди. Лекин у онасини бунга ҳақиқатан ҳам кўндира олади. У озми-кўпми вақт журналда бирга ишлаганларидан сўнг ўрталарида ўзаро севги алоқалари пайдо бўлади ва улар турмуш қуришга қарор қиладилар ва турмуш қурдилар. Бусайна Байрутда ўқиши вақтида олти йил яшаган эди. Ўша пайтда унинг бошидан муваффақиятсиз севги қиссаси ўтган эди, У Зоҳирга бу ҳақида очиқ айтмоқчи бўлади, шу сабабдан унга бу қиссанинг тафсилотлари Байрутда асал ойини ўтказаяётган пайтларида сўзлаб беради. Бироқ Зоҳир бу қисса тафсилотларини эшитишдан, ўтмиш ҳақида билишдан ҳам хурсанд бўлмайди ва хотинидан кўп шубҳа қила бошлайди. Саудияга қайтгач, у ажрашишга қарор қилади ва ажрашади.

Ан-Носир бу романда қаҳрамон қиз образини ривожлантириб, уни кучли образга айлантиради, у очиқ, ўқиган ва ниҳоят тўғрисиўз аёлга айланади. Қаҳрамон эса оддий, фақир, чаласавод шахс. Бу унинг ўтмиши бир омадли инсон сифатида очиб бериш учун керак, у бир ёши катта инсонга яқин бўлади, унинг кичик дўкони бўлар эди, унинг исми Муслиҳ Мустафо эди.

Унинг Бусайнага уйланиши манфаатдан келиб чиққан эди, чунки у бош муҳаррирнинг қизи, ишляётган журналида катта мавқега эга. Лекин уйланиш чин муҳаббатга асосланган келажаги бор турмуш қуриш эмас эди¹.

Роман ўз қурилишида диалогга асосланади. Қаҳрамонлар томонидан ижро этилаётган монолог-

¹ Мухаммад Солиҳ аш-Шантий. "Роман жанри". 146-бет.

лар эса ролларни ривожлантиради. Асарни қизиқарли қилади, бу роман ечими ташқарисида бир қатор масалалар – кўпқиррали яширин маърифий томонлар, саудия романнависларида бўлган анъанавий ижтимоий саволлар, саудиялик аёл ва эркак ўртасидаги келишмовчиликни кучайтирувчи саудия аёлининг муаммолари, бой ва камбағал, ижтимоий мавқе ва бошқа масалалар кўтарилган. Ушбу асарда замонавий романчиликка хос бадий-техник унсурлар жуда мўлдир. Муаллифнинг ушбу асари ва аввалги асарлари ўртасидаги бу фарқ яққол кўзга ташланади. Ан-Носирнинг бу иши таҳсинга сазовордир, у Саудия Арабистонида ҳозирги замон романи ёзувчилари учун биринчилардан бўлиб йўл очиб берди. Унга Ҳуда ар-Рашид, Амал Шата, Абдулло Жеффри каби ёзувчилар тақлид қилдилар.

ҲИНД СОЛИҲ БА ҒАФФОР

“ЙЎҚОТИЛГАН АЙБСИЗЛИК”

Бу асар – бирга ўқийдиган курсдош дугонаси кўз олдида ўлдирилганининг гувоҳи бўлган бир қизнинг қиссаси. Қотил қочади ва маҳалла аҳлини чақиради, улар келиб қизни ушлайдилар ва уни қотилликда, дугонасини ўлдирганликда айблайдилар. У ўзини оқлайдиган далил-исботга эга бўлмагани учун, полиция келгунича қочишга қарор қилади. У доим бир жойдан иккинчи жойга қочиб юради, ҳар сафар у қонундан қочишга ҳийла ўйлаб топади. Роман (қисса)нинг воқеалари Мисрнинг турли жойларида, хусусан Қоҳира университетиде юз беради. Асар қаҳрамони Ғурба исмли қиз – Қоҳира университетининг толибаси, отаси билан яшайди. Унинг Шаҳризод исмли энг яқин дугонаси бор. Дугонаси оиласининг (ота-онаси ва акасининг) дўст-

ларини зиёрат қилишга кетишганида уникида қолишга чақиради. Икковлари қизнинг уйидагилар қайтиб келгунигача бирга дарс қилишмоқчи бўлади. Шаҳризод Фурбага телефон қилиб, унинг тезроқ келишини илтимос қилади, у қўшнининг ўғли Муҳйиддиндан қўрқаётганини айтади, чунки у кўп марта уни ўпмоқчи бўлган эди, уни қаттиқ севишини айтган эди. Фурба таксида уникига келаётганида, бу пайтда Шаҳризод ошхонада чой қўйиб, бироз овқат тайёрлаётганида Муҳйиддин бостириб кириб, уни зўрламоқчи бўлади. Қиз пичоқни олиб, ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлганида, Муҳйиддин қизнинг қўлидан пичоқни тортиб олиб, бўйнига санчиб қўяди.

Шу лаҳзада Фурба дарвозадан уйга кириб келади ва дугонасининг қонга беланиб ётганини кўради, уни қутқармоқчи бўлиб, ёрдамга шошилади ва пичоқни суғуриб олмоқчи бўлади. Лекин Шаҳризод ўлади. Муҳйиддин ҳовлидаги деворнинг устига чиқиб, баланд овоз билан қўшнилари чақиради, Қўшни қизни ўлдириб қўйган бу қотил қизни ушланглар деб бақиради. Одамлар тўпланганида Фурбанинг қўли қонлигини ва Шаҳризоднинг ўлиб ётганини кўрадилар. Фурба ўзининг боши берк кўчага кириб қолганини тушуниб, қаттиқ қўрққанидан қочишга қарор қилади.

У Искандарияга қочишга қарор қилади. У ерда яшайдиган аммаси ва унинг эри воқеани тафсилотлари билан эшитиб даҳшатга тушадилар ва Фурбага уйларида қолишини айтадилар. Полиция уни ҳар қаерда қидирар эди. Улар қизнинг отасини қамоққа оладилар, унинг ўзи полициячи эди.

Икки кун ўтгандан сўнг Фурба бошқа жойга кетишга қарор қилиб Искандарияни тарк этиб, Хулвонга иш қидириб кетади. У Хулвонда бир меҳмонхонада тўхтайтиди ва эртасигаёқ бир ресторанда

ҳисобчи бўлиб ишлай бошлайди. У ерда икки ҳафта ишлайди. Ресторан эгаси Ғурбани бошқа бир ҳаша-матли ресторанга кечки овқатга даъват этиб ва унга турмушга чиқишга таклиф этади, қиз рад этганида, унинг қотилликда айбланаётганини эслатиб, у билан савдолашади (шантаж қилади). Ресторан эгасининг полиция марказига у ҳақида хабар бергани кетганини эшитиб, у ердан қочади, меҳмонхонадан чиқиб, Асвонга кетади.

Асвонда ўзини энди Тавба Мужиб деб таништи-ради. У ҳар сафар ҳар ерда ўзини бошқа исм билан таништирарди. Асвондаги шифохоналардан бири-да ҳамшира лавозимида иш топади. Бир куни ши-foxона мудирини Камол-пошонинг уйига боришини, унинг кўзи ожиз бўлиб қолган ўғлига ҳамширалик қилиш кераклигини айтади. Унинг ўғли Бурҳонни кўрганида йўл ҳодисаси туфайли кўзи ожиз бўлиб қолган бу беморни руҳий тушкунлик ҳолатидан олиб чиқиш зарурлигини, уни ўзига ишонадиган қилиш кераклигини тушунади. Кўз касалликла-ри хусусий шифохонаси жарроҳлик амалиётини ўтказиш учун борганида, Ғурба беморга махсус ҳамшира сифатида ҳамроҳлик қилади. Амалиёт муваффақиятли чиқиб, у яна кўра бошлайди ва қизни севиб қолади. Қизни эса полиция ҳали ҳам қидирар эди. Унинг Асвонда эканлигидан хабар то-пиб, полиция унинг кетидан тушади. Бурҳон уйга келиб, бу ҳақида эшитади ва укаси билан бирга уни темир йўл вокзалига олиб бориб қўяди, қиз яна қочади. Бу сафар Рас ал-Барга қочади.

Рас ал-Барга етиб келади, лекин бу ерда ҳеч кимни танимайди. У соҳил бўйлаб кетар экан, бир оиланинг – ота, она ва боланинг денгизда ғарқ бўла-ётганларини кўриб қолади, ҳеч иккиланмай, сувга ўзини отиб, уларни қутқаради. Қиз бу оила билан

танишади, улар ҳам қизга ёрдам берадилар. Оила бошлиғи – ота Рас-ал-Бардаги ягона бошланғич мактабнинг мудир, унинг ҳолатини, бу ерда ҳеч кими йўқлигини билгач, унга мактабдан иш таклиф қилади. Қиз шу мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашга рози бўлади.

Бу мактабда Лайло исмли ўқувчи ўқийди у она-си томонидан бувиси билан бирга яшайди (ота-онаси Қоҳирада яшайди). Бу ўқувчи қиз ўқитувчиси Ғурбани яхши кўриб қолади, у билан жуда дўстлашиб, яқин бўлиб қолади. Ғурба бу ерда исмини Судфа деб таништирган эди. Лайлонинг отаси полицияда ишлар, Ғурбанинг иши унга топширилган эди. Рас ал-Барга қизини кўргани келган отаси унинг мактабдан чиқишини кутиб туради ва қизи билан бирга келаётган ўқитувчининг Ғурба эканлигини таниб қолади. Дарров тўппончасини чиқариб, уни қўрқитиб қўлга олмоқчи бўлади. Лекин унинг қизи ундан ҳам тезроқ ҳаракат қилади. Дарров мактаб томига чиқиб, агар уни қамоққа олса, ўзини ўлдиришини айтади. У “Судфа”га ҳеч бўлмаса, қочиб кетишига имконият беришини, машинасининг калитини беришни сўрайди. Ғурба полиция офицерининг машинасида темир йўл вокзалига йўл олади, ундан Исмоилияга кетаётган поездга минади.

Исмоилияга келганида, тўқимачилик комбинатида иш топади. Бу сафар исмини Фадва деб ўзгартиради. Комбинат эгасининг ўғли Сафват уни ёқтириб қолади, сўнг севиб қолади. Бироқ қиздан рағбат топмайди. Сафватнинг отасининг компаньонининг ўғли Али Қоҳирадан келади. У ҳам тезда бу қизни яхши кўриб қолади. Унга турмушга чиқишни таклиф қилади. Қиз эса одатдагидек рад этади. Қиз билан яқин танишгач, унга Қоҳирага кўчиб кетишни, комбинатнинг бош корхонасига ўтишни таклиф

қилади. Буларнинг барчаси Алининг амакисининг ўғли Сафватнинг жаҳлини чиқаради. У қизнинг кўчиб кетишига эътироз билдиради. Полиция яна Гурбанинг кетидан тушади, лекин қиз бу гал ҳам уларни чалғитиб кетишни уддалай олади. У поездга миниб, Матруҳ порти томон йўл олади.

Матруҳ порти шаҳридаги кўчаларда кетар экан, ёнғин чиқаётган уй ёнидан чиқиб қолади, уй ичида ёши катта киши қамалиб қолган эди. Уни хотини қутқаришга уринарди. Гурба уйга қириб, мўйсафидни қутқариб олиб чиқади. Бу киши ва унинг хотини таътил пайтларида Қоҳирадан дам олишга келишган эди. У Қоҳира университетида дарс беради. Гурба одатига кўра бу ерда ҳам исмини ўзгартиради, унинг исми энди Шукрон. Лекин катта ёшли киши унинг газеталардаги сурати орқали таниб қолади. Шунинг учун қиз унга бор ҳақиқатни айтади. У кишининг ва унинг хотинининг Гурбага раҳмлари келади. Чунки у турмушга чиқиб, ҳозир Байрутда эри билан яшаётган қизлари “Амал”га ўхшар эди. Катта ёшли киши доктор Абдураҳмон уни гримм қилиб, кўринишини ўз қизлари Амалга ўхшатади. Сўнг уни хотини билан бирга Қоҳирага ўқишини давом эттириши учун олиб кетади.

У университетга Амал образида қайтади. Амални танийдиган ака-укалари ва синглиси Матруҳ портида таътилни қандай ўтказганини сўрашади, у университетда ўқишини давом эттиради. Университет ректори қиздан талабалар театрида роль изро этишини сўрайди, чунки Амал ҳар доим театр фаолиятларида иштирок этар эди.

У дастлаб рад этади, лекин ректор астойдил таклиф қилганидан сўнг рози бўлади.

Спектакль намоиши пайтида полиция офицерларидан бири ҳам ҳозир эди. У қизни таниб қолади,

чунки қизнинг шакли ўйнаётган роль ўзгартириши учун гримм қилинганида аввалги ҳолатига қайтган эди. Ҳар ҳолда қиз яна қочади, бу гал уни севиб қолган университетдаги устоз Мулҳим ёрдам беради. У қиз ҳақидаги ҳақиқатни биларди, чунки унинг оиласи ҳам ҳақиқатни билган эди. У Қоҳирага келганидан буён вақти-вақти билан бориб, уларни (полициячи отасидан ташқари) кўриб турарди.

Бу гал Фурба Асютга қочади. Асютда хизматкор сифатида иш топади, у асютлик оилалардан бирида ногирон онага қарайдиган хизматкор бўлади. Бир куни шу онага дори келтириш учун аптекага боради ва уни ходимлардан бири таниб қолиб, дарҳол полицияга хабар қилади. Полициячилар уни ушлагани келишганида қочишга улгурган эди, у қочаётиб жароҳат олади ва чидаб уйгача етиб олади. Уйдагилар унинг жароҳатини даволайдилар. Сўнг у ердан қочишга қарор қилади ва Даманҳурга жўнайди, у ерда бой оилада хизматкор бўлиб ишлайди. Бу оиланинг фарзанди қизга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Бир куни у уйига Қоҳирадан дўстларини меҳмонга чақиради. Уларнинг орасида қиз севган Мулҳим ҳам бор эди. Мулҳим уни Қоҳирага олиб кетади ва унга ҳақиқий қотил Муҳйи эканлигини, унинг Искандарияда яшаётганлигини айтади.

Фурба Қоҳирада Мулҳимнинг бувиси билан яшайди, у Искандариядан қайтгунга яшайди. У, Фурбанинг акаси ва синглиси Самира, Муҳйини тузоққа тушириш режасини тузадилар. Самира унинг севиб қолганини айтиб, унга яқинлашади, у билан турмуш қурмоқчи бўлади, у ҳақида ҳар куни Фурбага хабар етказиб туради. Унга мақсадга яқинлашётгани ҳақида хабар қилиб туради. Бу орада полиция Фурбанинг суратларини ҳар кун-

лик газеталарда нашр қилишни давом эттиради. Бир куни Ғурба синглиси Самирадан келган хатни эшик ортида туриб олаётганида унинг ким эканлигини почта хизматчиси таниб қолади ва полицияга хабар қилади. Лекин бу сафар у қочиб кетишга қодир эмас. Уни отаси ва бир қанча полициячилар қуршаб оладилар. Улар қизни қўлган олиб, ҳибста қўядилар. Эртаси куни маҳкамага жўнатмоқчи бўладилар. Бу пайт Искандарияда Самира Муҳйиддинга ҳақиқатни айттиришга эришади ва унинг овозини яширин ёзиб олади.

Шу сабабдан Муҳйи ўша заҳотиёқ қамоққа олинади ва Қоҳирага судга олиб келинади. Судда Ғурбанинг айбсизлигини кўрган ягона гувоҳ сифатида бўйнига олади.

Қиз озод қилинган, Мулҳим қизнинг қўлини отасидан сўрайди, у ўша заҳотиёқ рози бўлади.

Биз “Йўқотилган айбсизлик”да бадиий романдан жуда узоқда эканлигимизни ҳис қиламиз. Барча даражалар бўйича қараганимизда, уни роман деб аташимиз ёки муҳокама қилишимиз учун мутлақо асос йўқ.

Муаллиф ушбу асарни биринчи адабий ижодий иш деб билиб, уни роман оламидаги уринишидаги “биринчи уруғ” деб онасига бағишлайди. Ҳар ҳолда, унинг роман ёзиш тажрибаси деб ҳисоблаши аниқ эмас эди.

Ечим – кулгили ва аҳмоқона, қаҳрамон қиз ҳар сафар қандай хоҳласа, шундай келиб, шундай кета олади. Уни қўлга олиш учун кўрилган ортиқча чораларга қарамасдан полициячилар қўлидан ажойиб тарзда қутулиб кета олади. У гаройиб қаҳрамон тарзида пайдо бўлиб, масъул шахсларни ҳам қонунга қарши сафарбар қила олади. Бунинг устига у баъзи ишлар учун ўргатилмаган, шунга қа-

рамай турли ишлар (лавозимлар) топа олади. Бир қарасангиз, у ҳамшира бўлиб қолади, лекин ҳамшираликни ўрганганига бирорта ишора йўқ. Сўнг у қаерга борса, исмини ўзгартира, иш берувчи бу ҳақида сўрамайди, шахсини исботловчи ҳужжат талаб қилмайди.

Биз бу ишни жаҳон адабиётида фантастик асарлари ёзувчилар яратган образларга тақлид деб айтишимиз мумкин. Масалан, “Детектив” образидаги Шерлок Хольмс ёки Сэнди Арбутнот ёки Ҳаукшоу (Hawkshaw) образлари каби.

Айни пайтда, ҳар сафар яширинганида ёки йўқолиб қолганида, яна бир марта қочишни режалаштиргандан олдингина танилиб қолади. Бу асарда қаҳрамон ажралиб турадиган образ эмас, фантастик қиссада амалга ошириладиган ишнинг далили каби унга нисбатан холис бўлиш учун оқлайдиган ёки далил бўладиган унсур йўқ. У қайси йигитни учратса, у йигит қизга мафтун бўлиб қолади, қизни ҳеч қандай муқаддима ёки сабабларсиз севиб қолади.

Ёзувчи бу образни ўта ғайриоддий қилиб тасвирлаган, унга шарқ адабиётларидан таъсирланган Европа адабий уйғониши давридаги ёзувчиларнинг қаҳрамонлари - фантастик рицарларга хос бўлган кўплаб қобилият ва жасоратни мелодрамма асарларида учрайдиган шаклда ёпиштирган. Бир қарасангиз, чўкаётган оилани қутқариб қолади, бир қарасангиз, кекса ёшли одамни ёнғиндан қутқариб олиб чиқади. Айни пайтда жароҳатларни даволайди. Буларнинг ҳаммаси кутилмаган ҳолда, бирданига юз беради, денгизда бўладими, шаҳарда бўладими, жабрдийдаларнинг бундан бошқа халоскори бўлмайди. У танимаган одамлари учун, уларни қутқариб қолиш учун ўз ҳаётини хатарга қўйиб, ўзини ўтга, сувга отади ва яхши мукофот

олади. Шу билан бирга бир қатор ақл бовар қилмайдиган хатоликларга йўл қўйилган ва улар бир неча жойда такрорланади. Масалан, университет ректори театрда роль ўйнашни, спектаклда иштирок этишни қиздан шахсан илтимос қилади, спектакль намойиши пайтида полиция бошлиғи ҳозир бўлади ва қиз билан тўқнаш келади.

Сўз аср ўлчовлари билан ўлчанадиган замонда ақлий тушунчаларнинг бундай қоришмаси бўйсунмайдиган қайсар хаёлга бориб тақалади, ёзувчи ўз асарида бундай ривожланган замонда фантастик ёзувчиларга тақлид қилган, полиция ва хавфсизлик ходимлари осонлик билан ҳал қилиши мумкин бўлган ишни асосга айлантириб, барча саргузаштлари унинг атрофида юз берадиган қилган. Уларнинг ҳаммаси бирор мантиқий муқаддимасиз, оқловчи сабабларсиз бошланади. Ҳаттоки қаҳрамонни Шаҳризоднинг ўлимида айблаганларида ҳам, шу ерда қолиб, ҳақиқий қотил Муҳйи эканлигини таъкидлаши, бу билан вақт ва саъй-ҳаракатни тежаган бўларди ҳамда ёзувчи асар учун адабий қийматга эга бўлган ечим топган бўларди.

Бу асарда алмаштириш мумкин бўлган нарса бу яхши суҳбат тури, гарчи у баъзан, муболаға сари кетса-да, у ҳар ҳолда ёзувчининг роман яратишдаги муваффақиятсизлигининг ўрнини босмайди. Бу кўпроқ мақома жанрига мос дейилса, тўғри бўлар эди. Биз қадимий матнларни ўқиш натижасида унга қасддан ёки хоҳламаган ҳолда тақлид қилиш ҳақида ишора қилган эдик. Уйғониш даврининг бошланишида испан адабиётида “пикареска” жанрини мисол қилиш мумкин. Улар шарқдаги мақома шаклида бўлиб, бир-бири билан мутлақо боғлиқ бўлмаган саргузаштлар ёки муаммолар туркумидир. Унда “пикаро” қаҳрамони ўзини бир муаммо

кетидан бошқа муаммога ташлайди, ўртадаги боғлиқлик эса йўқотилган¹.

Ёзувчи бу жанр асарлари билан танишган ёки танишмаганлигидан қатъий назар ўз асарини драматик қурилиш ва роман тузилиши унсурларига қарамасдан, бадий мантиқдан узоқ бўлган хаёлидан ёзган. Оқибатда у таъсирланиш омилларига таслим бўлган ва қисса ўз асридан бошқа асрда келган.

ОЙША ЗОХИР АХМАД

“КЎЗЁШЛАРИКЎЛЛАРИДАГИТАБАССУМ”, 1979²

Бу роман воқеалари Жидда ва Риёзда бўлиб ўтади. Қисса бир қиз ҳақида, унинг отаси онасини қўйиб юборади, қизни ўзи билан Жиддадан олиб кетади. Онаси Жиддада яшайди. Отаси бошқа аёлга уйлангач, ўгай она қизни кундошининг боласи бўлгани сабабли ёмон кўриб, азоблашни бошлайди, шу сабаб отаси ҳам қизини азоблашда онасидан қолишмайди. Қиз отаси вафотидан сўнг Жиддага қайтади.

Қиссада ҳаммаси бўлиб уч қаҳрамон бор, улар – Афнан исмли қиз, унинг отаси Маҳмуд ва ўгай она.

Афнаннинг отаси хотинини қўйиб юборади ва уни ўзи билан олиб кетади, у отасининг иккинчи хотини билан яшайди, отасининг вафотидан сўнг эски уйи вайрон бўлгач, унга васийлик қилиш ўгай она қўлига ўтади ва қизни у ўзидан бир неча ўн ёш катта бир кишига турмушга чиқаришга уринади. Ўз онаси ва онасининг ўғли қиз ҳақида ҳеч нарса билмайдилар. Қиз уларга хат ёзиб вазиятини ва шароитини тушунтиришга муваффақ бўлади. Шунинг

¹ Gerald Brenan. The Literature of the Spanish People. London 1979. (Picaresque novel). Penguin Books P. 162.

² Ойша Зоҳир Аҳмад. Кўз ёшлари кўлларидаги табассум (“Басма дин бухайраг ад-думаб”). Жидда адабиёт клуби. 1979 й.

учун Мазин Риёзга тўйни тўхтатиш учун шошиб етиб келади ва қизни олиб, ўзи ва ўз онаси билан бирга яшаши учун Жиддага олиб кетади.

Роман талоқ билан бошланиб, охирида хоҳланмаган никоҳдан олдинги талоқ билан тугайди. Бу асарда вертикал ёки горизонтал шаклда воқеалар содир бўлиши мумкин бўлган аниқ роман ечими йўқ. У бизга Журжи Зайдоннинг “Қарбалолик қиз” (“Ғааддат Қарбала”) ва “Севувчилар кураши” (“Жиҳад ал-Муҳиббийн”) романини эслатади. У ўз одатига кўра асарда жамиятнинг муайян табақасини тасвирлайди ва роман тузилишисиз ёки роман асосларига қурилган ташхиссиз қаҳрамонлар тилини ғамгин юксак балоғат сўзлари ва ифодалари билан зийнатлайди¹.

1961 йили инглиз танқидчиси ва тадқиқотчиси Хиллари Килпатрик араб романчилиги ривожланиши ҳақида савол бериб, “Арабларда роман борми?” – деб савол беради.

Айнан шу саволни мана шу каби роман ҳақида 1979 йили ҳам беришимиз мумкин. Бу содда жўн ҳикоядан бошқа нарса эмас. Унинг баъзи қисмлари юз бериши мумкин, баъзи қисмлари эса ҳикоя этиш табиатига мос келмаганлиги учун юз бериши амри маҳол. Адиба эса жаҳон адабиёти билан умуман таниш эмасдек туюлади. У агар ўқиш ва машқ орқали сайқалланадиган қобилиятни истисно қилсақ, роман тузилиши ҳақида фикрга эга эмас. Агар бунга татбиқ этилганини бу каби бошқаларга замон оқимида (йўналишида) татбиқ этсак, унда бу асарнинг нефть ва унинг натижасида мамлакатда юз бераётган тараққиёт замонида, хусусан,

¹ Аҳмад Али Жавбалий. “Севувчилар кураши” романи юзасидан тадқиқот. “Дар ал-Ҳилол” нашриёти. Қоҳира. 1983 й.

Саудия Арабистонидаги жамият ҳаёти услубидаги ривожланишда юзага келганига қарамасдан макон ривожланишидан асар ҳам бўлмайди. Муаллиф ўз романида қўллаган бу қадимий услуб (курс) Тоҳир Аваз Саломнинг 1980 йили нашр этилган “Илонлар ертўласи” (“Қабв ал-Афаъа”) романида қўлланган услубдан ортиқ бўлмайди (Биз бу ҳақида кейинроқ тўхталамиз). Унда услубда ҳам, образларда ҳам ўхшашлик мавжуд, ҳар иккисида ҳам қўш хотин ва қиз муаммоси, биринчи аёл талоқ қилинади, иккинчиси қизни азоблайди.

ҲУДА АР-РАШИД

“ЭРТАГА ПАЙШАНБА БЎЛАДИ”¹

Бу романнинг бошланиши, ундаги воқеалар араб мамлакатларидан бирида бўлиб ўтади. Ундаги воқеалар юз берадиган, қаҳрамонлар ҳаракатланадиган ажралиб турувчи макон мавжуд эмас, баъзи бир жуда оддий рамзлар эса ҳар қандай араб муҳитига татбиқ этиш мумкин бўлган умумлашмалардан иборат.

Асар қаҳрамони Навал, журналист бўлиб ишлайди ва отаси билан яшайди. Ишхонадаги ҳамкасблари доимо ўзларининг ака-укаларидан бири билан турмуш қуришни таклиф қиладилар. Дугоналарининг ҳар бири уни жуда яхши кўради ва ҳар бири ўз акаси ёки укасига турмуш ўртоғи бўлишни хоҳлайди. Лекин у бу таклифни рад этади ва уларнинг истакларини бажо келтиролмаслигидан узр сўрайди.

У юксак маданиятли қиз, жуда кўп фикрлари бўлиб, уларни араб аёлининг аҳволини яхшилаш,

¹ Худа ар-Рашид. “Эртага пайшанба бўлади”. “Рўз ал-Юсуф” босмаҳонаси. Кохира. 1979 й.

унинг ўрни ривожланган мамлакатлардаги аёл ўрни каби бўлиши учун жамиятда татбиқ этишни, тарқатишни хоҳлайди.

Дўсти ва дугонаси бўлмиш Ламия уни эндигина Америкадан қайтиб келган, оиласининг дўсти бўлган Аҳмад билан таништиради. Аҳмад бошқарув соҳасида докторлик даражасига эга бўлиб қайтди.

У кўп ваъдалар бериб, вафо қилмаган бир киши билан муаффақиятсиз ўтмишига қарамай, Аҳмадни ёқтириб қолади, тўғрироғи уни севиб қолади. Чунки уларнинг фикрлашлари бир жойдан чиқади. Уни ҳар куни кўриб туради ва улар турмуш қуришга келишишади.

Қизнинг онаси бетоб бўлиб, шифохонага ётқизилганида, Аҳмад қиздан онасини бориб кўриши мумкинми деб сўрайди, қиз бу фикрни қўллайди ва унинг зиёратидан жуда хурсанд бўлади.

Аҳмаднинг икки синглиси қишлоқдан уни зиёрат қилиш ва қизлардан бирининг турмушга чиқиши муносабати билан тайёргарлик кўриш учун шаҳарга келишади. Аҳмаднинг сингиллари шаҳар ҳаёти-ни билмаганликлари ва ҳар нарсада унинг ёрдамига муҳтож бўлганликлари учун бутун вақти давомида машғул бўлиб қолади.

Бу ҳолатда у ёш бола бўлган пайтидаги отасининг онасига бўлган муомаласини эслайди. Хаёлидаги ушбу хотиралар салбий роль ўйнайди. Қишлоқ аёли ёш болалар каби муомала қилади, улар қандай жазоланганлари, қачон ва нимага жазоланганларини унутадилар. Бу фикрларнинг барчаси уни худди денгиз сувининг кўтарилиши ва қайтиши орасида қолдиради.

Аҳмад қишлоққа синглисининг тўйига тайёргарлик қилишга ва тўйни ўтказишга кетади, бу эса у Навалга унинг қийин аҳволда қолганида ёнида бўла

олмаслигини ва ёрдам бера олмаслигини англатади. Навалнинг онаси тўсатдан вафот этади. Аҳмад унга таъзия телеграммасини жўнатади, лекин бу етарли эмас эди. Навал унинг ёрдамига муҳтож эди, унинг ўз ёнида бўлишини, онаси вафотидан сўнг ғам-қайғуга ботган чоғида, инқирозга тушган пайтида ёнида бўлишини истар эди.

Аҳмаднинг гарбий маданиятга эга бўлишига қарамай, ибтидоий қадриятларга таслим бўлиши Навалнинг унга бўлган умидини пучга чиқаради. Аҳмад қайтиб келгач, Навал билан кўришишни ва муносабатларини тиклашни сўрайди, лекин қиз йигитни алдади деб ҳисоблаб, рад этишга қарор қилади.

Аҳмаднинг яқинда турмушга чиққан синглиси эри билан шаҳарга келади, тезда шаҳар ҳаётига кўникади, қисқа фурсатда шаҳар ҳаётининг услубига мослашади. Ўз эҳтиёжлари бўйича бирор жойга боришдан, шаҳар ҳаётидаги фаолиятларга қатнашишдан ўзини бахтли ҳис қилади, бирор одам унинг ишини қилиб беришига эҳтиёжи бўлмайди. У таълимга эҳтиёжи бўлишига қарамай, шаҳар жамиятига акасидан кўра яхшироқ мослашиб олади.

Ушбу роман етмишинчи йиллар романлари ичида бадий қурилиши жиҳатидан яхши роман бўлиб, унда образлар, бадий диалоглар ва бадий тузилиш пухта ишланган. Роман нашр қилинганида тадқиқотчилар ва танқидчилар томонидан олқишланди. Муҳаммад Алаван ушбу роман ҳақида “ал-Ямама” журналида таҳлилий мақола чоп этди ва уни шакл ва мазмун жиҳатидан янги замонавий роман деб тавсифлади. Ёзувчи Ҳомид Даманхурий ва Иброҳим ан-Носир руҳини тамсил қилди¹. Булар

¹ Муҳаммад Алаван. “Зиёли киз инқироzi”. “ал-Ямама” журнали. 467-сон. 1979 йил.

икковлари эллигинчи йиллар охирларида бадий роман уруғларини экан эдилар. Лекин ўша пайдан буён етмишинчи йилларда бу роман чиққунга қадар ушбу жанрни олға сурадиган бирорта асар бўлмаган эди.

Бу асар пайдо бўлишидан йигирма йил олдин бошланган йўналишни қайтадан жонлантирди. Биринчилар хорижга ўқишга бориб ўқиган, ўрганганларини ўзлаштирдилар, уларни буюк ёзувчилар, танқидчилар ва тадқиқотчилар билан муҳокама қилдилар, яратилган имконият туфайли тажрибалар орттирдилар. Ўқишга бориб келган бу авлод саудия уйғониши доирасини таълимда, маърифий зиё тарқатишда, янги ҳаётнинг ривожланган тизимида, ривожланган мамлакатлар таъсири билан ўз ўрнини эгаллаётган ўзгаришлар орқали кенгайтиришга ҳисса қўшди. Бу авлод илм ва маърифатнинг асосларини ана шу мамлакатларда ўзлаштириб қайтди.

Роман умид билан бошланди, баъзан умиднинг пучга чиқишига қарамай, масалан, асардаги қаҳрамон қизнинг зиёли йигит билан муносабати орқали урф-одатлардан эркин бўлиши ҳақидаги орзуси ушалмаганлиги, бу муносабатнинг муваффақиятсизлигига қарамай, роман умид билан тугади. Кўплаб араб мамлакатлари фарзандлари уйғониш даврида улар учун яратилган имкониятлардан фойдаландилар, лекин баъзилар бунга эриша олмади¹.

Буни улар ана шу ҳукмрон урф-одатлар чегарасидан чиқиб кетишга қодир эмасликлари, улардан қутулиш қийинчилиги билан тушунтириш мумкин.

¹ Mark Tyler Day. "Contemporary writers of Saudi fiction". College of Arts, University of Riyadh. Vol. 7. 1980.

Бу романда ва кейинроқ муҳокама қиладиганимиз бошқа романларда бадиийлик сифатлари, янги авлод муаммоларини муҳокама қилиш мавжуд бўлди, уларнинг ана шу тараққиётдаги умидлари араб доирасида амалга ошди. Роман бу ном билан келгусига умидни башорат қилиб, уни амалга оширади. “Эртага пайшанба бўлади” – тўй ва хурсандчиликлар муносабатларининг тақлидий куни. Адиба “агар бир марта омад юз ўгирса, иккинчи уриниш учун фурсат бўлади” дейди.

АБДУЛЛА ЖАМЪАН

Саудия адабиётида Абдулла Саид Жамъан 1957 йилдан буён ҳикоянавис ва романнавис сифатида танилди. У учта ҳикоялар тўплами нашр этди.

“Водий қизи” (“Бинт ал вадий”) – 1969 йили “ал-Жайш” босмахонасида нашр этилди.

“Йўлакдаги киши” (“Ражудун ала ар-расиф”) – 1977 йили Тоиф адабиёт клуби томонидан нашр этилди.

“Ўтиш чиптаси” (“Тазкират убур”) – 1988 йили Тоиф адабиёт клуби томонидан нашр этилди.

У 1980 йили саудия радиоси учун “Салма” номли пьеса ёзди ва у “драмалаштирилган роман” деб танилди. Шунингдек, саудия телевидениеси учун 1982 йили “Жанублик чавандоз” номли тарихий сериал ҳам ёзди.

Роман жанридаги ҳиссаси иккита роман балан чекланади:

- “Қасос” (“ал-Қасаас”).

- “Нодиянинг тўй оқшоми” (“Лайлат ирс Надия”) 1990 йил нашр этилган. Биз бу асарларни кўриб чиқамиз.

“Қасос”, 1979 йил

Ушбу романнинг воқеалари Саудия Арабисто-

нининг жанубидаги Заҳрон ўлкасидан бўлган қизга нисбат қилинади. Бу қиз асарда асосий ўчоғ бўлиб, воқеалар унинг атрофида юз беради.

Воқеалар Риёзда Подшо Сауд Университети талабаларининг битирув кечаси тадбирларидан бошланади, қишлоқ хўжалиги талабалари дипломларини оладилар. Битирувчилардан бири уйланиши муносабати билан курсдошларини тўйга мамлакатнинг Заҳрон ўлкасидаги қишлоқлардан бири “Фидда” (“Кумуш”) га таклиф қилади. Тўйга келган меҳмонлардан бири қишлоқнинг нима учун бу ном билан аталишини, “бу ерда кумуш моддаси бўлгани учун ҳам қишлоқ шундай номланганми?”- деб сўрайди.

Шу қишлоқ аҳолисидан бири эътироз билан жавоб беради: “Қишлоқ ўз қизларидан бирининг номи билан шундай аталган”, - дейди. Сўнг ўтирган жойида қаддини ростлаб, қиссани ҳикоя қилиб беради.

“Фидда” (“Кумуш”) шу қишлоқда туғилди. Отаси билан Тоифга кўчиб ўтди. Онасининг вафотидан сўнг муаллималар институтида ўқиди, битириб ўқитувчи бўлди. Лекин у шаҳар ҳаётини хоҳламас, доимо отасига қишлоққа қайтишни айтар эди. Отасини дўстларидан бирига трумушга чиқиб, қишлоққа қайтиб келади ва қишлоқдаги ягона бошланғич мактабда муаллима бўлади. Отаси вафот этади. Отасининг вафотидан сўнг эри касал бўлади ва кўп ўтмай у ҳам бу дунёдан кўз юмади.

Бева бўлгач, аммаси ва унинг ўғли билан яшайди. Солиҳ деҳқон бўлиб кун кўради. Муҳаммад ҳарбий ҳаво кучларида учувчи, у яқинда Америкада малака ошириш курсларини тамомлаб қайтди.

Кумушга кўп совчилар келади, лекин у рози бўлмайди, уларнинг бирортаси билан ҳам турмуш қуриш ҳақида ўйламайди. У оиладаги ягона савод-

ли инсон, аммасининг Муҳаммадга хатларини ёзиб берарди ва Муҳаммаднинг онасига ёзган хатларини ўқиб беради. Айни вақтда у Муҳаммадни севади ва аммаси ҳам унга турмушга чиқишини хоҳлайди. Кумушга қишлоқдагилардан бири совчи қўйганда, у ҳеч иккиланмай, Муҳаммаддан маслаҳат сўрайди. Бу ерда яширин тушунча бўлиб, Кумуш у билан турмуш қурмоқчилигини билдирмоқчи бўлади. Бироқ Муҳаммад бунга эътибор бермайди ёки Кумушга Аҳмад билан турмуш қуриб бахтли бўлишини тилаганини онасидан яширади. Аҳмад шу қишлоқдаги бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Кумуш Аҳмадга турмушга чиқади ва у билан бахтли бўлади, улар ўғил кўрадилар ва исмини Ториқ деб қўядилар. Улар Жиддадан қайтаётганларида Тоиф ва Заҳрон ўлкаси орасида йўл-транспорт ҳодисасига йўлиқадилар. Аҳмад ҳодиса юз берган жойда ҳалок бўлади. Кумуш иккинчи марта бева бўлиб қолади.

Яна бошқатдан унга совчилар кела бошлайди, у ҳаммага рад жавобини бериб, ҳаётини ўғли Ториқнинг тарбиясига бағишламоқчи бўлади. Уни ўқитишни, қишлоқ аҳлига ёрдами тегадиган зиёли қилиб тарбиялашни хоҳлайди. Мана шу ҳолда бир неча йил давом этади.

Аммасини ўғли Солиҳ бошқа қишлоқдаги киши билан бир можарога тушиб қолади. У киши қўйларини Солиҳнинг даласига қўйиб юборади. Ва қўйлар экинларини еб, пайҳон қилиб ташлайди, Солиҳ уларни уриб, қувиб юборади. Эртаси қуни ҳалиги киши келиб, Солиҳ билан жанжал қилади ва Солиҳни ўлдириб қўяди.

Муҳаммад Даммамдаги ҳарбий ҳаво базасидан қишлоққа келади ва ўз қабиласига қўшилиб, Солиҳнинг қотилидан ўч олмоқчи бўлади. Кумуш, ал-

батта, бундай тасарруфга ва муносабатларни қадимий мантиқ асосида ҳал қилишга қарши чиқади. Бу ишни тўхтатишга ҳаракат қилиб, уни давлатдаги масъул шахслар томонидан суриштирув-текширув олиб боришга, совуққонлик билан ҳал қилишга, жамоасини тўғри йўл тутишга кўндиради.

Оила аъзолари томонидан бу ҳал қилувчи қарор қабул қилинган, Риёзда қишлоқ хўжалиги факультетида ўқиётган Ториқ азада иштирок этиш учун етиб келади. Кумуш ўғлининг юзида ғамгинликдан кўра кўпроқ нарсани кўради. Охири у ғамгинлиكنинг сабабини онасига айтади. У Солиҳнинг вафотидан ташқари, қотилнинг қизи билан ўрталарида муҳаббат муносабати борлигини хабар қилади.

Қотил ҳибсга олинади. Муҳаммад энди Кумушни яхши кўришини айтади ва унга турмушга чиқишни таклиф қилади. Кумуш уни ҳали ҳам севар эди, лекин бахтга қарши икки марта турмушга чиқиш тажрибасига эга бўлганини, икки эрни кўрганини, энди учинчи турмуш билан ўз қалбини қийнашни хоҳламаслини айтади.

Муҳаммад ҳарбий ҳаво базасига қайтади. Бир муддат ўтган, оиласига хат ёзиб, Мисрга миср ҳарбий ҳаво кучлари билан Исроилга қарши ҳужумда қатнашиш учун кетаётгани хабар қилади. У шу кунгидек, яъни суд қотилни ўлим жазосига маҳкум қилган куни ҳалок бўлади.

Солиҳнинг отаси қотил устидан қасос ҳукмини ижро этиш жараёнида иштирок этгани Тоифга келади. Уни ҳар ҳолда Муҳаммад ва Кумуш қотилни кечирришга уринишига ишонтира олишган эди ва қотилни кечиради.

Энди барчанинг нигоҳи қишлоқдаги тўйга қайтади, роман шундан бошланган эди. Қишлоқнинг нега бу ном билан аталишини сўраган меҳмон энди Ториқ

қиссаси нима бўлганини сўрайди. Қишлоқ йигити жавоб беради. Бу тўй – Ториқнинг тўйи. У ўқишини тугатди ва қишлоққа агроном бўлиб ишлаш учун қайтиб келди. Келин – Солиҳни ўлдирган қотилнинг қизи, анави ерда турган гўзал хоним – Кумуш.

“Қасос” романидаги асосий ғоя таълимнинг ва ўқимишчиларнинг аҳамияти ҳақида. Масалан, Кумуш ўқиган аёл, бошланғич мактабда дарс беради, ўз қишлоғи фарзандларига ёрдам беради, оиласининг ўқимаган аъзоларига тўғри йўл кўрсатади. У қадимий ибтидоий одатларга кўра қасос олиш керак деган тушунча бўйича катта фитна юз беришини тўхтатиб қолади. Қишлоқ аҳлини суд маҳкамасига мурожаат қилишга, жинойтчига нисбатан қасос ҳукмини ижро этиш масаласини масъуллар қўлига топширишга кўндиралади. Сўнг билвосита, Муҳаммад орқали Солиҳнинг отасига таъсир қилиб, жинойтчидан қасос олиш ҳаққидан кечилишига эриша олади.

Кумушнинг иккинчи эри ўқитувчи бўлиб ишлайди. Муҳаммад ҳарбий учувчи бўлиб, ватан ҳимояси масъулиятини ўз бўйнига олган. Ториқ қишлоққа агроном бўлиб қайтиб келади ва қишлоқ аҳлига университетда олган билимлари асосида замонавий қишлоқ хўжалиги усулларини тақдим қилади. Уларнинг ҳаммалари масъулиятни жиддий равишда ўз бўйниларига олганлар, шахсий манфаат ҳақида ўйламайдилар. Эҳтимол, ёзувчи учун оми деҳқон Солиҳ кўп маънога эга, у шафқатсиз зўравонлик қурбони бўлган, унинг отаси ҳам бағрикенг, оддий инсон сифатида тасвирланади ва ҳукми ижро этиш куни уни кечиришга кўндиралади.

Бу роман яратиш хусусида кўплаб мулоҳазалар бор. Ҳақиқий бошланиш ҳодисаларнинг олдиндан яратилиши натижасидаги ниҳоядир. Ундаги воқеа-

лар табиатдан ёки бош қахрамон томонидан амалга ошириладиган инсоннинг табиий хулқ-атворидан, ҳодисага муносиб равишда алоқадор бўлган ёрдамчи образлар келиб чиққан мантиқий ривожланиши асосида эмас, балки ёзувчининг хоҳишига кўра юз беради. Бу шахслар ҳодисаларда фаол иштирокчи бўлиш учун эмас, кўпроқ таълим воситаси бўлиш учун яратилганлар ёки бошқача қилиб айтганда, ёзувчи уларни ана шу мақсадда яратган. Улардан бири ўз ролини бажаради ва воқеалар саҳнасидан йўқолади. Шунингдек, асарда бир қатор зиддиятлар ва роман саҳналарининг ниҳояларида йўқотишлар бор.

Романнинг “Қасос” деб номланишининг ўзи ёзувчининг мақсадини ифодалашдаги ана шу кенг тарқалган хатолардандир. Бу билан ёзувчи саудия жамиятидаги ўзгаришлар ортидан кўрган ёки кўришни истаган икки авлод ўртасидаги фарқлар ва ўзгаришларни ифодалашни хоҳлайди. Уларнинг ҳар бири ўз муносиб ўрнини эгаллаганини, буларнинг барчасининг манбаи таълим эканини таъкидламоқчи бўлади. Кўплаб саудия ёзувчилари бу ўзгаришлар ҳақида, авлодлар ўртасидаги кураш ҳақида меросни сақлаб қолишни хоҳлаб ва ўзгаришлардан ҳайиқиб ўз услублари билан ёзганлар¹.

Ҳар ҳолда, ҳақиқий маълумотларга қарамай, бу “Қасос” бадиий асари ва биз ўйлаганимиз янги роман тузилишига ва жонли образларга эга бўлган роман ўртасида катта жарлик бор. Бу асар билан мана шу даврдаги биз кўриб чиқадиган ёки кўриб чиққан кўплаб ижодий ишлар ўртасида фарқлаш учун етарлича бадиий-техник унсурлар мавжуд.

¹ Муҳаммад Зорий Ақил. “Зулматдаги тун”. 1961 й. “Икки авлод орасида”. 1981 й.

“НОДИЯНИНГ ТЎЙ ОҚШОМИ”, 1990 ЙИЛ.

Бу асар фақир инсоннинг ҳаётини тасвирлайди. У кейинчалик бойиб кетади. Роман қаҳрамони Ҳамза – ҳукумат идорасидаги хизматчи, уйланган, уч фарзанди бор. Икки ўғил ва бир қиз. Қизнинг исми Нодия.

У омадини тижоратда синаб кўради ва Аллоҳ ишларини юриштириб, қисқа фурсат ичида катта ютуққа эришади. Сўнг хотинига нисбатан муомаласи фожиавий тарзда ўзгаради, уни калтаклар ва турли азобларга дучор қиларди, бечора аёл охири вафот этади ва уч фарзанди – Ҳолид, Ҳасан ва Нодия қолади. Ҳолид мусиқани ёқтиради, Ҳасан футболни. Ҳолид автомеханик бўлишни истайди. Лекин отаси уни тижорат оламига жалб қилмоқчи бўлади. Ҳолид отасини бу талабини рад қилганида, уни уйдан ҳайдайди. Ҳолид аммаси Умм Ҳананнинг олдига боради ва уникида қолади. Профessional-техника билим юртининг автомашиналар қисмига киради ва автомеханик бўлиб етишади. Доим тижорат ишлари юзасидан сафарда бўлган отасининг назаридан четда қолган Ҳасан гиёҳфурушлар чангалига тушади ва гиёҳванд бўлиб қолади. Наркотик сотувчиларнинг баъзилари катта уйларда хизматчи бўлиб ишласа, баъзилари тозалаш, боғбонлик ишлари учун келиб-кетиб турадиганлардан бўлади. Ҳамза ўз ишлари билан машгул экан, Ҳасан руҳий касалликлар шифохонасига тушади.

Бу воқеаларнинг барчаси Ҳамзанинг кўз ўнгида юз беради. У Нодиянинг тўйи муносабати билан гулдаста сотиб олмоқчи бўлиб, машинасини ҳайдаб, гул сотувчисининг олдига боради.

Шу орада эски дўстларини эслайди, айниқса, балиқ сотувчи яхши инсон доимо у ҳақида сўрар эди.

Нодия отасидан ана шу дўстларини тўйга таклиф қилишини сўрайди.

Ҳамза ўзининг ҳашаматли машинасини кичик ифлос кўчада тўхтатади. Эски маҳаллада эски дўстининг уйини қидиради. Унинг уйини топгач, у билан тижоратга оид анча масалаларни муҳокама қилади ва уни тўйга таклиф қилади. Ундан кейин бир ошхонага боради, у ерда бир гуруҳ одамларни учратади, ҳаммалари фақир, лекин яхши инсонлар. Кетмоқчи бўлганида чўнтагидан пул тушиб қолади. Ошхонадагилардан бири ўрнидан туриб, пулни олади ва унинг кетидан етиб бориб, пулини беради.

Бу одамлар у ва унга ўхшаш тадбиркор ва тижоратчилар каби таъмагир эмаслар, муаллифнинг тили билан айтганда, “турли йўллар билан пул топишга интиладиганлардан эмаслар”.

У машинасини ҳайдаб кетар экан, кўрганларидан ўйга чўмади ва йўлда кетаётган машина билан тўқнашиб кетади. У машина эгасининг машинадан тушиб олдига келаётганини кўриб, товон талаб қилса керак, деб ўйлайди, лекин у жилмайиб кўришади. Ҳамза машинага етказилган зарарни қоплаш учун деб биров маблағ бермоқчи бўлади, лекин у киши олмайди ва саломат бўлинг, деб дуо қилади.

Ҳамза Нодияга гулдаста сотиб олиш учун гул сотувчисининг дўконига кирар экан, кимдир чақираётганини эшитади. У собиқ қайлиғининг овози, унга турмушга чиқмоқчи бўлганди, лекин Ҳамзанинг ваъдаси чўзилиб кетганидан сўнг қиз уни ташлаб бошқасига турмушга чиққан эди. Бу ерда яна кимнингдир дўкон ташқарисида чақираётган овози келди. У аёлнинг қизининг овози эди.

Уйига кетаётиб анча вақтдан буён синглиси Умм Ҳананни зиёрат қилмаганини эслади. Шунинг учун машинасини синглисининг уйи томон бурди. Лекин

шу пайт катта ўғли Ҳолид уйни ташлаб кетганидан буён у ҳақида ўйламаганини ҳам эслади. Ҳолид ҳам уни кўргани бормаган эди. Ҳамза ўғли Ҳолид ишлайдиган машиналар тузатадиган катта устахона томон борди ва ўғлининг эркин тадбиркорликда ҳақиқатан ҳам муваффақиятга эришганининг гувоҳи бўлди. Улар ярашиб олдилар ва ундан синглисининг тўйига келишни талаб қилди. Яна ундан уйланиш нияти ҳақида ҳам сўради. Шунда Ҳолид аммасининг қизи Ҳананни яхши кўришини айтди. Отаси унга ҳозироқ Ҳананнинг уйига бориб, ота-онасидан қизининг қўлини унинг учун сўрашини айтди.

Ҳамза Ҳолиднинг устахонасидан чиқиб, Ҳананнинг ота-онаси уйига қараб улар учун кутилмаган катта хабар билан йўл олади. Улар ҳам Ҳамзани анча вақтдан бери кўришмаган эдилар, унинг бу ташаббусини қутлаб, Ҳананнинг Ҳолидга турмушга чиқишига розилик билдирадилар.

Ҳамза энди уйига қараб йўл олди, у қизига турмушга чиқиши муносабати билан ҳадысини бермоқчи, лекин у ҳали ҳам уй-фикрларига ғарқ бўлган, бу сафар у ўғли Ҳасаннинг тақдирини ўйлади, у ҳали ҳам руҳий касалликлар шифохонасида. Шу пайт у хизмткорларидан биридан шубҳа қила бошлади, чунки у наркотик тарқатувчилардан бўлиши мумкин эди. Шунинг учун у уйга боришдан олдин полиция участкасига боришга қарор қилди, шу ўйлар билар кетар экан, у яна йўл қоидасини бузди. Йўл ҳаракати хизмати полициячиси уни тўхтатди. Полиция участкасида у масъул зобит билан учрашишни талаб қилди. Зобитга уйда бўлаётган ишлар ҳақида айтмоқчи бўлганида, зобит ундан олдинроқ хизматкорлари ҳақида ҳамма гапдан, уларнинг жиноятлари, қилмишлари ҳақида хабардор эканликларини айтади. Унга режа бўйича жиноий

тўданинг барчасини қўлга олгунларигача буни сир тутишни тайинлайди.

Охири у уйга етиб келади, Нодия уни кутаётган, хизматкорлар тўй тайёргарлиги билан машгул эдилар. Хушбўй ҳид тутатадиган идишдан келаётган ҳид бутун атрофга анқир эди. Машинанинг ичида шунча вақтдан бери турган гуллар сўлиб қолган эди. Шунинг учун у гуллар сўлигандан Нодия олдида хижолат бўлди. Лекин қизи унга раҳмат айтиб, гулларни сувга солиб қўйишини ва улар яна жонланиб қолишини айтади. Ҳамза хижолат бўлиб қизидан “улар яна жонланиб, тирик гул каби бўлиши мумкинми?” деб сўрайди. “Ҳар биримиз тўғри йўлга қайтишимиз мумкин” деб жавоб беради. Шу сўзлар билан унинг қалбига ўз ҳаётини, оилавий шароитини қайта баҳолашга (қадрлашга), барчанинг мол-мулк тўплашдан муҳимроқ бўлган муҳаббат ва садоқатнинг соғлом асосларида бўлган тўғри йўлга қайтишига умид уйғотади.

Тўй маросимидан сўнг Нодия Ҳамзанинг катта уйини ҳувиллатиб эрининг уйига кетди. Ҳамза ёлғиз қолиб, ҳаётини ўзгартиришга, ичкиликни ташлашга қарор қилди, ҳамма ичкилини денгизга олиб бориб улоқтирди, тонгга яқин бомдод намозига азон чақирилаётган пайтда уйга қайтади. Масжидга йўл олади, имонидан ҳаловат топганини, Аллоҳ Субҳаноҳу ва Таоло тавбасини қабул қилишига, аввалги барча хатоларини афв этишига ишонади.

Абдулла Саид Ҳамъаннинг икки романи нашр қилиниши орасида анча вақт бўлиб, у ўн бир йилни ташкил қилади. Иккинчи романида биринчисига нисбатан бадий жиҳатдан ривожланиш сезиларли даражада кузатилади. У тор доирада кўплаб воқеаларни жамлашга уринган бўлиб, воқеаларнинг бир-бирига таъсири баъзиларининг бадий қийма-

тини чеклайди, бир мавқедан кейин иккинчиси тез суръатда кетма-кет уланиб кетиши ўқувчи учун бир мақедан кейингисига ўтишидан олдин тўлиқ ўзлаштиришга имконият қолдирмайди. Шунингдек, ҳикоя этиш услуби ҳам ҳикоя яратиш услубига яқинроқ шакл касб этади, шу сабабдан воқеанинг кутилган фойдаси амалга ошмайди. Бу ерда тўғридан-тўғри йўл-йўриқ кўрсатувчи насиҳатлар ҳам, ёзувчи бирор нарсани кўзда тутиб қилган ишоралари ҳам мавжуд. Ёзувчи баъзи ички кечинмаларини очиқ айтса, баъзиларини яширин ифодалаган.

Икки роман нашр қилиниши ўртасидаги вақт ўтиши билан Жамъан роман яратиш санъатини ўзлаштириб олди деб айта оламиз, у кўп нарсаларни татбиқ этишга қодир бўлиб қолди, гарчи бу қудрат асарнинг шаклида бадий роман ҳикоя этишининг етарли даражасида ривожланмаган бўлса ҳам, икки роман ўртасидаги фарқ аниқ кўринади¹.

ҒОЛИБ ҲАМЗА АБУЛ ФАРАЖ (1931-2006)

Абул Фараж 1977 -1982 йиллар орасида бешта роман нашр этди.

1. “Қизил шайтонлар” (“Аш-Шайатийн ал-ҳумр”). Қоҳира, 1977, 1982.

2. “Йўқотишйиллари” (“санавагад-дийаъ”). Тунис, 1980.

3. “Ватансиз ғариблар” (“Ғураба била ватан”). Байрут, 1981.

4. “Байрут ҳам ёнди” (“Ва ихтарақат Байрут”). Байрут, 1982.

5. “Яшил юриш” (“ал-Масират ал-Ҳажра”). Байрут, 1982.

Ушбу романларининг воқеалари ҳам, қаҳрамонлари ҳам Саудия Арабистони билан боғлиқ эмас, ле-

¹Қаранг: Mark Tyler Day. “Contemporary writers of Saudi fiction”. College of Arts, University of Riyadh. Vol. 7. 1980.

кин муаллиф саудия ёзувчиси бўлгани учун бу асарлардан уchtасини жуда қисқа равишда кўриб чиқамиз.

“Қизил шайтонлар (“Аш-Шайатийн ал-ҳумр”) асари 1976 йили араб давлатлари нефть вазирларининг Венада ўғирлаб кетилиши ҳақида. Уларни мафия гуруҳи Жазоирга олиб кетади. Муаллиф узоқ вақт матбуотда журналист бўлиб ишлаш тажрибасига эга бўлганлиги учун қиссадаги ҳодисаларни журналистикага мойил ҳисоботлар тарзида баён этади. Ёзувчи барча эътиборини террор масаласига қаратган, дунёдаги террористлар ҳаётини уларнинг ҳаёти ҳақидаги хабарлар орқали кузатади, бадий жиҳатларига камроқ аҳамият беради. Ёзувчи ушбу асарида кунлик ҳисоботни бериб боради, террорчи ўғрилар тўдаси ҳақидаги хабарлар ҳар кунги матбуот ҳисоботлари шаклида батафсил бериб борилди, уларнинг хавф-хатарини баён этади. Ушбу тўданинг бошлиғи Карлос қандай қилиб бу саргузашт жиноятнинг режасини амалга оширганини баён қилиб беради.

Ёзувчи бошқа образлар – Нотаниш, Ҳайдовчи, Чиқинди, Азиз Дўст, Малласоч қиз ва бошқаларни тасвирлаб, уларнинг ҳар бири ҳақида ва шунингдек, турли мамлакатлар фуқаролари бўлган бу шахсларнинг ҳар бирининг қилган ёрдамлари ҳақида умумий лавҳа (картина)ни тасвирлайди. Ёзувчи шунингдек, фаластин муаммоси ва исломий ҳаракатларнинг таъсири ва дунёдаги энг катта нефть экспорт қилувчи Саудия Арабистони томонидан Исроилга таъсир ўтказиш мақсадида нефть экспорт қилишни тўхтатиши натижасида юзага келган қийинчиликлар ўртасида қиёслашни тасвирлайди. Муаллиф ҳар бир ўғирланганларнинг қиссасини бошидан бошлаб, то улар Жазоирда озод қилингунларигача кузатиб боради.

Абул Фаражнинг иккинчи асари “Ватансиз ғариблар” Қоҳирада муҳожиротда яшаётган араб ва бошқа давлатларнинг сиёсатчиларига бағишланади. Ушбу асарда роман ечими мавжуд эмас (баъзилар уни бироз ошириб “роман” деб атаган). Бунинг асосий сабаби намойиш этилишидадир. Саудия ёзувчилари қаламига мансуб бўлган асарлар ҳақида тўхталиш уларни баён этиш ёки чуқур ўрганишни англамайди, муаллифларнинг баъзилари ҳозиргача ҳаётлари ва ижодларини давом эттирмоқдалар, улар умуман араб адабиётига ва хусусан саудия адабиётига хизмат қиладиган янги романлар яратадилар деб умид қиламиз. Муаллиф ушбу асарида бир мақоладан иккинчисига ўтиш каби аралашиб кетишларга йўл қўйган, масалан, 1973 йилги Миср армиясининг ҳолати ва Исроилнинг бошқа араб давлатлари билан алоқаларини тасвирлаш кабиларга йўл қўйилган.

Биз яна қисқача тўхталиб ўтишни хоҳлаганимиз муаллифнинг учинчи асари “Яшил юриш” – Африканинг шимолидаги давлатлар: Мағриб, Ҳазоир, Испания, Мавритания ўртасида халқаро муносабатлар ҳақида бўлиб, унда ҳам аввалги асарлар каби услуб айнан қўлланилган. Ҳикоя қилинаётган образлар воқеликка алоқадор бўлиб, унда ҳам ҳикоя этиш, суҳбат жараёнида матбуот ҳисоботлари шаклидаги услуб қўлланилади. Муаллиф яна бир марта сиёсий масалаларга дуч келади, уларни таҳлил қилишда журналистик маҳоратини ишга солади. Унинг баён этиш услуби, одатдагидек, юксак маҳорат билан бажараётган журналистик фаолиятни акс эттиради.

Абул Фаражнинг ҳозиргача биз кўриб чиққан асарлари саудия адабиётига тасодифан кириб қолган асарлардан бошқа нарса бўлмай, улар Саудия Арабистонидаги роман соҳасини ривожлантиришга ҳисса қўшмади.

ОЛТИНЧИ БОБ

**1980-1989 ЙИЛЛАРДАГИ
РОМАНЧИЛИК**

1.	Муҳаммад Абдо Яманий	Ҳоиллик қиз	فتاة من حائل	1980
2.	Тоҳир Аваз Салом	Кўмилган сандиқ	الصندوق المدفون	1980
		Яна тонг отади	فلتشرق من جديد	1982
		Илонлар ертўласи	قبو الأفاعي	1983
		Ёнган ҳиссиётлар	عواطف محترقة	1986
3.	Султон Саад ал-Қаҳтоний	Оқшом зиёратчиси	زائر المساء	1980
		Қанотсиз қуш	طائر بلا جناح	1981
4.	Амал Муҳаммад Шата	Эртага унутама	غدا أنسى	1980
		Қалбим яшамади	لا عاش قلبي	1989
5.	Исом Ҳуқайр	Гирдоб	الدوامة	1980
		Сеньора	الستيرة	1980
		Хотиним ва мен	زوجتي وأنا	1983
6.	Сайфуддин Ашур	Алвидо дема	لا تقل وداعا	1981
7.	Фуад Содиқ Муфти	Заифлик лаҳзаси	لحظة ضعف	1981
		Йўқ, бу туш эмас	لا لم يعد حلما	1986
8.	Фуад Абдулҳамид Анқовий	Тоғ остида соя йўқ	لا ظل تحت الجبل	1983

9.	Ҳамза Муҳаммад Буқарий	Сафо айвони	سقيفة الصفا	1983
10.	Ҳасан Носир ал-Мажраший	Буюк муҳаббат	الحب الكبير	1983
11.	Абдулло Абдураҳмон Жефрий	Тушнинг бир қисми	جزء من حلم	1983
		Бизга лойиқ замон	زمن يليق بنا	1989
12.	Абдулазиз Мишарий	Ёқимтойлик	الوسمية	1985
		Булутлар ва кўчатлар	الغيوم ومنابت الشجر	1989
13.	Сафия Абдулҳамид Анбар	Кечирасиз, эй Одам	عفوا، يا آدم	1986
14.	Абдулазиз ас-Сақъабий	Кўмир ҳиди	رائحة الفحم	1988
15.	Иброҳим ан-Носир	Куз булутлари	غيوم الخريف	1988
16.	Абдулазиз ал-Муҳанна	Икки хизматкор ва устоз	الخدمتان والأستاذ غادة الكويت	1988
		Кувайтлик қиз		1990
17.	Усмон ас-Сувайний	Насик кўз ёшлари	دموع ناسك	1988
		Олтин хазина	الكنز الذهبي	1988

VI БОБ. 1980-1989 ЙИЛЛАРДАГИ РОМАНЧИЛИК.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН РОМАНЧИЛИГИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ (КИРИШ), САКСОНИНЧИ ЙИЛЛАР РОМАНЛАРИ (ТАДҚИҚОТ ВА ТАҲЛИЛ)

КИРИШ

XX асрнинг саксонинчи йилларида кўплаб ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар юз берди, ана шу ўзгаришлар билан бир қаторда саудия жамияти табақаларида фикрлаш услубида ҳам, мазкур ўзгаришларга муносабатда ҳам кўплаб ижодий ва гоёвий-фикрий ўзгаришлар амалга ошди. Юқори малакали саудия ёзувчилари бу ўзгаришлар натижасида ва ғарбий адабий ижодиёт тадқиқотлари ва танқидчилигидан таъсирланиб, жамият тараққиётида муносиб ҳисса билан иштирок этдилар. Янги авлод муаммоларини кўтариб чиқишда замонавий йўлларни қўллади. Бу йўллар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмади, балки улар ана шу асрдаги изланишлар ва тажрибаларнинг натижасидир. Улар ҳозирги замон роман жанри барқарорлигидан сўнг, Европа шарқи, Араб шарқи ва Европа ғарби ўртасидаги илмий тадқиқотларнинг натижалари ҳамда Америка танқидий янгилашининг (*замонавийлашувининг, модернизмлашувининг*) пайдо бўлиши билан ўзлаштирилган тажрибалар натижасидир. Бу авлод олдинги авлоддан фарқ қиладиган йўлни танлади,

мавзуларни кўтариб чиқишдаги эмас, балки уларни баъзи адиблар томонидан бадиий шакллантиришда, матн услубидаги бадиий йўналишлар ва тил қурилишлари ҳам аввалги авлоддан фарқланганидан бўлди. Айни пайтда олтмишинчи йиллар ёзувчиларининг баъзилари роман тузилиши меъёрини сақлаб қолиб, унга баъзи бадиий услубий янгиликлар киритдилар. Мана шу ўтган йигирма йил ичидаги тарихий давр ёзувчиларидан бўлган Иброҳим ан-Носир тарихий воқеалар ва ижтимоий бадиий ўзгаришлар билан ҳамнафас бўлиб, роман жанри ривожига чиндан ҳисса қўшди. Саудия ёзувчиси ва мутафаккири илмий изланишлар орқали жаҳон танқидчилиқ муҳитидан, илмий-бадиий ривожланишдан ажралиб қолмади. Ёзувчиларнинг икки тоифага бўлиниши, икки гуруҳга асос солиниши ва унинг адабий ва фалсафий жиҳатдан ўзаро таъсирлашиши орқали буни шубҳасиз исботлади.

Биринчи гуруҳга кирувчи адиблар Жўржи Зайдон оқими ва услубидан тўлиқ таъсирландилар ва улар XIX асрдан мерос қилиб олинган эски йўл (*услуб*) да ижод қилишда давом этдилар, унинг хатоларини ўрганмадилар ва янги танқидий тамойилларни ўрнатмадилар. Баъзи бир ёзувчилардаги таъсирланиш XX асрнинг олтмишинчи йилларидан бери Зайдон оқимидан бевосита таъсирланган саудия ёзувчиларидаги ўзлаштирганлик даражасида бўлмаслиги мумкин. Ана шундай таъсирланганларнинг энг биринчиси Муҳаммад Зорий Ақил 1960 йили “Муҳаббат амири” (“Амир ал-Хубб”) романини яратди. У ушбу асарда ўз ижоди учун материалларни ислом тарихидан олувчи, уларга иншо услубига ўхшаш шакл берувчи Жўржи Зайдон услубига қандайдир даражада тақлид қилди. Ақил 1988 йили “Икки авлод орасида” (“Байна жилайн”) номли асар

ёзди. У ҳар икки асарда тарихий воқеаларга асос-
ланиб, уларни тайёр қолипга солиб, ҳодисаларни
тарихий хотирадан олинган ҳақиқий образларда
талқин қилди.

Саксонинчи йилларда Тоҳир Аваз Салом мана
шу услубга эргашди, Саудия тарихига у яратган
тўрт асарнинг муқовасига ёзилган йилларнинг-
гина алоқаси бор, холос. Биз бу асарларни таҳлил
қилар эканмиз, улар содда тарихий ҳодисалар асо-
сига қурилган бўлиб, ҳақиқий тарихий ҳикоя этиш
ва романтизм ўртасида яратилганини кузатамиз.
Ушбу тўрт асар 1980-1986 йилларда нашр этилди.
Мазкур асарларда услуб жиҳатидан ривожланиш
юз берган бўлса-да, образ яратишда ва ҳодиса-
ларни ҳикоя этишда муаллиф Зайдон услубининг
асири бўлишда давом этган. Шунга қарамасдан,
Тоҳир Аваз Салом ҳодисаларни бошқара олиш,
ўзидан аввалгилардан кўра роман тузилиши муво-
занатини сақлаш қудратига эга. Лекин қисса унинг
олдиндан белгиланган фикрларини ифодалайдиган
бўлиб, бадий-техник доирадан шахсий хотира-
лар ёки ижтимоий мавзудаги мақола даражасига
чиқади.

Фуад Анқовий 1983 йили “Тоғ остида соя бўл-
мас” (“Ла зилл тахта ал-жабал”) романини нашр
этди. У Макка муҳитидаги турли тарихий воқеа-
ларни ҳикоя этади ва (1330-1370 ҳ.й.) 1911-1950
йилларни ўз ичига олади. У ҳодисаларни ифодалаш
учун турли образлардан фойдаланди. Ана шу давр
ичида маккалик оила ҳаётининг барча босқичлари
тасвирланади. Ота – заиф шахс, отанинг хотини
– худбин аёл, муомала қилишда ёмон характерли.
Ушбу қиссада онадан етим қолган икки бола ҳақи-
да, улардан бири ақлли, дарсларини қунт билан
ўқийди, иккинчиси ёввойисифат қайсар бола.

(Ҳикоя этилаётган матн бўйича). Аксарият ҳодисаларнинг саҳнаси Маккаи мукаррамада юз беради.

Бу гуруҳнинг сўнггиси ўз асарларидан бирини “Кувайт гўзали” (“Ғааддат ал-Кувайт”) деб атаган Абдулазиз ал-Муҳанна ва уни 1990 йили нашр этган. Мазкур асар Журжи Зайдоннинг 1945 йили нашр этилган “Карбало гўзали” (“Ғааддат ал-Карбала”) асарига китобнинг номидан ҳам бевосита тақлид этилган асар. Бироқ ҳозирги замон адабий танқидчилиги меъёрлари билан ўлчаганда, XX асрда роман жанридаги ривожланиш нуқтаи назаридан драматик воқеаларнинг баён этилишини эътиборга олмаган ҳолда ҳам Зайдоннинг услуби, унинг ҳикоя этиш тили ал-Муҳаннанинг ҳикоя этиш тилидан устун туради.

Бир қатор романнавислар услубда ҳам, роман қурилишида ҳам Зайдон боғланиб қолган эмаслар. Биз биринчи гуруҳда уларнинг баъзиларини эслаб ўтдик. Улар асар учун материални тарихдан олдилар, лекин уни бадиий ифода этишда эса муваффақият қозонмадилар. Лекин иккинчи гуруҳ ёзувчилари биринчи гуруҳ каби ёзишда давом этдилар, шу сабаб уларнинг асарларида эса олишга арзигулик ривожланиш бўлмади, ҳали ҳам ўз ўринларидан силжимамай турибдилар. Улар роман техникасини, ёзиш услубларини, бадиий хусусиятларини ривожлантирмадилар. Ушбу гуруҳ асарларида тил жиҳатидан ҳам, асар тузилиши жиҳатидан ҳам олтмишинчи йиллар романидан таъсирланиш аниқ-равшан кўринади.

Исом Ҳуқайр 1980-1983 йилларда учта роман нашр этди. Унинг яхши ижтимоий ғоялари бўлишига қарамай, шунингдек, бир интервьюда айтиб ўтгани – француз адабиётини ўқиганига қарамай,

адабий қобилият етишмаслиги сабабли бу фикрларни “бадий” услубда ривожлантира олмади.

Фуад Содиқ Муфтий икки асар – “Заифлик лаҳзаси” (“Лаҳзат ад-дуъф”) ни 1981 йили ва “Йўқ, бу орзу эмас эди” (“Ла, лам йауд ҳулман”) ни 1986 йили нашр этди. Ҳар икки асарда ҳам роман тузилиши талаб даражасида эмас, ҳозирги замон романи унсурлари билан таъминланган, янги иш ижод қилиш учун етарли бўлган ҳикоя этиш ва фантазия мавжуд бўлса-да, зиддиятлар кўп, асар тузилиши тартибланмаган.

Муҳаммад Абду Яманий 1980 йили “Ҳоиллик қиз” (“Фатат мин Ҳаил”) асарини нашр этди. Бу асар ёзувчи фикридан иборат бўлиб, таржимаи ҳолга асосланган. Унда роман тузилишига алоқадор бўлмаган бир қатор исмлар жамланган, аксарият фикрлар йўл-йўриқ кўрсатувчи фикрлардир.

Иккинчи гуруҳ адиблари адабий тактикани араб ва жаҳон адабиётидаги буюк адибларнинг, замонавий адабий жанр жиловини тутган романнавислар ижоди ва таржима қилинган асарларини ўқиб, ўргандилар. Бу гуруҳ икки қисмга бўлинади. Бир тоифа ёзувчиларнинг адабий малакалари бадий шакл беришда, образларни яратишда, ҳодиса ва воқеаларни кўтариб чиқишда, асар тузилишининг техникасини бошқаришда бадий шакллардаги фарқларини ҳисобга олган ҳолда сайқалланди. Булар орасида Ҳамза Муҳаммад Буқарий, Фуад Содиқ Муфтий, Ҳуда ар-Рашидни айтиб ўтишимиз мумкин. Булар ғарб адабиётини, хусусан, ҳикоя жанрини аслиятда ўқидилар ва унинг натижаси бу ёзувчилар асарларида, саудия адабиётида мисли кўрилмаган тарзда янги усуллар билан кўринди, айниқса, бу саудия адабиётининг олтмиш йиллик тарихи давомида роман жанрида сезилди.

Иккинчи тоифа ёзувчилари хорижий адабий асарларни ўз тилида, баъзилари таржима қилинган асарларни етмишинчи йилларда, ўз ижодлари бошланишида ўқидилар. Масалан, Амал Муҳаммад Шата, Султон Саад ал-Қаҳтоний, Абдулла Жеффри, Абдулазиз Мишарий, Сафия Абдулҳамид Анбарларни айтишимиз мумкин. Буларнинг роман жанридаги асарларига хорижий адабиёт билан бир қаторда Нажиб Маҳфуз, ат-Тоййиб Солиҳ, Юсуф Идрис ва Ҳанна Мина каби араб ижодкорининг таъсири ҳам бўлди.

Султон Саад ал-Қаҳтоний икки роман нашр қилди. Биринчиси – “Оқшом зиёратчиси” (“Заир ал-маса”) 1980 йили нашр этилди. Бу романда муаллиф ўқиб чиққан биринчи араб романнависларидан бўлмиш Муҳаммад Абдулҳалим Абдулладан таъсирлангани яққол сезилади¹. Иккинчи асар – “Қанотсиз қуш” (“Тоир била жанаҳ”, 1981 й.) романини яратишда у ат-Тоййиб Солиҳдан, аниқроғи, унинг 1972 йили нашр этилган “Шимолга ҳижрат мавсуми” (“Мавсим ал-ҳижра ила аш-шимал”) асаридан таъсирланган.

Амал Шата биринчи асар – “Эртага унутама” (“Ғадан анса”) романини Тавфиқ ал-Ҳаким асарларидан, айниқса, 1938 йили чоп этилган “Шарқ қуши” (“Усфур мин аш-Шарқ”) романидан илҳомланиб ёзган. Унинг биринчи ишидан бошлаб ижод усули ажралиб туради. У романчилик доирасида ҳаракатланувчан инсон намунасини, кучли фантазияларини намойиш қилди, у образларини кучли бадиийлик билан яратиб, замонавий роман тузилиши хусусиятларига амал қилди.

¹ Юсуф Нофал. Муҳаммад Абдулҳалим Абдулло. “Ҳаёти ва ижоди” (“Ҳайатуҳу ва адабуҳу”). 9-бет. Риёз Университети босмаҳонаси. 1980 й.

Амал Шата 1989 йили нашр этилган иккинчи ижодий иши – “Қалбим яшамади” (“Ла аша қалби”) романида биринчи типдаги романнавис сифатида ўсганини кўрсатди. Унинг услуби ва қобилияти роман тили билан муомала қилишида кўринди. Бу қобилият биринчи ижодий ишига қараганда етуклигига шак-шубҳа қолдирмайдиган даражада ривожланди. Бу бадий-техник ривожланишнинг сири эканлигини ҳозирги замон танқидчилари ва тадқиқотчилар таъкидладилар¹. Биз юқорида эслаб ўтган ушбу асарлардаги таъсир баъзан шакл жиҳатидан, баъзан мазмун жиҳатидан, баъзан эса муаммоларни кўтариб чиқишдаги таъсирланишдан ошмаса-да, улар аввалги ёзувчиларда бўлгани каби соддагина тақлид қилиш эмас эди. Лекин кўплаб саудия романларидан шакл, услуб, асар қурилиши жиҳатлари бўйича аниқ (бевосита) таъсирланиш ни Нажиб Маҳфуз услубига мойил бўлган Абдулла Жефрийда кўришимиз мумкин. Шунингдек, Абдулазиз Мишарийнинг трилогиясида ҳам ушбу ҳолат кўзга ташланадаи. Бироқ ундаги бошқарув бироз камроқ, Мишарий Нажиб Маҳфуз ўз трилогиясида яратган образи каби образ ярата олди. Мишарий ўз трилогиясини кейинчалик тўртлик даражасига олиб чиқди (Уни тадқиқотимиз даври қамраб олмагани учун кейинчалик мустақил тадқиқот доирасида кўриб чиқамиз). Биз тадқиқотимиз доирасида Мишарийнинг фақат икки асари устида тўхталамиз. Биринчиси 1985 йили, иккинчиси эса 1988 йили нашр этилди. Бу икки асар саксонинчи йиллар асарлари орасида ажралиб турувчи асарлардан. Мишарийнинг “Ёқимтойлик” (“ал-Васмия”) романи тўртликнинг биринчи асари бўлса, иккинчиси “Булуллар

¹ Қаранг: Бернард Шелендер. Маҳмуд Жад ар-Раб таржимаси. 200-бет

ва кўчатлар” (“ал-Ғуйум ва манабит аш-шажар”) романи эса ҳодиса ва воқеаларнинг давомийлиги сифатида тўртликнинг иккинчи асаридир. Бу икки асарда Саудия Арабистонининг жанубий минтақасида қишлоқлар, у ердаги урф-одатлар, анъаналар ҳамда воқеа ва ҳодисаларга асосий эътибор қаратилади. Муаллиф унда авлодлар кураши назарияси, ижтимоий тараққиёт, маданият даражаси, ҳалқ мероси масалаларини баён этади. Худди Нажиб Маҳфуз ўзининг трилогиясида Қоҳира маҳаллаларидан биридаги шу масалаларни кўтаргани каби. Мишарий учинчи романини нашр этишни ваъда қилган эди. Учинчи роман аввалги икки асарнинг давоми бўлади¹.

Ўша ёзувчилар ўз адабий ҳаётларида араб ва жаҳон миқёсидаги етук асарлар услубига эргашдилар. Уларнинг баъзилари ўз асарларидаги адабий техникани ривожлантира олдилар, бошқалари эса аввалги ишларига тақлид қилишга ҳали ҳам уринмоқдалар. Яна баъзилари ўзларининг услубларини ривожлантириш қобилиятга эга эмасликлари ҳақидаги шубҳага ўрин қолдирмасликларини исбот қилдилар, бошқача қилиб айтганда, улар ўзларини такрорлашда давом этмоқдалар². Ўз замонида ҳукмрон услуб бўлган Жўржий Зайдоннинг услуби жуда кўп асарлардаги алоқалар асосини услубий жиҳатдан белгилаб қелмоқда. Ҳаттоки бу нарса ўз асарларида Зайдон кўтариб чиққан муаммолардан бошқа муаммоларни кўтарган, унинг асарлари мавзуларидан бутунлай узоқ мавзуларда ижод қилувчи ёзувчиларда, улар Зай-

¹ Абдулазиз Мишарий . “Қалъа” (“ал-Ҳасун”). Дар ал-ард” нашриёти. Риёз. 1992 йил.

² Иброҳим ан-Носир билн суҳбат. 1990 й. Қаранг: Анвар ал-Маъдовий. “Адабиёт ва танқидчиликнинг жанр намуналари” (“Намазиж фанния мин ал-адаб ва ан-нақд”). 73-бет. Қоҳира, 1961 й.

дон ўзи учун чизган чизиқдан фарқланувчи чизиқ эгалари бўлсалар ҳам кузатилади. Ёки улар Зайдоннинг асарларини чуқур ўрганиб чиқмаганлар. Бу жиҳат образлар яратишда, сўзлар ва иборалар ишлатишда, яъни ҳикоя қилиш тилида яққол сезилади¹. Бу ҳолатда роман материали сифатида таржимаи ҳолни қўллаш. Бу албатта, романдаги бадий ижод учун зарарлидир. У гарчи муҳим таркибий қисмлардан бўлса-да, икки томонли қуролдир. Агар яхши қўлланилмаса, ҳодисалар ва образларни тарих кишанларига боғлаб, кунлик ҳикоялар чегарасидан чиқмасликка мажбур қилади. Ҳодиса асарнинг бадий-техник қурилиши билан боғлиқ тўлиқ табиий маъзига асосланган бўлиши даркор. Бу соҳада Ҳамза Муҳаммад Буқарий каби кўплаб адиблар ижод қилдилар.

Саудия адабиётига умуман биринчи ҳақиқий таъсир этувчи омил уйғонишнинг бошланишидаги миср адабиётидир. Миср адабиёти нафақат саудия адабиётига, балки биз тадқиқотимизда айтиб ўтганимиздек, бошқа араб халқлари адабиётига ҳам таъсир кўрсатди. Бу таъсир этувчи омиллар ўз ўрнида ҳозирги замон миср адабиётига европа адабиётидан Наполеон босқини давридан бошланиб, кейинчалик Миср ёшларининг Европада ўқишлари орқали, ундан кейин европа мустамлакаси ва шомлик зиёлиларнинг ҳижрати орқали кириб келди. Шомлик зиёлилар Мисрни адабиёт учун, ҳозирги замон матбуотини таъсис этиш учун ҳосилдор замин деб билдилар. Матбуот ва ахборот воситалари орқали ёзилган, тасвирга туширилган фикр ва

¹ Аҳмад Али Жавбалӣ. “Журжий Зайдонинг “Севувчилар кураши” романи бўйича тадқиқот”. 5-бет. Қоҳира, 1985 й. Қаранг: Маҳмуд Раддовий. “Тоҳир Аваз Саллом” асарлари бўйича тадқиқот”. “ал-Жазира” газетаси. 3.4.1407 х.й. / 06.12.1986 й. 8-бет.

гоялар Саудия Арабистонида Миср ва Арабистон ярим ороли ўлкалари орасидаги масофа яқин бўлгани учун тез тарқалди. Бу таъсир, энг аввало, Ҳижозда вакиллар орқали, яъни саудия зиёлилари гуруҳи, шунингдек, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ҳукумат идораларида ишлаш учун келган мисрликлар орқали ўз ўрнини яратди.

Ҳижоз иқлимида қадимда Байтуллоҳга ва Масжид ан-Набавийга қўшни бўлиш учун келган муҳожирлар мавжудлиги туфайли ўзига хос маданият мавжуд бўлган. Ҳижознинг Миср билан алоқаси ушбу омилларнинг биринчиларидир. Саудия Арабистонининг бошқа минтақаларидан кўра кўпроқ ҳижозликлар миср маданиятидан таъсирланганлар. Бундай шароитда агар Ҳижоздаги саудия романнависларининг аксарияти, улар билан бирга таълим ва матбуот байроғини кўтарган биринчи зиёлилар миср университетларининг битирувчилари эди десак, муболаға бўлмайди. Саудия уйғонишининг бошланишидан Ҳомид Даманҳурий, Исом Ҳуқайр, Амал Шата, Фуад Анқовий ва Ҳамза Буқарий шулар жумласидандир.

Мисрлик зиёлилар Саудия Арабистонига (ва бошқа араб мамлакатларига) мактаблар ўқитувчилари, университетлар устозлари, врачлар ва бошқалар сифатида келдилар¹. Мансур ал-Ҳозимий шундай дейди: “Миср ҳали ҳам шу ролни бажариш вазифасини ўзида сақлаб келмоқда. Миср ёлғиз ўзи ўтмишда барча араб мамлакатларини озиқлантирди, у ушбу юкни кўтариб келишда ва бу ролни бажаришда давом этмоқда”².

¹ Муҳаммад Али Мағрибий юбилан суҳбат. “ал-Мадина” газетаси . 8-бет. 27.03.1984 й.

² Мансур ал-Ҳозимий. “Танкидий фикрлар” (“Мавакиф нақдия”). 289-бет. “Дар ас-Сафий” нашриёти. Риёз. 1990 й.

Рожер Аллан шундай дейди:

“Арабийзабон оламда романчилик анъанасини ривожлантириш учун Миср намуна сифатида танланган эди, бу ҳақда эслаб ўтиш жоиз, чунки биз томонимиздан кўриб чиқиляётган даврда тарихий, жуғрофий ва маданий омиллар биргаликда уни хронологик жиҳатдан энг пешқадам ўринга қўяди”¹.

Яна бир ўринда миср романи пешқадам бўлиши ҳақида, унинг дастлабки ўн йилликларда устун бўлишининг сабаблари ҳақида шундай дейди:

“Хронология ва маҳаллий хусусиятлар ҳақида гапиришнинг ҳожати йўқ, аммо асосий кетма-кетлик бир хил эди: биринчидан, таржима ёки арабийлаштириш; иккинчидан, тақлид қилиш ёки мослашиш, сўнгра маҳаллий ижод”².

Миср адабиётига ва миср адибларига ҳурматимизни билдириб, миср ва ливан романчилигининг пешқадамлигини ва уларнинг араб романчилигига таъсирини эътироф этган ҳолда, Мансур ал-Ҳозимий ва Рожер Алланга ҳурмат-эҳтиромимизни билдириб, уларнинг ўз китобларидаги саъй-ҳаракатларини муносиб баҳолаган ҳолда, таъкидлашимиз жоизки, саудия адабиёти ва хусусан саудия романчилиги ўз табиати (*характерига*) ва ўз муҳитига эга бўлди, саксонинчи йилларда уларнинг ўз пешқадамлари пайдо бўлди. Бу уларни бошқалардан ажратиб турадиган бўлди. Бунга зид келадиган бирор фикр ёки буни таъкидламайдиган ҳар қандай бошқа фикр эски нуқтаи назарга асосланган тадқиқот ҳисобанади. Адабиёт ва фикр у араб бўладими ёки ажнабийми бир-биридан воз кеча олмайди. Ҳар бир адабиётнинг ўз хусусиятлари мавжуд бўлиб, у ана шу хусусиятларни ўз ичи-

¹ Roger Allan. “The Arabic Novel: An Historical and critical introduction”. University of Manchester. .p. 41. 1982

² Ibid. p.52

да кўтариб чиқади. Мана шу сўнгги фикрга энг яхши мисолни Абдулла Жефрий ижодида топамиз. Унинг ижоди саксонинчи йилларда саудия ёзувчиси учун нашр қилиш ва тарқатиш имкониятлари яратилгач, пайдо бўлди. Энди ёзувчилар асарларини чет элларда чоп этишга мажбур бўлмай қолдилар. Шунга қарамай, бу ёзувчи ҳали ҳам миср ёзувчилари услубий таъсири остида қолмоқда. Масалан, монолог – ўзига ўзи хитоб қилиш, диалог – суҳбатни қўллаш, бунда, айниқса, баъзан Жидда шевасини, баъзан эса Қоҳира шевасини қўллаши, бу ҳижоз ва миср шеваларининг қоришмаси шахсий ҳолатнинг руҳий жиҳатини белгилайди. Баъзан маҳаллий воқелиқдан узоқлашиб, ўз муҳитидан узоқ бўлган жаҳон адабиёти оқимига қўшилиб кетади. Оқибатда роман умумий меъёрларида белгиланган, талаб қилинган мақсадга олиб келмайди¹.

Бу авлод ёзувчилари ватанларининг муаммоларини ўз ҳикоялари ва романлари орқали кўтардилар. Бу авлоднинг ижоди йўқ жойдан пайдо бўлиб қолмади, адабий образнинг номаълум жиҳатларида тентираб юргани йўқ, балки жаҳон романини ўқиш орқали, жаҳон адабиётидан ўз илдизларини олувчи етук араб ижодиёти билан танишиш орқали бошланди. Бу гапни барча роман ёзувчиларига татбиқ этиб бўлмайди. Лекин мен бу ерда роман майдонида ўзларининг мавжуд эканликларини исботлай олган ёзувчиларни назарда тутяпман. Баъзилар дастлабки ижодларида ўзгаларга тақлид қилган бўлсалар, кейинчалик ўсиб, ўз услубларига, шакл ва мазмун жиҳатидан ўз адабий образларига эга бўлдилар ва уларнинг ўзларига хос ажралиб турувчи услублари пайдо бўлди.

¹ Юсуф Нофал. "Саудиялик адиблар" ("Удаба мин ас-саудия"). 16-бет. "Дар ал-улум" нашриёти. Риёз, 1983 й. Қаранг: Мухаммад аш-Шувейир. "Абдулла Жефрий". "Маданият ва санъат" журнали. 42-бет. Май 1982 й.

САКСОНИНЧИ ЙИЛЛАР РОМАНЛАРИ (ТАДҚИҚОТ ВА ТАҲЛИЛ)

Саксонинчи йилларда пайдо бўлган романлар улар пайдо бўлган даврнинг тарихий шароитидан ҳам кўпроқ муаллифларининг йўналишларини ифодалайдиган мажмуа ҳисобланади. Уларнинг баъзилари босиб чиқарилган даврни тамсил қилмайди, баъзи образларнинг мавжуд бўлишига қарамасдан, воқеалар ва ҳодисалар ишора қилган макон ва муносабатларни ҳам ифодаламайди. Биз аввалроқ роман, қисса ва ҳикоя тушунчаси ҳақидаги ноаниқликлар ҳақида сўзлаган эдик. Бу шакллар ўртасидаги ноаниқликлар баъзи ёзувчиларда ҳалигача мавжуд. Бу тушунча китоб муқовасига ёзилган “роман” сўзидан нарига ўтмайди ва баъзилар жанр ҳақидаги тараққиётга қарамасдан уни исботсиз қабул қилинган қоида деб оладилар. Баъзан эса аввал танқидчилар ва тадқиқотчилар белгилаган роман шарт-шароитлари мавжуд бўлмаган асарларни бизга тарихий шароит мажбуран қабул қилдиради, уларни роман ўрганиб чиқиладиган тадқиқот доирасига қўшамиз ва бу роман жанрига тасниф қилинган асарларга кирмайди, лекин у ёзувчининг фикрини ифодалайди деб кўрсатиб ўтамиз. Биз уларни қўйидаги таҳлилларда учратамиз.

МУҲАММАД АБДУ ЯМАНИЙ (1940 й.т.) “ҲОИЛЛИК ҚИЗ” (“ФАТАТ МИН ҲАИЛ”), 1980

Муҳаммад Абду Яманий 1974-1983 йиллари Саудия Арабистони Ахборот вазири лавозимида ишлаган. У ўзининг вазирлик мақомида, кейин университет ректори лавозимида етуклик ўз самарасини бераётган уйғониш жараёнида ўзининг муносиб

ҳиссасини қўшишни хоҳлаган эди. Мана шу фикр билан у ўзининг “Ҳоиллик қиз” (“Фата мин Ҳаил”) китобини нашр қилди. Бунда у саудия ёшларига мурожаат қилиб, уларни ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб тўғри йўлга бошлаб, уларга ҳаётда учрайдиган баъзи амалий ва ижтимоий муаммоларни ечишда насиҳатлар қилмоқчи бўлди. Булар орасида баъзилар ким ўзарга қилаётган маҳрларнинг ҳаддан зиёд ошиб кетаётганини мисол қилиб келтирди. Агар Яманий ушбу муаммони етмишинчи йиллар охирида, саксонинчи йиллар бошларида кўтарган бўлса, унга қадар бошқа романнавислар ва ҳикоянавислар бу мавзунини турли йўллар билан кўтариб чиққан эдилар. Уларнинг баъзиларини, масалан, олтимишинчи йиллардаги Ҳомид Даманхурий ва Иброҳим ан-Носирнинг асарларини ушбу тадқиқотда кўриб чиқдик¹.

Яманийнинг ушбу асари ўз шаҳридан ёки ўз қишлоғидан ташқарида ишлашни рад этган бир ёш йигит ҳақида, шу сабабга кўра у ишдан айрилади ва ишсиз бўлиб қолади. Бошқарлар эса шаҳарларидан узоққа бориб ишлаб, ўзлари учун яхши келажакни таъминлайдилар.

Баъзилар роман деб атаган ушбу асар жуда оддий хотиралар бўлишдан нарига ўта олмайди. Муаллиф дастлаб Подшо Сауд Университетидаги устозлик тажрибаси ҳақида сўзлайди. Жамол Абдул Носир Миср Президенти бўлган пайтида Саудия Арабистони ва Миср Араб Республикаси ўртасида келиб чиққан инқироз натижасида мисрлик устозлар мамлакатни тарк этган эдилар. Универ-

¹ Ҳомид Даманхурий. “Ва кунлар ўтди” (“Ва маррат ал-айям”). “Дар ал-илм лил-малайин” нашриёти. Байрут. 1963 й. Қаранг: Иброҳим ан-Носир. “Ўликлар кемаси” (“Сафитнат ал-мавта”). Ал-Анвар босмаҳонаси. Риёз, 1969 йил.

ситетда уларнинг ўрни бўш бўлиб қолганди. Натижада университетда ўқитувчилар етишмай қолди, бир қатор зиёлилар ана шу бўшлиқни тўлдириш мақсадида университетга дарс беришга отландилар. Муаллифнинг ўзи ҳам ана шулар орасида бор эди.

Мазкур асарнинг мана шу қисмида у ўз исми-ни тилга олмай, ўзи ҳақида сўзлайди, Университет ҳаётидаги бу инқироз даврида фидокорлик қилган ҳамкасбларини тилга олиб, уларга миннатдорчилик биладиради. Улар орасида Абдулваҳоб Абдулвосиъ, Абдулазиз ал-Хувайтир, Носир ал-Манқур, Аҳмад Закий Яманий, Ҳишам Нозир, Алавий Дарвиш Кайял, Ҳасан ал-Мишарий, Умар Фақиҳларни айтиб ўтади. Муаллиф бу исмларни асарнинг иккинчи қисмида ҳам, Мудофаа ва авиация вазири қаҳрамоннинг саъй-ҳаракатларини тақдирлаб, унга автомашина совға қилганида тилга олади.

Юсуф Аззиддин роман деб атаган ушбу асар ҳақида “Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журналида ёзган мақоласида фикр билдириб, у ердаги таниқли шахсларнинг номлари эмас, лавозимлари орқали амалга оширган ишларини айтиб ўтишни лозим деб топади, Аззиддин: “Уларнинг исмларини хотираларида эслаб ўтса яхши бўлар эди, чунки уларнинг исмларини эслаб ўтиш роман жанрига фойда бермайди, буни шахсий хотиралар китобида келтириш ўринли бўлар эди”¹ дейди.

Асарнинг иккинчи қисмини биринчи қисм билан ҳеч нарса боғлаб турмайди. Муаллиф ушбу асарнинг қаҳрамони деб атаган образ пайдо бўлади. У ҳарбий хизматга кириб, мамлакатнинг шимолига, аниқроғи, Ҳоил шаҳрига боради. У шаҳарда ўз орзу-

¹ Юсуф Аззиддин. “Муҳаммад Абду Яманийнинг “Ҳолилик киз” романи”. “Китоблар олами” (“Алам ал-кутуб”) журнали. 532-бет. 1981 йил.

сидаги қиз Ҳаё билан учрашади. Маккага қайтгач, у ўз ҳаётини Ҳаё билан боғламоқчи бўлганини, унга уйланмоқчи эканлигини онасига айтади ва бу билан онасининг жаҳлини чиқаради. Онаси ўғлининг ёлғиз ўзи бундай қарор қабул қилиши бундай муносабатлардаги одатга тўғри келмайди, ўғлига келин танлаш фақат онанинг ҳаққи деб ҳисоблайди. Шунга қарамай, қаҳрамон шу қизга уйланади ва у билан бирга Америкага ўқишга кетади. Дастлаб ўқишни эплай олмайди, лекин қизнинг қўллаб-қувватлаши билан ўқишини давом эттириб, муваффақият қозонади ва магистрлик даражасини олади. Саудияга қайтиб келиб, ҳарбий хизматга киради. Парвозлардан бири чоғида ҳарбий самолёт двигателларидан бири ишдан чиқади, бу муаммони у кучли имон билан қарши олади, дўсти эса имони заифлиги сабаб қўрқувдан мусибатга учраб, бемор бўлиб қолади. Қаҳрамоннинг бу шижоати учун Мудофаа вазири уни автомашина билан мукофотлайди.

Муаллиф ушбу содда жўн ишни роман деб атайди. Унда сюжет ва ечим йўқ, у ўз фикрларини, ўй-хаёлларини билдириш учун қўлланилган бирикмадир. Унда бирор мантиқий боғлиқлик билан боғланмаган турли мавзулар жамланган. Биз буни роман доирасидаги ҳалқалар, сериялар дейишимиз мумкин. Бу асар у ер, бу ерда сочилиб ётган фикрлар қоришмасидан иборатдир. Бунда ўз шахридан узоқда ишлашни ёқтирмайдиган ёшлар муаммоларидан ҳарбий хизматга кириш афзаллиги ҳақида ва бошқа диний мавъизалар тўпланган. Мавъизалар юриш-туриш ҳақида бўлиб, улар тарбиявий аҳамиятга эга. Тўпланган ҳодисалар бир неча томондан очилган. Ўз шахсий қараши асосида бир образни, сўнг бошқа нуқтаи назардан бошқа образни очиб беради.

Асардаги образлар ҳақида чиқарилган ҳукмлар олдиндан тайёрланган ҳукмлар, уларни ўқувчиларга тақдим қилинар экан, уларни огоҳлантириб, маслаҳатлар берилади. Булардан ташқари муаллиф дин ва имон аҳамияти ҳақида астойдил жон куйдириб гапиради. Турли ўринларда Қуръон оятларидан иқтибослар келтиради. Бу, албатта, мақтовга лойиқ ишдир. Агар уларни юксак романчилик услубида тақдим қилганида янада яхшироқ бўлар эди.

Бу асар таржимаи ҳол, жамият ва дин, у ер бу ерда сочилган ҳар кунлик муаммолардан ортиқ нарса бўла олмайди, уни заиф қисса табақаси ўраб тургандек бўлиб қолган¹.

Мана шу давр ичида пайдо бўлган дастлабки асарларнинг ҳаммаси ҳам саудия романчилиги ривожига ҳисса қўшмаганлигини исбот қилдик.

ТОҲИР АВАЗ САЛОМ (1934 – “КЎМИЛГАН САНДИҚ” (“АС-СУНДУҚ АЛ МАДФУН”), 1980

Бу жазанлик қиз Салманинг қиссаси. У қудуқдан сув олиб келаётганида Ҳассон исмли деҳқон томонидан зўрланади ва ҳомиладор бўлиб қолади. Иложи қолмай, Салма Ҳассондан уйланишни талаб қилади. Лекин у амакисининг қизи Зайнабни яхши кўришини айтади. Салма қочиб қарор қилади ва аммаси Афронинг олдига бошпана излаб боради. Аммаси ўғли Ҳамдон билан маслаҳатлашиб барча йўллар билан ёрдам беришга ҳаракат қилади. Ҳамдон уни иккинчи хотин қилиб олиш йўли билан ҳимоя қилмоқчи бўлади. Унинг хотини чиройли ва одобли аёл Фотима вазиятни тушуниб, бу хайр-

¹ Муҳаммад Солиҳ аш-Шантий. Ҳозирги замон аудия адабиётида роман жанри”. (“Фанн ар-ривая фил-адаб ас- саудий ал-муасир”). 229-бет, Жазан адабиёт клуби. 1990 йил.

ли ишга рози бўлади. Улар Салмани бу ноқулай аҳволдан қутқаришга келишадилар. Салма муқаррар ўлимдан қутулиш учун иккинчи хотин бўлиб турмушга чиқади.

Салма ўғли туғилгач, Жобир деб исм қўяди. Сўнг Ҳамдонни кўндириб, болани унинг ҳақиқий отаси Ҳассонга элтиб беришни сўрайди ва ўзини водийдаги сел келганда тўладиган анҳорга ташлаб, ўз жонига суиқасд қилмоқчи бўлади. Ҳамдон ва Фотима ўзлари билган ҳамма жойдан Салмани қидиришади, лекин ҳеч натижа чиқмайди. Салма ўз жонига қасд қилишга ҳаракат қилади, лекин ҳар сафар бу нияти амалга ошмайди. Сел тўлқинлари уни водий қирғоғига чиқариб ташлайверади. Водийда канал бўйида бир мусофир туясини етаклаб кетаётган бўлади, унинг ҳушсиз ётганини кўриб қолиб, қутқаради, туясига юклаб, уни ўз аҳли олдига олиб кетади ва шифо топгач, унга уйланади.

Ҳамадон болани онасининг васиятига кўра Ҳассоннинг олдига олиб боради. Ҳассон уни қабул қилмайди ва уни онаси Умм Ҳассонга олиб боришни айтади. Умм Ҳассон ўғлининг қилган иши ҳақида ҳеч нарса билмайди. Кечки пайт Ҳассон уйига қайтгач, қилган гуноҳини ҳис этиб, виждони қийналади, лекин тезда ўзини бўлиб ўтган ишга алоқаси йўқ деб ишонтира олади. Тез кунларда унинг онаси вафот этади. Ҳассон дала ерини сотишга қарор қилади, уни сотиб пулини тиллага алмаштиради ва сандиққа солиб уйининг ҳовлисига кўмиб қўяди. У кўмилган жойни белгилаб, схемасини чизади. Сўнг ўғлини олиб қишлоқдаги солиҳлиги ва тақводорлиги билан танилган Салман ва унинг рафиқаси Ҳазронинг уйи олдига васият билан қолдиради ва қочиб кетади. У ҳам Салма каби ўз жонига қасд қилиб, қилган хатосини тузатмоқчи бўлади.

Жобир Салмоннинг болалари Ҳасан ва Зухра билан ўсади. Салмон ва унинг хотини Жобирга бошқа исм бериб, уни Ҳусайн деб атайдилар. У етти ёшга тўлганида, қишлоқ аҳлидан у Салмоннинг ўғли эмаслиги, Салмон топиб олиб, тарбиясига олган “ташландиқ” эканлигини эшитиб қолади. Шунинг учун қишлоқдан бошқа ёққа қочиб кетишга қарор қилади. У йўлда кетаётганида бир мусофирлар жамоаси учратиб қолади ва уни олиб, бошқа оилга беради. Бу оила – Абдулло ва Саъдия бўлиб, уларнинг икки қизи Лайло ва Сакина бўлади, Жобир–Ҳусайнни улар ака қилиб олишади ва унга Фоним деб исм беришади.

Катта қиз Лайло турмушга чиқади. Сакина Фонимни яхши кўриб қолади. Қабилла шайхининг ўғли Ҳоди Сакинага уйланмоқчи бўлиб, совчи қўяди. Лекин Сакина уни рад этади, у Фонимни севади ва унга турмушга чиқмоқчи бўлади. Бундан жаҳли чиқиб, ҳамманинг олдида ким Сакинага уйланмоқчи бўлса, унга беш минг риёл тўлаши кераклигини эълон қилади. Фоним қишлоқдан шаҳарга талаб қилинган маблағни йиғиш учун пул топгани йўл олади. У Мадинадаги Солиҳ исмли тижоратчилардан бирининг қўлида иш топади. У билан етти ой ишлайди. Солиҳ унга мол бериб, қишлоғига олиб бориб сотишни ва Ҳоди билан муаммосини ҳал қилишни топширади.

У ўз қишлоғига кетаётиб, Шиаб қишлоғидан ўтади ва у ерда қўл-оёғига кишан солинган бир маҳбусни кўради, у синглисини зўрламоқчи бўлган кишини ўлдириб қўйган бўлади. Фоним ва Шиаб қишлоғидаги қабилла шайхи Исо ўлдирилган киши учун товон тўлаб, маҳбусни озод қилишмоқчи бўлади. Товон учун қишлоғида сотгани олиб кетаётган молларни беради. Бу дегани энди у Солиҳнинг олдига бўш қўл билан қайтиб боради. Солиҳ унинг уз-

рини эшитгач, беш минг риёл Ҳодига тўлаши учун қарз беради, ундан сўнг оиласи билан Мадинага қайтиб келиб, у билан, яъни Солиҳ билан ишлашда давом этишини айтади.

У ўз қишлоғига кетаётган йўлида Шиаб қишлоғига кириб, ҳамма молларини бериб, қамоқдан қутқариб қолган йигитни кўрмоқчи бўлади. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқади, у қутқариб қолган йигит Салмон ва Ҳазронинг ўғли, эмиқдош акаси Ҳасан бўлиб чиқади. Фоним бу оиласини олиб иккинчи оиласи Абдулло ва Саъдиянинг олдига олиб бормоқчи бўлади, лекин тез орада маълум бўладики, Саъдия бу Салма, яъни Фонимнинг ҳақиқий онаси. Абдулло эса Салмани қутқариб олиб кетган мусофир бўлиб чиқади. Бу учрашувдан сўнг Салмон Фонимдан кўнгли хотиржам бўлади ва тилла кўмилган жой кўрсатилган схемани беради ва Ҳассон кўмиб кетган сандиқнинг жойини тушунтириб беради. Фоним Ҳасан билан бирга сандиқни излаб боради ва улар ҳақиқатан ҳам тилла тўла сандиқни топадилар.

Жобир-Ҳусайн-Фоним барча оила аъзоларини олиб Мадинага боради, бирга ишлаётган савдогар Солиҳнинг қизи Жамилага уйланади, чунки Сакина бир онадан бўлган синглиси. Салма-Саъдия тушунарсиз сабабга кўра Абдуллани ташлаб, аммасининг ўғли Фотиманинг эри Ҳамданнинг олдига бирга яшагани кетади.

Бу асар жуда ҳам ажойиб романтизмнинг аралашмаси. Бундан ташқари воқеалар ҳақиқий ҳисобланади, муҳит эса жойларнинг номлари билан таниш. Умумий ҳаёт халқ характериға эга бўлиб, унда ҳикоя этиш усули оқшом эртаклари-ю, халқ хурофотлари тузилишиға ўхшаб кетади. Бироқ муаллиф халқ меросини тўғри шаклда яхши бадиий-техник қурилишда ишлата олмаган.

Муаллиф муқаддимада қиссадаги барча образлар ва воқеалар ҳаётий деб баён этади. Лекин масаланинг гаройиб томони, кейинчалик юз берган зиддиятлар ва баъзи сабаблар уни хаёлий деб ўйлашга йўл қўймайди. Шулар орасида сананинг эслаб ўтилиши: “1350 йил куз кунларидан бирида Ҳассон ўғлини бериб қўйиш учун Салмоннинг эшигини тақиллатди”¹. Муаллифнинг бу асардаги ва ундан кейин тўртта асарида воқеалар ва уларнинг тузилиши Зайдон услубида берилган. Америкалик тадқиқотчи Рожер Алан Журжи Зайдон ҳақида шундай деб ёзган эди: “Журжи Зайдоннинг аксарият романлари замонавий ҳинд фильмларига ўхшаб кетади, унда ҳар нарса бор: қотиллик, алдов, муҳаббат ва рақс...”².

“ЯНА ТОНГ ОТАДИ”, 1982

Бу асарнинг қаҳрамони Асма исмли қиз кичкиналигида отасидан айрилган бўлади. Кейин онаси Алия шу қиздан бошқа ҳеч қандай мерос қолдирмаган эрининг вафотидан сўнг турмушга чиққан иккинчи эри жаноб Яҳёнинг қўлида катта бўлади. Асма ишчи табақасида бўлган йигитга турмушга чиқишини орзу қилади. Бу оила аъзоларидан бири – Солим, Яҳёнинг амакисининг ўғли, ёшлигида отасини йўқотган. У ҳам Яҳёнинг қўлида ўсиб, улғаяди. Риёз университетининг қишлоқ хўжалиги факультетида ўқийди. Ўқишни тугатгач, шу муносабатни оила аъзолари билан нишонлаш учун қишлоғига қайтганида, Яҳё амакиси унинг Асмага уйланиши учун тўй тайёргарлигини кўриб қўйгани кутилма-

¹ Роман. 44-бет.

² Roger Allan. The Arabic Novel. p.27 and 46 (2).

ган хабар бўлади. Бу режада бўлмаган иш эди, Солим бу таклифни рад этади, барчалари бир уйда катта бўлганлари учун уни синглисидай ҳисоблаб, турмуш ўртоғи бўлишини ўйламайди. Асма ҳам Солимга турмушга чиқишни хоҳламайди, чунки унинг ҳам ҳиссиётлари шундай, фикрлари ҳам бир хил.

Солимнинг бу иши Яҳёнинг жаҳлини чиқаради, чунки у рад этиладиган иш деб ўйламас эди. Яҳё Солимдан умид қилар, агроном бўлиб, катта дала хўжалигини бошқарадиган унинг ўнг қўли бўлишини хоҳлар эди. Ғазаб устида унинг қишлоқдан кетишини буюриб, уни қайта кўришни хоҳламаслигини айтади. Солим қишлоқни тарк этиб, Жиддага иш излаб кетади.

Яҳё Асмадан Солимга турмушга чиқишни рад этгани учун ўч олишга қарор қилади. Уни ўз йўлида хўжаликни бошқараётган Қосим исмли фақир кишига турмушга беради. Яҳё Қосимга аванс тариқасида ўн беш минг риёл пора беради. Буни Асмага маҳр учун беришини айтади ва унга совчи жўнатишини буюради. Яҳё қизни ва онасини кўндиришга уринади ва розиликларини олади.

Асма Қосимга турмушга чиқади ва у мискиннинг уйига боради, уй бир хонадан ва ошхонадан иборат бўлиб, унда тўшак маъносидаги кўрпа-тўшак ҳам бўлмайди.

Яҳё Асмадан ўч олиш ва кўпроқ азият етказиш учун уни ҳайдаб юборади ва Қосимни ишдан бўшатади, Асмага маҳр учун тўлашга берган қарзини астойдил талаб қила бошлайди. Асманинг онаси Алия Яҳёнинг бундай мутаассиблик ишларига қарши чиқади. Яҳёнинг газаби қўзғаб, уни ҳам уйдан ҳайдайди, у қизининг ва куёвининг уйига кетади.

Яҳё Қосимга зулм ўтказишда давом этади, бу ишга Яҳёнинг ўрнига дала хўжалиги бошлиғи этиб

тайинлаган Фаражни жалб қилади. Қосимнинг қўшнисининг хотини Хадижа уларга қўшни бўлган биринчи кундан бошлаб ёрдам бера бошлайди. Фараж Қосимга қарши макр-ҳийла тузоғини қўйишни режалаштиради. Дала хўжалигида ўғирликда айбонлайди. Яхё бу ҳақида хабар беради. Қосимни қўлга оладилар, Фараж тайёрлаб қўйганлар гувоҳлик бердилар. Алия Солимни дўсти, қишлоқда ёшлигидан бирга ўсган ўртоғидан хат ёзиб беришни, унда Яхё ва унинг одамлар ўйлаб топган уйдирма орқали дуч келган муаммони тушунтиришни илтимос қилади. Юсуф бу ишни қилишидан олдин Ҳадича гувоҳларни қишлоқ шайхининг олдига олиб келади. Шайх уларни сўроқ қилиб, ёлғон гапирётганларини аниқлайди, улардан маҳкамага бориб даъволарини қайтиб олишларини ва Қосимни оқлашларини талаб қилади. Ҳақиқатан ҳам Қосим озод этилади.

Яхё ҳайдовчиси билан Абҳага сафар қилади, йўлда даҳшатли йўл-транспорт ҳодисасига дуч келиб, оёғи синади. Сўнг шифохонага олиб кетилади. Фаражнинг хотини Лайло уни Қосимга ёмонлик қилишни тўхтатишга кўндиради. Қосим уни кечиради. Ундан аввал Салмон қишлоққа қайтиб, у билан Яхёнинг аварияга учрашганини оилага хабар қилади. У Яхёнинг ҳайдовчиси бўлиб, авариядан омон қолган эди. Яхёнинг шифохонада эканлигини ва улардан қилган ёмонликлари учун узр сўраб, кечиришларини сўраётганини айтади. Оила Абҳага бориб, уни шифохонада зиёрат қилади, унинг аҳволидан афсус қилишаётганини айтишади ва қилган ишлари учун уни кечиришади. У йиғлайди, бор мол-мулкани Асма ва Алияга мерос қилиб беради ва вафот этади.

Бу асардаги воқеалар мамлакатнинг жанубидаги Жазан минтақаларидан бири – Сабияда бўлиб ўтади. Муаллифнинг барча асарлари воқеалари шу

ерда юз беради. Қисса аксарият бобларида батамом тасодифга асосланган, воқеа ва ҳодисалар ҳам тўсатдан юз берган ҳодисалардир. Таҳлилдан кўриниб турганидек, образнинг ўсиши ҳам ғайриоддийдир, ривожланиш йўқ, бадий ижодийлик қобилияти ҳам шундай. Ёзувчининг услуби унинг биринчи асари “Кўмилган сандиқ” билан солиштирилганда, айниқса, диалоглар қисмида, образларни тасвирлашда, ҳар кунлик ҳаракатда, жой танлашда, мана шу ўлкадаги жамиятнинг умумий ҳаётини тасвирлашда ўзгармайди¹.

“ЁНГАН ҲИССИЁТЛАР”. 1986

Бу Тоҳир Аваз Саломнинг тўртинчи асари. Муаллиф Жазан минтақасидаги бошланғич мактаб ўқитувчиси, асли шу ерлик. Ўз мулоҳазаларини, ҳамкасблари ва ўқувчилари билан суҳбатларини ёзиб олган. Мана шу суҳбатлардан ва мулоҳазалардан” асарда фойдаланган, лекин бу нарса асарга бадий жиҳатдан путур етказган. Бу асар бундан унча кўп бўлмаган вақт аввал нашр этилган уч асардан сўнг юзага келди. Муаллиф таълим соҳасида тажрибага эга бўлди, лекин қобилият ҳали етук бўлмаганлиги асарнинг муваффақиятли чиқишига тўсиқ бўлди. Бу бир оила қиссаси бўлиб, уни муаллиф роман қолипида солмоқчи бўлди.

Асарнинг бош қаҳрамон Аҳмад исмли йигит, отаси вафот этган, онаси унинг ўсиб-улғайиши, юқори даражада зиёли бўлиши учун меҳнат қилиб, курашади. У билан бирга асарнинг бошқа қаҳрамонлари – синглиси Зайнаб ва акаси Жаъфар. Тоҳир Аваз

¹ Ҳасан Муҳаммад Абу Савсайн. “Илонлар ертўласи” романи. Муқаддима. 109-бет. “Дар ал-Умайр” нашриёти, Жидда. 1983 й.

Саломнинг бошқа асарларида бўлгани каби роман воқеалари Жазан минтақасида бўлиб ўтади, у Сомига шаҳридан бошланади.

Аҳмад Сомитадаги бошланғич ва умумий ўрта мактабни битиради, сўнг лицейда ўқиш учун ёлғиз ўзи Жазан шаҳрига кўчиб ўтади ва Муаз ибн Жабал номли мактабда ўқийди. Бу шаҳарда у мактабнинг рўпарасидаги уйда яшайди. Бу уй Жазаннинг оқсоқоли Маҳмуднинг уйи рўпарасида бўлади. Аҳмад оқсоқолнинг қизи Каримани севиб қолади. Бир куни қиз эрталаб мактабга кетаётган ўғринча кўриб қолади ва у ҳам Аҳмад каби ҳиссиётга берилади. Ўқишининг биринчи курсини тугатгач, ёзги таътилни ўтказиш учун ўз шаҳрига кетади. У ерда онаси Амина ҳали ҳам турмушга чиқмаган холаси Марям билан яшайди, Марям акаси Абдуллонинг хотини билан урушиб қолгани учун уни уйдан ҳайдаб юборган, Марям у уйни ташлаб келган, Абдулло бир онадан бўлган синглиси Аминани отасининг вафотидан олдин унда ёлланма ишчи бўлиб ишлайдиган Омирга турмушга чиққанлиги учун ҳам ёмон кўрарди. Омир Абҳа минтақасидан. Омир Абдуллонинг синглисига уйланишидан олдин ҳам икковларининг келишмовчиликлари бор эди.

Аҳмад ёзги таътилдан қайтаётганида Марям унга ёрдам бериб, ёлғизлигида қараб туриш ва овқат тайёрлаб бериш учун у билан бирга кетишга қарор қилади. Каримани яхши кўришини билганидан сўнг оқсоқолнинг оиласи билан дўстлик алоқасини ўрнатади. Кариманинг опаси Кавсар билан яқинлашади. Аҳмад Каримага уйланишида Маҳмудни кўндирिशга Кавсар ҳаракат қилиши мумкин.

Абдулло ҳам Каримага уйланмоқчи бўлади, у Маҳмудга яқин бўлади, У Маҳмудга қарз беради, тўйга рози бўлиши учун олдиндан аванс деб кўн-

диришга ҳаракат қилади. Лекин Карима ва онаси бу фикрга мутлақо қарши бўладилар. Абдулла талаби рад этилганини билганидан сўнг, бошқача йўл тутиб, ўғли Ториққа унаштиришни сўрайди. Лекин Ториқ аммасининг қизи Аҳмаднинг синглиси Зайнабни яхши кўради ва ундан бошқа ҳеч кимга уйланишни хоҳламайди. Ториқ мактабни битириб, Риёз университетига, аниқ фанлар факультетига ўқишга боради. Ўқиш пайтида у доим Аҳмад билан хат ёзишиб, ўз шароитларидан хабардор қилиб турар, қишлоғини, оиласини ва қариндошларини соғинаётгани ҳақида ёзиб турар эди. Оиласидан биринчи марта узоққа кетган ҳар бир талабанинг аҳволи шундай. Марям Кариманинг Аҳмад билан турмуш қуришларини қанча сўрамасин, уни амакисининг ўғли Хусайнга унаштиришади. У Аҳмаднинг синфдоши эди. Бу хабардан сўнг Аҳмад тушкунликка тушади.

Абдулла ақлдан озади, бутунлай соғлиғи ёмонлашади, шу сабаб оиласи уни Тоифдаги руҳий касалликлар шифохонасига олиб боришга қарор қилади. Уни Аҳмад ва Ториқ у ерга олиб боришади. Улар Тоифдан Жазанга қайтиб келаётиб, дўстлари Абҳага зиёратга таклиф қилишгани учун у ерга боришади. Тасодифан у ерда Аҳмаднинг отаси Омирнинг амакисининг ўғли Ҳоди билан учрашишади. У оилага озиқ-овқатдан ёрдам бериб турар, ойлик харажатлар учун эшик ортидан пул ташлаб кетиб турарди. Мана энди у Аҳмадни оиласига таништиряпти. Аҳмад оиласи ҳақида ҳеч нарса билмас, ҳатто қаердан келганликларини ҳам билмас эди. Сўнг Аҳмад ва Ториқ Жазанга қайтиб келадилар ва Ториқ Зайнабга уйланади. Бу асар, муаллифнинг тили билан айтганда, бахтли якун билан тугайди. Аҳмад Каримани қўлдан чиқаргани учун ҳали ҳам қайғуда, Абдулло ҳам ақлидан, ҳам молидан айрил-

ди, бойлик оилага тарқатилди. Шунга қарамай, биз ушбу тадқиқотимизда мазкур асарда Тоҳир Аваз Саломнинг аввалги асарларига нисбатан ривожланиш борлигини кузатдик. Лекин у ҳали ҳам бадиий роман усулларида, романнинг бадиий тузилишидан хабардор эмас. У ҳали ҳам бадиий техникадан холи бўлган эски усулда, аввалги уч асарида ёзгани каби ижод қилиб келмоқда. Тўрттала романнинг сюжети бир-бирига жуда ўхшаш, айниқса, ёвуз образ, заифлик ва зулм, биз буни “Қўмилган сандиқ”да ҳам кўргандик. Ҳассан Салмани зўрлайди, лекин унга уйланишдан бош тортади, охирида эса мол-мулкни ундан бўлган ўғлига васият қилади. Яҳё Асмага уйланишни ҳоҳламаган Солимни ёмон кўради, хотинини уйдан ҳайдаб юборади, ўз ҳимоясига олган шахсни ўзи азоблайди ва охирида барча бойлигини оиласига беради ва ўлади.

“Илонлар ертўласи”да эса, бу роман учинчи асар, 1983 йил¹, биз уни бир сабабга кўра бу ерда таҳлил қилмаймиз, у ҳам бўлса, образлар ва воқеаларнинг такрорланишидир. Бу асарнинг қаҳрамонлари: Саффия, бой-бадавлат, худбин таъмагир ва очкўз аёл, эрининг ўғли Муҳаммадни, яъни ўғай фарзандни ва унинг тарбиячисини азоблайди. Охири эса фазилатли аёлга айланади, аввалги қилмишларидан афсусланади, барча йўллар билан гуноҳини ювишга ҳаракат қилади ва ўғай ўғлига мулоим муомала қилади.

“Ёнган ҳиссиётлар”да, 1986 йил, Абдулло синглисини у ёқтирмаган кишига турмушга чиққани учун ёмон кўради, хотинини уйдан ҳайдайдди. Иккинчи синглиси Марямни ҳам. Охирида ақлидан озиб, молидан маҳрум бўлади. Бойлик оилага қолади².

¹ Тоҳир Аваз Салом. “Илонлар ертўласи” (“Қабв ал-афаъ”). “Дар ал-Умайр” нашриёти, Жидда, 1983 й.

² Муҳаммад Шокир. “ал-Жазира” газетаси. 17.04.1407 ҳ.й. / 19.12.1986 й.

Бу сохта тўқилган сюжет мазкур асарларни исмлар, жойлар номлари келтирилишига қарамасдан воқеликдан узоқлаштиради. Замон ва макон қанча ўзгармасин, қаҳрамон ўша-ўша. Ҳодисалар бир-бирига яқин: муҳаббат, айрилиқ, умид, тушкунлик, сўнг тавба ва ўлим.

Биз яхшилик омилини, ёмонлик омилини инкор этмаймиз. Лекин тавба қилиб, ҳаққа қайтиш, ботилнинг давомийлиги зарурат эмас. Бу асарлардаги обрлар ривожланмаган, улар воқелик билан бирга ўсиб бормаган. Маркиз айтганидек, бу на романнинг йўналишини аниқлашда, на ривожлантиришда ва на уни бойитишда сезилади. Абдурахмон Абу Авф ўзининг “Ҳозирги замон араб романини ўқиб” китобида (19-бет) ёзганидек, “Тоҳир Аваз Салом Саудия Арабистонидаги ҳалигача биринчи қадамларини ташлаётган романнавислик ҳаракатига ҳисса қўшди. Бу ҳали ҳам ўрганиляпти, бадий меъёрларга ва тажрибаларга бўйсундириляпти. Маҳмуд Рабдовий буни саудия романчилигининг муваффақиятсиз намуналари” деб атаган эди¹.

СУЛТОН СААД АЛ-ҚАҲТОНИЙ

“ОҚШОМ ЗИЁРАТЧИСИ”, 1980²

Бу роман етмишинчи йиллардаги Саудия Арабистони моддийлик даврига кирган пайтда пайдо бўлган асарлардан бири. Инсон қадриятлар ва жиддий воқеий қараш ўрнига рақамларни меъёр қилиб олган, ҳамма нарсадан кўра бойликни устун

¹ (Қаранг: “ал-Жазира” газетаси. 5180-сон, 8-бет. 03.03.1407 х.й. / 06.11.1986 й.; шунингдек, Маҳмуд Шокир Саид, “ал-Масайя”, 28.04.1408 х.й. / 20.12.1987 й., 12-бет.

² Султон Саад ал-Қаҳтоний. “Оқшом зиёратчиси” (“Заир ал маса”). “Дар ал-фикр ал-арабий” нашриёти. Кохира. 1980 й.

қўядиган, асл мерос ва юксак қадриятларга эътибор бермайдиган пайт бўлган эди. Бу роман муаллифнинг биринчи асари бўлиб, у жамиятда бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишдаги ижтимоий ва моддий ривожланиш таъсирида пайдо бўлаётган ўзгаришларга жавоб тариқасида яратилган эди. Муаллиф ўз асарига турли масалаларни ўз ичига оладиган муаммони ҳимоя қиладиган фалсафий жиҳатларни киритмаган, лекин муаммони оддий қилиб ифодалашда жиддий қадам ташлаган. Ёзувчи уни муҳокама қилишни ўқувчига қолдириб, бир вазиятда қийин, хавотирли аҳволга тушиб қолган шахслар ва айнан шу вазиятни ўзларининг фойдалари учун суиистеъмол қилган бошқа шахслар образларини драманинг мувозанатли бўлиши учун асарнинг умумий рамкасида яратади ва улар ҳақида ҳукм чиқаришни ўқувчининг ихтиёрига беради¹.

Бу қисса Нура исмли қиз ҳақида, отаси Абдулла қишлоқ темирчиси, болалигида қизнинг онаси вафот этган ва у отасининг қўлида катта бўлган. Улғайиб, кичкина қишлоқ яқинида қўй боқади. Замонавий саноатлар ривожланиши натижасида анъавайи ҳунармандчилик рақобатга бардош бера олмайди ва отасининг ҳунари касодга учрайди. Асардаги бошқа образ – қўшни шаҳардаги катта дўкон эгаси Солиҳ, дўконининг мижозларидан насияга олинган молларнинг пулини йиғиштириб юради. Қишлоқ аҳлининг аксарияти каби Абдулла ҳам ундан керакли озиқ-овқат маҳсулотларини насияга харид қилади. Абдулланинг иши юришмагач, насияга олган моллар ортидан тўпланиб қолган қарзни уза олмайди. Со-

¹ Муҳаммад Солиҳ аш-Шантий. “Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри”. (“Фанн ар-ривая вил-адаб ас-саудия ал-муасир”). 166-бет.

лиҳ бу вазиятни ўз манфаати учун фойдаланишга фурсат деб билади ва қарздан кечиш эвазига қизини унга турмушга беришни талаб қилади. Рози бўлса, ўз дўконининг бу ерда бир филиалини очиб, уни тижоратга шерик қилишини, йўқотилган ва бугунги кунда фойда келтирмайдиган ҳурнармандчилиги ўрнини қоплашини айтади. Абдулла бунга дарров рози бўлади, устахонасини бекор қилиб, уни озиқ-овқат сотадиган баққоллик дўконига айлантиради. У қизи Нурани кўндиради, чунки бунинг ортидан касод бўлган темирчиликни ташлаб тижорат билан шуғулланиш орқали ижтимоий ва молиявий ҳолатини ўзгартириши мумкинлигини айтади. Нура моддий аҳволи ёмонлашган отасига ёрдам бериш мақсадида рози бўлади. Тижорат соҳасида етарлича тажрибага эга бўлмаган Абдулланинг иши юришмайди, бу эса Солиҳни ғамга ботиради ва ишни юритиш учун пул беришни тўхтатиб қўяди. Солиҳнинг биринчи хотини унинг Нурага уйланганини билиб қолади ва унга босим ўтказди, Солиҳ Нурага уйлангач, уни отасининг уйида қолдиради ва қайтиб келмайди. Солиҳ айлантираётган мол ўзиники бўлмай, хотинининг моли эди. Хотини агар Нурани талоқ қилмаса, ёрдам бермаслигини айтиб таҳдид қилади. Агар айтганини қилмай, қайсарлик қилса, эрига шерик сифатида берган ваколатини бекор қилишини айтади. Шунинг учун Солиҳ биринчи хотини билан тижоратдаги шерикликни афзал кўриб, Нурани талоқ қилади. Нура ҳомиладор бўлиб қолган эди. Нура ажрашган ёлғиз аёл бўлиб қолади. Айни шу пайт қазо қилган отасининг вафотидан сўнг ўғил кўради ва исмини Абдулла деб атади. Солиҳ эса тижорат манфаати деб уни қурбон қилади.

Нура ўғлининг тарбияси деб, унинг барча эҳтиёжларини қондириш учун, таълими учун ке-

ракли бўлган ҳамма нарсани таъминлаш йўлида жон-жаҳди билан курашади, Нуранинг ягона умиди фарзанди Абдулладан эди. У ҳақиқатан ҳам ўқишини давом эттиради ва кўз шифокори бўлиб етишади. Бир куни унинг олдига бир киши келади, у кўролма қолган эди. Абдулла уни даволаб, зудлик билан бир кўзини операция қилиш зарурлигини маслаҳат беради. Бемор амалиётга рози бўлади. Абдулла амалиётни муваффақиятли бажаради. Бироқ Абдулла бу бемор ҳақида клиникасига даволаниш учун келган мижоз эканлигидан бошқа ҳеч нарса билмайди. Реабилитация вақтида беморнинг ҳолидан ҳеч ким хабар олмаганини кўриб ҳайрон бўлади. Чунки барча беморларни яқинлари келиб, ҳолидан хабар олишади, фақат бу бемор олдига ҳеч ким келмайди. На оиласи, на дўстлари хабар олади. Бу ҳақида у онасига сўзлаб беради. Унинг қандай эканлиги тафсилотлари билан айтиб бергач, унинг отаси Солиҳ эканлигини ўзича тахмин қилади, лекин ўғлига ҳеч нарса демайди. Ўғлига у ҳали қорнида эканлигида отасининг вафот этганлиги ҳақида айтган эди. Ўғли Абдулладан бу кишини зиёрат қилишга олиб боришни сўрайди. Зиёрат пайтида унинг Солиҳ эканлигига ишонч ҳосил қилади. Солиҳ аёлга ўз қиссасини, хотинини талоқ қилганини, унинг ўғли Абдураҳмон Америкага ўқишга борганини, у ерда ишларни бошқариш соҳасида ўқиганини, қайтиб келиб муваффақиятли тадбиркор сифатида ишлаётганини ва Солиҳ васий бўлган барча молларини тортиб олганини айтиб беради. Нура ўғли Абдуллага унинг мижози бўлган бу бемор кишининг сирини очиб, унинг отаси эканлиги ва у вафот этмаганлигини айтади.

Абдураҳмон Солиҳни ўзининг отаси деб биларди, лекин онаси унга болалик чоғида отаси авари-

яда вафот этганини, сўнг Солиҳ унга уйланганини ва Абдурамон унинг тарбиясида катта бўлганини айтади. Солиҳ шифохонадан чиққач, Абдулла билан яшай бошлайди. У энди фақир бир кимса. Хотини аввалги эридан мерос қолган барча молни тортиб олган, ўғли эса энди бу молларнинг эгаси.

Роман сюжети нефть даври ва уйғониш асридан бошланади ва айнан шу даврда келиб чиққан муаммолар билан боғлиқ. Бу даврда кўплаб одамлар бой бўлиб кетамиз, деб ўйлар эдилар. Бу орзу етмишинчи йилларда кўпчиликнинг хаёлида эди. Бу фикр йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Баъзилар кечагина фақир бўлган кимсаларнинг ўрта ҳол бўлиб, бугунги кунга келиб бойиб кетганларини кўрдилар. Ҳақиқатан ҳам бу муаммолар саудия жамияти табақаларига таъсир қилди ва муаллиф бу муаммага биринчи бўлиб эътибор қаратганлардан бўлди. Бу асар кўплаб тадқиқотчилар томонидан танқидга учради. Улар бу асарда муаммоларнинг кўтарилишини ва ҳал этилишини заиф деб баҳоладилар. Уларнинг фикрича, бу асарда бадий-техник усуллардаги ечимлар амалга оширилмаган, роман жанрининг тузилиши, бадий услублари каби унсурлари мукамаллаштирилмаган. Ҳар ҳолда бу асар айнан шу масалани кўтариб чиқиш йўлининг бошланиши бўлди. Муаллиф бадий тўқимани ва ҳодисани воқеий тарзда баён этишга, анъанавий ҳунармандчилик эгалари ва тижоратчилар ўртасида мувозанатни таъминлашга эришиб, бу образлар орқали қисса ортидаги воқеий фикрларни ифода эта олди¹.

Саудия жамияти табиий бойликларни кашф этиш, қазиб чиқаришдаги катта ривожланишнинг

¹ “ал-Файсал” журнали. 116-сон, 48-бет.

мантиқий натижаси сифатида кўп жаҳатдан ўзгарди. Роман икки нуқтани ўз ичига олади: саудия жамиятида юз берган ўзгаришлар¹ ва бу жамиятда аёлларга таълим олиш имконияти яратилган ҳолда ҳам уларнинг ўз бошларидан кечираётган муаммолари кўтарилган. Аёл оила қуришда турмуш ўртоғи танлаш ихтиёрига ҳам эга эмас. Қизнинг келажagini, унинг кимга турмушга чиқишини оила белгилайди. Бу бевосита ёки билвосита кўндириш йўли билан амалга оширилади, баъзан у турмушга чиқишга мажбурланади. Бу романни эртақлар қориги маси деб ҳам аташди. Бу намунадаги образлар: хотин бор куч-қуввати билан ҳукмронлик қилади; она ўғлига вафодор ва ихлос қилади, ота золим тижоратчи, аёл мазлум ва ҳ.к.²

Муаллиф ушбу намуналарни қандай кўрса, шундай тасвирлади, ўзгаришларни қандай кўрган бўлса, шундай ифодалади. Шу сабабдан у вазиятларга қисса шаклини беришга уринди. Натижа эса Саудия Арабистонида саксонинчи йиллар бошларида бадийий роман яратишдаги биринчи уринишларга ўхшайди.

“ҚАНОТСИЗ ҚУШ”, 1981

Бу роман муаллифнинг иккинчи асари, у ўз қурилиши буйича Шарқ ва Ғарб ўртасидаги қиёслаш фалсафасига, унинг ривожланишига алоқадор бўлган баъзи тушунчаларни ёзиб олишга асосланди³. Бу Саид исмли кекса киши қиссаси бўлиб, у ёшлигида Яманнинг Бано водийсидаги қишлоғини тарк этиб, ризқ излаб Аданга боради ва меҳмон-

¹ Юсуф Нофал. “Оқшом зиёратчиси”. Муқаддима. 1980 йил.

² Муҳаммад Солиҳ аш-Шантий. “Роман жанри”. 168-бет.

³ Муҳаммад Солиҳ аш-Шантий. “Роман жанри”. 25-бет.

хоналардан бирида хизматкор бўлиб ишлайди, бу Британия мустамлакаси замони эди. Ундан кейин бир неча давлатда хизматкор бўлиб ишлаган. Яманликлар мамлакатнинг ичкарасида ҳам, хорижда ҳам ишлашлари билан танилганлар. Саид ўз меҳнат фаолиятини Адандаги меҳмонхонада бошлайди ва шу ердан бошлаб дунё кезади. Меҳмонхона мижозлари британиялик муҳим шахслар, юқори лавозимли амалдорлар, кема капитанлари, маърифатнинг турли соҳаларидаги мутахассислар. Меҳмонхонанинг сиёсати ана шу муҳим мижозларга махсус хизмат кўрсатиш, шунинг учун уларнинг ҳар бирига меҳмонхонада туриш вақтларида махсус хизматкор бириктириб қўйилади. Саид кема капитани жаноб Эдвардга хизмат қилиши керак бўлади. Яхши хизмат қилгани, розилигига ва таҳсинига сазовор бўлгани сабабли у кетишидан, денгиз сафарига чиқишидан олдин меҳмонхона мудиридан Саидни сафар чоғида унга хизмат қилиши учун шахсий хизматкор сифатида сўрайди. Мудир Саиддан бу таклифга розилиги ва хоҳиши ҳақида сўраши унинг учун кутилмаган таклиф бўлади, чунки у меҳмонхонада ишлайдиганларнинг барчаси бундай ишни, сафар чоғида дунё кезиш имкониятига эга бўлишни орзу қилишини яхши билади. Шу сабабдан у ҳеч иккиланмай дарров рози бўлади.

Умрида биринчи марта кемага минганида, кема экипажи аъзоларидан бири жаноб Майкл араб тилини билиши туфайли у кема капитани ва хизматчи ўртасидаги интизом нуқтаси эканлигини англайди. Кема денгиз сари йўлга чиқиб, кўп масофа ўтмасидан Саид инглиз тилида гаплаша олиши маълум бўлади. У меҳмонхонага тўхтаган меҳмонлар ва бирга ишлайдиган ҳамкасбларидан биридан ўрганган эди. Саиднинг жаноб Эдвард билан дўсто-

на муносабати хизматкор ва хўжайин муносабати чегараларидан чиқади. Жибутидан бир неча мил узоқликда Европага йўл олаётган кеманинг Қизил денгиз сари йўлида кемада носозлик юз беради. Ҳаммани Британияга юборишади. Фақат Саид кема созлангунга қадар Жибутида қолиб, иш қидириб ўз омадини синаб кўрмоқчи бўлади. Эдвард бу кемани тузатиш учун камида бир йилча вақт кетишини айтади. Лекин Саид иш топа олмайди. Британияга кетаётган кемалардан бирида иш топилганда, кетишга қарор қилади. Капитан Эдвард кетишидан олдинроқ Саидга Британиядаги ўз манзилгоҳини берган эди. Саид Британияга келиб, жаноб Эдварднинг уйида бир неча ой меҳмон бўлади. Шу тариқа хориждаги тажрибасини орттиради. У Жибутига иш қидириб қайтишидан аввал Шарқ ва Ғарб ўртасидаги бир-бирига мос келадиган ва бир-биридан фарқ қиладиган жиҳатлар билан танишади. Қайтиб келгач, шаҳардаги меҳмонхоналардан бирида иш топишида тажрибаси ва инглиз тилини билиши қўл келади.

Меҳмонхона эгаси яманлик муҳожир, у узоқ вақтдан буён шу ерда яшайди. Бир сафар Аддис-Абебада истиқомат қилаётган оиласини зиёрат қилишга кетаётиб, Саидни ўзи билан олиб кетади ва уни оиласи билан таништиради. Унинг икки ўғли ва бир қизи бўлади. Саид у қизни кўрибоқ севиб қолади, шундай қилиб, Саид бу оиланинг дўстига айланади. Улар билан кўп вақтни бирга ўтказди. Шу аснода катта ўғил унга бир италиялик қизни севиб қолганини, унга унаштирилганини ва у билан боғланиб қолганини сўзлаб беради. Лекин онаси бунга қаттиқ қаршилик қилганини, унаштирувни бекор қилганини, шундай қилиб, бу унаштирувни қўлдан бой берганини айтиб беради. Бу

воқеаларни эшитгач, Саид у қизга уйланиш ҳақида оғиз очса, рози бўлишадими, йўқми, деб шубҳа қилиб, иккиланиб қолади. Ҳақиқатда эса, у аёл Саид ўйлаганидек қаттиққўл эмас, балки тушунадиган аёл эканлигини англайди. Доимо у билан ўй-фикрларини ўртоқлашади, муҳокама қилади. Эфиопия муаммоларини муҳокама қилади, шунга қарамай, Саид унинг қизига уйланиш ҳақида яқиндан ҳам, узоқдан ҳам оғиз оча олмайди.

Саид ота-онасидан болалик чоғида айрилган эди. Отаси вафот этади. Онаси эса уни ташлаб, ўз оиласига иккинчи марта турмушга чиқиш учун кетади. Ҳеч ким унинг тирик ёки тирик эмаслигини билмайди. Саид ва бу янги оиланинг онаси ўртасида руҳий боғлиқлик ажойиб равишда ривожлана боради. Бу ерда баъзи нарсалар борки, гўёки уларни қариндошлик алоқалари боғлаб тургандек бўлади. Ҳақиқатан у, албатта, ҳақиқий онасига ўхшайди.

Оила Саиднинг улар билан Аддис-Абебада бирга қолишини хоҳлашларига қарамай, у Яманга қайтишга қарор қилади. У яна бир марта ўз келажагини қуриши, янги ҳаёт бошлаши мумкин.

Бу асар муаллифнинг бадиий ривожланиш босқичига эришганини кўрсатади. Биринчи асари билан қиёслаганда унда бадиий ифодалашда ҳам ривожланиш кўзга ташланади¹. Роман сюжети Арабистон ярим оролидан чиқиб, ўз келажагини яхшилашга интилган араб йигити ҳақида. Яман унинг сафарга чиқишининг бошланиш нуқтаси қилиб олинган. Яманликлар минтақадаги бошқа араб халқларига нисбатан шу тариқа ризқ қидириб юртларини ташлаб, сафарга отланишлари анча осонлиги билан танилганлар. Воқеа ва ҳодисалар-

¹ Ўша манба. 253-бет.

га келсак, у икки қитъада Африка ва Европада, яъни Ер куррасининг маданиятлари ва одатлари фарқланадиган қисмларида юз беради, шу билан бирга Шарқ ва Ғарб, тараққиёт ва қолоқлик бир нуқтада учрашадилар.

Муаммоларнинг ечими эса ҳикоя этиш жараёнида соддалиги ва аниқлиги билан характерланади. Бу эса ўқувчига муаммони кашф этишни қаҳрамоннинг таржимаи ҳоли орқали тушуниш учун етарли даражада осонлаштиради.

Қаҳрамон ва унинг ривожланиши муаллифнинг биринчи ишидан кўра анча яққол ифодаланган. Роман ечими эса мелодрама шаклида амалга оширилган, бу эса янгилик эмас. Саудия қиссанавислигида дастлабки ижодий ишлар билан биргаликда келмоқда. Шу билан бирга бизда ҳосил қилинган тасаввур шундайки, мукамал бадиий роман яратиш йўлида бошланғич қадамлар қўйилмоқда¹.

АМАЛ МУҲАММАД ШАТА

“ЭРТАГА УНУТАМАН”, 1980²

Ушбу романи ўрганиш орқали, у бадиий роман талабларига тўлиқ жавоб беришининг яққол намоён бўлганини кўриш мумкин³. Унда ҳозирги замон романининг техникаси, тузилиши, сюжети, роман образлари яратилишининг замонавий меъёрлари мавжудлиги таъкидланади⁴.

Абдулмажид исмли бадавлат киши Шарқий Осиёга тез-тез бориб туради, ўзининг ана шундай

¹ Абдулла Шубат. “Аҳсолик адибалр” (“Удаба мин ал-Аҳса”).

² Амал Муҳаммад Шата. “Эртага унутама”. (“Ғалан анса”). Тихама нашриёти. Жидда. 1980 й.

³ Аш-Шантий. “Роман жанри...”. (“Фанн ар-ривая...”). 25-бет.

⁴ Қаранг: Азиз Зиё. “Эртага унутама” роман мукаддимаси. 1980 йил.

сафарларидан бирида Ява оролларида бир қамбагал оиланинг қизига уйланади. У аслида уйланган ва бир ўғли бўлишига қарамай, ана шу оиланинг қизига уйланиш мақсадида ёлгон гапириб, уйланмаганман деб уларни алдайди. Тайма исмли бу янги хотини билан бир муддат вақт ўтказгач, уни ташлаб Маккага қайтиб кетади. Тайма ҳомиладор бўлади, қиз фарзанд кўриб, исмини Ислом деб атайди. Қиз икки ёшга тўлганида, Абдулмажид яна Явага келади ва қизини олиб, хотинини қолдириб ўз юртига қайтиб кетади. У Саудия Арабистонига қайтиб келгач, биринчи хотини ва ўғли Макка ва Риёз йўлида аварияга (йўл-транспорт ҳодисасига) учраб, ҳалок бўлишади. Ўғли Риёз университетига ўқишга кириш учун онаси билан бирга кетаётган бўлади.

Қизи ёлғиз у билан катта бўлади, отасидан онаси ҳақида сўраганида, у “Онанг чиройли эди, мен билан бир сафар Шарқий Осиёга борганида вафот этган”, - деб айтади.

Бир куни Ислом ўрта мактабнинг юқори синфига ўқишга ўтганида, онаси ўз юртидан атайлаб уни кўргани келади. Бу қиз учун кутилмаган ҳодиса бўлмайди, чунки у шундай бўлишини кутган эди ва ҳеч қачон отасига ишонмаган эди. Она қизига бўлган бу гаройиб қиссанинг тафсилотларини гапириб беради, Ислом кимга ишонишини билмай ҳайрон бўлиб қолади.

Лекин она рад этиб бўлмас далиллар билан ишонттиради. Бўлган воқеа ҳақида ишонч ҳосил қилиши учун мактаб мудирасининг роли катта бўлади. Мактаб мудираси Навал бир сафар Ислом мактабга келмаган кунда унинг онаси келганида, у билан учрашган эди.

Охири, Ислом онасини отаси билан учраштириш учун уйига олиб кетади. Отаси доимо “Онанг

Шарқий Осиёда вафот этган” дер эди. Отаси дастлаб ўзини Таймани танимасликка солади, сўнг уни қўйиб юборган хотини деб таслим бўлади ва икковларидан узр сўраб, ёмон муомала қилгани учун кечиришларини сўрайди. Таймадан ўтмишни унутишини илтимос қилади. Тайма “Сен унутгин, мен эртага унутаман”, - деб жавоб қайтаради. Тайма улар билан қолишга астойдил қарши бўлишига қарамасдан, Ислом уни бирга қолишга ва отасига қараб туришга кўндира олади. Чунки унинг саломатлиги кундан кунга ёмонлашиб борар эди. Ислом онаси билан қисқа муддат бирга бўла олганидан сўнг амалкисининг ўғли Ҳишомга унаштирилади, бироз вақт ўтгач, турмушга чиқади ва эрининг уйига кетади.

Тайма Абдулмажидга қарашда давом этади. Абдулмажид қар томондан ёлғиз бўлиб қолган эди. Ҳатто хизматкори Мансур ҳам уни ташлаб кетади. Абдулмажид вафот этгач, Тайма ўз юртига қайтиб кетади.

Бу роман саксонинчи йилларда юзага келган етук романлардан бири ҳисобланади. У замонавий роман меъёрларига жавоб бериши билан бир қаторда оддий ҳикоя этиш тури “равон услуб” билан характерланади, бу эса романни тушунишни осонлаштиради.

Қаҳрамонлар образларига тўхталадиган бўлсак, Абдулмажиднинг ёлғон сўзлаб, жинниларча қалбакилик ишлатиши унинг ўзини барбод қилди. Чунки “ҳар қандай ёлғон устига қурилган ҳар нарса ёлғондир”. Тайма эса қизини кўришга келгунча кўплаб таҳқирлашлар ва қийинчиликларни бошидан кечирди. Бу қаҳрамонлар романнинг бошиданоқ ҳар иккиси ҳам мелодрама ва сентиментализм қоришмасига қурилган. Бундай камчилик кўплаб саудия романларида учрайди. Муаммо параллелизм доира-

сида тақдим қилинган. Икки асосий қаҳрамон, бири – Абдулмажид ягона ўғлидан айрилади, иккинчиси – Тайма ягона қизини йўқотади. Лекин муаммо Абдулмажиддан ўч олишда қолади. Ғам-ташвиш унинг бошига тушади. Бошқа образлар эса роман асосий қаҳрамонлари учун муҳим таянч эмас, ўқувчи учун ҳам аҳамияти йўқ. Масалан, мактаб мудираси Навал ўз муаммолари билан банд, унинг сюжетга алоқаси йўқ. Абдулмажиднинг хизматкори Мансур ҳам шундай, у хўжайинига энг керак бўлган пайтда уни ташлаб кетади. Ягона оқлов, хўжайини уни таҳқирлар эди. Унда қандай қилиб у соғлом бўлган пайтида бунга чидар эди-ю, энди ожиз бўлганда уни ташлаб кетади?! Бу мулоҳазалар асарнинг қийматини камайтирмайди, роман сюжети, тугуни – мустаҳкам, диалоглар – табиий, баъзи ҳолатларни ҳисобга олмаганда, сунъийлик йўқ. Мана шу омиллар асарни бадиий-техник роман даражасига олиб чиққан.

Амал Шата соғлиқни сақлаш соҳасида ишлайди, узоқ тажрибага ва ажралиб турувчи дидга эга. Бу унинг олий маълумоти, тараққий этган ғарб адабиётини ўқиши ва юксак маърифати билан бир қаторда унга ўз қаҳрамонларининг хусусиятларини психологик таҳлил қилишда аниқ-равшан кўриш имониятини берди. Уларнинг муаммоларни хотиржам ҳал қилишига ёрдам қилди. Булардан ташқари унинг ҳеч қандай баҳсга оид бўлмаган юксак қобилияти келгуси асарларида, Худо хоҳласа, янада жилоланади. Амал Шатанинг ушбу романи ҳақида вақтли матбуотда кўп фикрлар билдирилган¹.

¹ Қаранг: 1) “ал-Масайя” газетаси. 24.11.1405 ҳ.й. / 11.08.1985 й. 2) “ал-Йавм” газетаси. 11.04.1409 ҳ.й. / 21.11.1988 й. 3) “ар-Риёд” газетаси. 03.03.1409 ҳ.й / 14.10.1988 й. ва бошқалар иловада келтирилган.

“ҚАЛБИМ ЯШАМАДИ”. 1989¹

Бу роман воқеалари Маккадаги “ар-Работ” деган боқувчиси йўқ аёлларнинг пансионатига ўхшаш хайрия муассасасида бўлиб, унда аёллар яшайдилар. Бу ерга хайр-эҳсон қилувчилардан садақалар келиб туради. Пансионатдагилар турли ёшдаги аёллар бўлиб, уларни фақат бир нарса – бу ердан бошқа борадиган жойлари йўқ эканлиги бирлаштириб туради. Роман қаҳрамони Барака исмли катта ёшли аёл. Бошқа қаҳрамонлар: Раҳима ва Хадижа – опа-сингил, Хусайна Баракага ёрдам берувчи қиз, Умм Омир исмли яна бир аёл.

Асар аёллар билан чекланган. Ҳотам Ваҳдан исмли кишидан бошқа эркаклар образлари эса фақат аёллар ролини қўллаб-қувватлаш учун келтирилган. Хусайна Ҳотам Қаҳдоннинг уйида хизматкор бўлиб ишларди. Зиёд Умм Омирга уйланган эди. Мутиурраҳмон Ваҳдоннинг ҳайдовчиси бўлиб ишлайди ва Хусайнани шу уйда ишлашни бошлаганидан буён танийди.

Барака ўттиз йил ғассол бўлиб ишлаган онасининг қўлида катта бўлди. Онаси вафотидан сўнг ризқдан қирқилди, турмушга чиқмаган, арзимаган иш ҳақиға уйларни тозалаш, кир ювиш билан кун кўрарди, охири ҳожиларга замзам суви қуйиб берадиган бўлди. “Ар-Работ”га тунагани келади. У ёлғиз яшай олмайди.

Хусайна Ваҳдоннинг қасрида хизматкор бўлиб ишлай бошлади, хўжайин вафот этгач, у ерни тарк этди, чунки Ҳотам Ваҳдоннинг хотини унинг

¹ Амал Муҳаммад Шага. “Қалбим яшамоди” (“Ла аша қалби”). “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1989 й.

бу уйда қолишини хоҳламас эди. Ҳусайнанинг уй-жойи бўлмагани учун “ар-Работ”га кетади.

Хотамнинг хотини ўлади ва унинг ортидан Хотам ва етим ўғли Муҳаннад қолади. У Ҳусайнадан уйга қайтишни сўрайди. Онасидан айрилган бола учун рози бўлади. Хотам касал бўлганида, унинг бир шериги ва айни пайтда дўсти табиб билан келади. Лекин улар иккови тил бириктириб, Хотамнинг кассаллигидан ва дорининг таъсиридан фойдаланиб, баъзи ҳужжатларни қалбакилаштириб, унинг мол-мулкини ўғирламоқчи бўлишади. Табиб Ҳотамга карахт қилувчи дорилар бериб, кейин ундан баъзи ҳужжатларга қўл қўйишни сўраганида, Ҳусайна бу тил бириктиришни сезиб қолади. Ҳусайна муҳим ҳужжатларни олиб яшириб қўяди, сўнг уларни олиб Бараканинг олдига қочиб кетади ва уни қасрда бўлаётган ишлардан хабардор қилади. Ҳотамдан ва унинг оиласидан нафратланадиган Баракка “уникига ишга қайтиб бормасликни маслаҳат беради”. Бўлиб ўтган ишдан ва Ҳусайнанинг бу ишга аралашиб қолганидан афсусланмайди. “Бунақа уйда нима бўлишини кутган эдинг” деб сўрайди.

Айни шу пайт Ваҳданнинг қасридан Мутиурраҳмон овқат олиб келади. У одатда шундай хайр-эҳсон садақа қилиб турарди. Ҳусайнани у ерда учратиб, турмушга чиқишини таклиф қилади. Бироқ Ҳусайн бу таклифни рад этади. Эртаси куни у Барака билан бирга, ҳатто ундан нафратланса ҳам, қасрга бориб, кеча бўлган воқеани айтиб беради.

Табиб ва Ҳотамнинг шериги эшик олдида турган эдилар, лекин Ҳусайна билдирмай, уйга киради ва Ҳотамни уйғотади. Унга кеча бўлган воқеаларни айтиб беради. Ҳотам дўсти билан шерикчилигини бекор қилади. Ҳусайнадан унга турмушга чиқишни сўрайди ва розилигини олади.

Умм Омир жуда ҳам бахтсиз, ночор аҳволда яшайди, отаси кўзи ожиз, заиф киши, хотинининг измидан чиқмайди. Умм Омирга муомаласи жуда қаттиқ эди.

Кичкиналигида отаси вафот этган, шунинг учун у сил касалликлари шифохонасида ишлайдиган бир табибникида хизматкор бўлиб ишлар эди. Бир куни бир бадавлат киши шифохонага сил касалига мубтало бўлган хотинини олиб келади. Лекин у хотинининг шифохонада қолиб даволанишини хоҳламайди, уйда доимий ҳамшира қараб туришини афзал кўради. Табиб Умм Омирни бу ишга танлайди. Унинг учун улкан қасрда ишлаб, ҳашаматли ҳаётда яшашнинг биринчи тажрибаси эди. Оилада уч ўғил бўлиб, улардан бири Зиёд онасининг олдига тез-тез келиб турар, у билан узоқ ўтирар, дардини бироз унутиши учун суҳбатлашар ва ҳазиллашар эди. Зиёдда эркаклик сифатлари бор, кўриниши маъқул йигит эди. Шунинг учун у Умм Омирнинг диққатини ўзига торта олган эди. Бир муносабат билан Зиёд унга анчагина маблағ бериб, кийим-кечак ва ўзига керакли нарсалар сотиб олишни айтади. Пулни олади-ю, бунинг ортидан турмушга чиқишга қизиқтирмоқчимикан деб жиддий ўйланиб қолади.

Зиёд унинг эътиборини ўзига қаратишда давом этади ва ҳақиқатан ҳам турмушга чиқишни таклиф қилади. У рози бўлади. Зиёд оиласининг бу ишга қаршилигига қарамай, унга уйланади. Оиласи ундан воз кечади. Шу сабабдан у Умм Омирни олиб, отасига тегишли бўлган “кулба”га бориб яшайди ва жуда қашшоқ умр кечиради. Зўрға кунлари ўтади. Шунинг учун Мадинаи мунавварага иш қидириб боришга қарор қилади. Умм Омир ҳомиладор бўлади ва ўғил туққач, унга Омир деб исм қўйишади.

Зиёд ўқув-ёзув қуроллари дўконидан иш топади, лекин у ишга берилиб кетади ва бўлиб ўтган ишдан эзилиб юради. Кўп ўтмай у аварияда ҳалок бўлади.

Умм Омирга ва боласига жуда яхши ва мулоим муносабатда бўлган қўшни аёл қўшиқ ва рақсни яхши кўрар эди. У мана шундай роҳатли ишда бирга ишлашни Умм Омирга таклиф қилади ва уни кўндира олади. Умм Омир ўзини ва боласини боқиш учун мажбур бўлиб кўнади. Лекин бу ишда ўзини бахтли ҳис этмайди.

Бир куни у бир бой аёлга ёқиб қолади, уни ва меҳмонларини хурсанд қилгани эвазига катта маблағ беради. Шундан сўнг Умм Омир Мадинани тарк этиб, Жиддага кўчиб ўтишга, уни танийдиганлардан узоқда янги ҳаёт бошлашга қарор қилади.

Кунлардан бир куни Зиёднинг укаларидан бири унинг Жиддада яшаётганидан хабар топгач, тез-тез кўргани келиб турадиган бўлади ва унга турмушга чиқишни таклиф қилади. Лекин у Зиёднинг оиладан ажралиб қолишида ва ўлимида ўзини сабабчи ҳисоблаб, бу таклифни рад этади. Яна биринчи муаммога ўхшаш муаммо юз беришини хоҳламайди.

Омир катта бўлади ва Қоҳира университетининг тиббиёт факультетига ўқишга боради. У ердан ҳар куни онасига хат ёзади. Хатларидан бирида Қоҳирада яшайдиган саудиялик оила билан танишганини ёзади. Шу оиланинг қизи у билан бирга бир хил мутахассисликда ўқишини айтади. У қиздан “менга турмушга чиқишни хоҳлайсанми” деб сўраганида, рози бўлганини хабар қилади. Зиёднинг укаси Нури келинга совғалар олиб Қоҳирага боради.

Шу ерда қийинчилик пайдо бўлади. Умм Омир ўғлидан хат олганида, хат ичида бора олмаган тўй суратлари ҳам бўлади ва суратлардаги келиннинг

онасини таниб қолади. У ўша бой аёл Суҳайла бўлиб, унинг рақсга тушиб, қўшиқ куйлагани эвазига катта маблағ берган аёл эканлигига амин бўлади. Агар Омирнинг кимлигини, онасининг ким бўлганлигини билиб қолса, гарчи у энди ҳурматли аёл бўлса ҳам икковларининг оиласини бузишга мажбур қилади деб ўйлайди.

Энди у ўз оиласи ҳақида ҳақиқатни яшириши керак. Шунинг учун у Нуридан Омирга ўзининг вафот этганини хабар қилишни сўрайди ва Маккадаги ҳеч кими йўқ кимсалар яшайдиган “ар-Работ” пансионатига қараб йўл олади.

Бетоб бўлиб қолганида, ўз қиссасини Баракага айтиб беради ва Омирнинг манзилгоҳини топишга азму қарор қилганини айтади. Барака ким бу ишни қила олиши ҳақида кўп ўйлаб, Макка ва Жидда орасида кўп қатнаган Мутиурраҳмондан бошқа ҳеч кимни топа олмайди. У Омирнинг Қоҳирадан қайтганини ва Жиддада шифохона очганини билиб келади. Умм Омир у ерни топиб боради, Омирнинг қасрига киришга бир неча марта ҳаракат қилади, лекин дарвозабон киритмайди. Охири бир амаллаб қиради. Омир ва Нури “ар-Работ”га унинг васиятига кўра фақат ўлиmidан олдин кўргани келишади. Ҳақиқатда у Омирни кўради ва вафот этади.

Мана шу уч қисса романни ташкил этади. Бу асар ижтимоий зарурат юзасидан “ар-Работ”дан бошпана топишга мажбур бўлган ана шу уч аёлни бир жойда тўплайди.

Бу асар жамиятнинг ўз урф-одатлари, мероси, шарт-шароитни эътиборга олмасдан уларга нисбатан шафқатсизлиги туфайли ўзларини жамият четиде топган, ишсиз қолган аёлларнинг рамзидир.

Бу учала аёл бахтсиз аёллардир, кўп ҳолатларда улар бир хил шароитда бўлиб, бир-бирига ўх-

шаш, сабаблари бир-бирига яқин бахтсиз ҳаётдан келгандилар. Улар учун ҳаётнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам аччиқ эди.

Барака турмуш қурмаган, унинг учун бундай шароит муҳайё бўлмаган. Ҳаётини сақлаб қолиш учун нима иш бўлса, арзимас иш ҳақи учун бўлса ҳам шуни қилган. Лекин нима ҳам қилсин, ҳаётда унга кўмак берадиган ҳеч бир кимса бўлмаса, унинг олдида ҳеч қандай танлов бўлмаса. Лекин тунаш учун бир бошпана кафолатлайдиган ёрдамларга таянади. Ҳар ҳолда уни қоронғулик ва ноаниқлик озгина бўлса ҳам маблағлар билан ўраб олган, ўзидан ҳам ёмон ҳолатдаги бошқаларга ёрдам бера олади. Ҳаёт унга бу ердаги бошқа аёллардан кўра яхшироқ шароит берган. Ўз ҳаётини яхшилашга, келажagini аниқлашга имконияти бор. Эҳтимол, у ўзи учун ризқ топишига амалий ҳаёт тайёрлагандир, ҳар ҳолда у “Ар-Работ”да яшаган жамият қурбонидир. У ўз аҳлига хизмат қилдию, ўзи ҳақида, келажаги ҳақида ғамхўрлик қилишни унутди.

Ҳусайнанинг ўтмиш ҳаёти ҳақида, унинг қаердан келиб қолгани ҳақида ҳеч нарса билмаймиз. Билганимизнинг бори шуки, у “ар-Работ”га собиқ хўжайинининг ўлимидан сўнг ноўрин рашк қилувчи хотини уйдан ҳайдаб юборгани туфайли келиб қолган. Муаллиф у ҳақида бошқа маълумот келтирмайди. Лекин биз кутганимиз, уни бу ерга рашк етаклаган, бу бошпана эса унга омад ҳам келтирган. Хўжайиннинг хотини ўлгач, Ҳусайнадан уйга қайтиш талаб қилинади ва у секин-аста уй бекасига айланади. Ҳотам унга уйлангач, ҳақиқий бекага айланади. Ҳақиқатда Ҳотам шеригининг хиёнатини фош қилганидан сўнг унга уйланишга шошилди. Эҳтимол, бу унга рағбат бўлгандир. Бунинг устига у Ҳусайнани ўзи учун солиҳа ва муносиб завжа

деб ҳисоблади. Собиқ хотинининг рашки эса ноўрин бўлган эди. Ҳар ҳолда қиссадаги тўқиманинг тезлигига қарамай, унинг учун бахтли ниҳоя эди. Ҳотам учун эса бахтли омад туфайли тил бириктириш фош этилди ва Ҳотам бунинг учун Ҳусайнани муносиб мукофотлади.

Бошқа шароитларга ва воқеаларнинг тез юз беришига келсак, агар Ҳотамнинг хотини вафот этмаганида, Ҳусайна учун муносиб шароит яратилмас, “ар-Работ”да қолиб, арзимас иш ҳақи учун нима иш бўлса, шуни қилишга Барака каби мажбур бўлар эди.

Умм Омирнинг муаммоси бир қараганда улардан “ар-Работ”га киришга мажбур қилган шароити бутунлай фарқ қиладигандай. Ҳақиқатда эса у ҳам ўзини шафқатсиз шарт-шароитларнинг қурбони деб ҳисоблайди.

Зиёднинг оиласи уни Зиёдга муносиб турмуш ўртоғи деб қабул қилмади, бу эса унинг вафотига олиб келди ва уни обрўси ёмон бўлган касбни бажаришга мажбур қилди. Бу ўғлининг келгусида яхши ҳалол ишда ишлашига қарамай, унинг турмуш қуришига ёмон таъсир қилишидан қўрқди. Ўзи яхши, ҳурматли ҳаётни орзу қилса-да, унга эришмай, яна бахтсизликка қайтди, эҳтимол, у ўзига ўзи қийинчиликлар олиб келишини айтгандир.

Бу уч қисса, эҳтимол, уч турли тақдир ўртасидаги мувозанат сифатида яратилгандир. Лекин Амал Шата буни яхши англашига шубҳа қилмаймиз. У ўзи эга бўлган роман ҳикоя этишнинг услубларини уйғунлаштира олди.

Барака ҳикоясида бадий қисса.

Ҳусайна ҳикоясида романтизм қиссаси.

Ва ниҳоят, Умм Омир ҳикоясида ахлоқий қисса.

Бу бир-бири билан камдан кам мувофиқ келадиган қиссаларнинг мувофиқлаштирилувга қодир-

лик бадий асарнинг сочилиб кетиши ва йўқолиши ўрнини қоплади. Бу муаллифнинг қисса ёзишдаги қобилиятига яққол далилдир.

ИСОМ ҲУҚАЙР (1937 й.т.)

Исом Ҳуқайр Маккада туғилган. Шу ерда мактабда ўқиган. Қоҳира университетининг стоматология факультетида ўқиган. Шу мутахассислик бўйича Лондон университетига ординатурада ишлаган. Баъзи соҳаларда ҳазил, сатирик мақолалар ёзган, шулардан “Тунда бўш бўлганда” (“Фил-лайл ламма халий”), “Саад ваъда қилди” (“Вас Саад ваад”), “Тун ярмидан сўнг” (“Баъда мунтасиф ал-лайл”) каби фелъетон ва сатирик мақолаларни айтиб ўтиш мумкин. Шу билан бир қаторда ҳазил-мутойиба характерида бир қатор романлар яратган ва биз ана шуларни кўриб чиқамиз¹.

Исом Ҳуқайрнинг биринчи романи “Гирдоб” (“ад-Даввама”) 1980 йили нашрдан чиқди². Бу асарда етмишинчи йиллардаги кескин иқтисодий ривожланиш натижасида юзага келган ижтимоий муаммолар кўтариб чиқилган. Шулар орасида таълим олиш бахтига муяссар бўлган ва илмий даражалар олишга эришган, энди эса саудия жамиятида хизмат қилиш учун ўз ўрнига эга бўлишни хоҳлаган аёл муаммоси. Роман сюжети икки бош қаҳрамон Афаф ва унинг эри жаноб Маҳмуд атрофида қурилган. Афаф хизматчи аёл, икки фарзанд онаси, ўғли ва қизи бор. У ўз ҳаётини хизмат вазифасида ва эрининг хизматида барқарорлик бўлишини, фарзандларига эътибор беришни ва уй ишларини ҳисобга

¹ Исом Ҳуқайр. “Сеньора”. Тихама нашриёти. Жидда. 1980 й.

² Исом Ҳуқайр. “Гирдоб” (“ад-Даввама”). Тихама нашриёти. Жидда. 1980 й.

олиб режалаштирган. Унга уй ишларида ва болалар тарбиясида ёрдам бериш учун хизматкор келган.

Маҳмуд хотинининг ишга чиқишини хоҳламайди, балки уйда қолиб болаларнинг тарбияси билан шуғулланишини истайди, моддий фойда келтиришга эътибор қаратмайди.

Афаф икки йўл орасида қолади: бири эрининг хоҳишига жавоб бериш ва иккинчиси ватанига хизмат қилиш. У охири воқеликка бўйсуниб, ҳукумат ишидан бўшайди. Лекин энди Маҳмуд фикрини ўзгартиради, энди хотинининг аввалги ишидаги ҳамкасблари билан бирга ҳисса қўшадиганлардан бири бўлишини хоҳлайди.

Энди Афаф ўз фикри устидан ғолиб келишга эришиб, Маҳмуднинг хоҳишига қарши болалари билан уйда қолишни истайди. Айни пайтда у ҳам хизматкор, ҳам болалари учун ажойиб тарбиячи топган бўлишига қарамай, фарзандларининг у билан бирга бўлиш эҳтиёжлари ўзининг ишга боришидан кўра каттароқ эканлигини тушунади.

Муаллиф газеталардан бирида бир гуруҳ саудиялик қизларнинг олий маълумотга ва яхши малакага эга бўлганликлари ва иш қидираётганликлари, ҳукуматдан улар учун иш жойлари яратиб беришни сўраётганликлари ҳақида ўқиганини эслайди.

Муаллиф ана шу хотин-қизларнинг бундай малакаларни эгаллашга қизиқтирувчи сабаб нима эди, у фақат шундай малака борлиги ва уни эгаллашми ёки унинг ростдан ватанга, элга хизмат қилиш мақсади борми, деган савол беради. Ҳар икки ҳолатда ҳам муаллиф ўзи кўтариб чиқан муаммони ҳал этиш учун таклиф қилишга эриша олмаган. Биз буни кейинроқ кўриб чиқамиз.

“СЕНЬОРА”, 1980¹

Ушбу қиссанинг қаҳрамони Ҳусайн, ёш йигит, Римда мусиқа мутахассислигида ўқийди ва бирга ўқийдиган гўзал италян қизи Марианнани севиб қолади.

Ҳусайн, муаллифнинг тавсирлашича, тақводор, ҳақиқий мусулмон йигит, қизнинг ота-онасига ёқди ва розиликларига эришди. Тўй бўлди, тўйдан сўнг асал ойини Испанияда ўтказдилар. Шу пайтда Ҳусайн Марианнага араб цивилизацияси ҳақида таъсирли маълумотлар берди. Бир қатор учрашувлар ўтказиб, маърузалар ўқиди. Шундан сўнг улар Қоҳирага пирамидаларни кўришга ошиқдилар. У қизга Миср тарихи ҳақида қисқача сўзлаб берди, шунингдек, у ерда ҳам бир қатор маърузалар ва учрашувлар ўтказди.

Улар Саудия Арабистонига қайтиб келишгач, Ҳусайннинг уйлангани сабабли оиласининг икки қисмга бўлинганини сизди. Онаси жуда ҳам хурсанд ва бахтиёр, отаси эса бу турмуш қуришдан мутлақо хурсанд эмас эди. Сабаби ўғлининг хотини мусулмон эмас. Биринчи фарзанди туғилгач, хотини исломни қабул қилади.

Мана шу романнинг сюжети, гарчи муаллиф уни комик услубда ифодаласа-да, у бундай туюлмади. Шунингдек, унда бирор муносабатдан келиб чиққан мақсадли комик унсур сезилмайди. Барчаси сохта, зўрма-зўраки, уларнинг ҳар бирида муболаға характери кўп учрайди.

Бу асарни ҳикоя қилиш жарёнида бир қатор ҳодисалар борки, улар ақл бовар қилмайдиган бўлиб, бу ҳодисаларнинг асарда мавжуд бўлишига ҳеч

¹ Исом Ҳуквайр. “Сеньора”. “Тихама” нашриёти. 1980 йил.

қандай оқлов ёки сабаб йўқ. Гарчи баъзи тадқиқотчилар буни оқласадар-да, уларнинг далиллари жуда ҳам заиф. Масалан, “Сеньора” қиссасида яҳудий журналист аёл Римда бир мақола нашр қилиб, унда мусулмон йигитнинг насроний қизга уйланганини қоралайди. Ҳусайн унга қарши суд маҳкама-сига даъво киритади ва маҳкама унинг фойдасига ҳукм чиқаради.

Иккинчи мисол, бу Испанияда бўладими ёки Қоҳирадами Ҳусайннинг ва унинг хотинини саудия элчиси ва элчихона ходимлари аэропортда кутиб оладилар.

Бу ғайри воқеий муболаға бўлиб, қисса тузилишига ҳеч нарса қўшмайди, лекин унга зарар келтириб, уни аҳмоқона ҳикояга айлантириб қўйган.

Тадқиқотчи Исом Ҳукайрнинг ижодини ўрганар экан, ундан ўсишни ва ривожланишни кутиши табиий. Бироқ унинг биринчи асари ундан кейинги икки асаридан афзал эканлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади. Баъзи образларни тасвирлаши ёқимсиз ва совуқ, баъзиларида эса, масалан, 1983 йили нашр этилган “Хотиним ва мен” қиссасида уларни карикатура расмларига ўхшатиб юборган¹. Эр-хотин самолёт пасажжирлари орасида, хотини Амина самолёт ўрмонга қулаганидан сўнг ўрнидан чиқиши учун кўтариб, олдинга итаришни сўрайди. Яна телефон қилиб, тушликка пишириш учун олиб келган балиқни қандай қилиб сўйиш ҳақида сўрайди. Қандай қилиб сўйиш мумкин, ахир келтирилган балиқ тирик бўлмаса?!

Ахмоқ деб тавсифлаган бу образдаги қаҳрамон ўқишни битирганлиги ҳақида шаҳодатнома, диплом

¹ Исом Ҳукайр. “Хотиним ва мен” (“Завжати ва ана”). Тихама нашриёти. Жидда. 1982 й.

олади ва эри билмайди. Ҳар ҳолда, Исом Ҳуқайрнинг қиссалари ўз моҳиятига кўра жиддий асарлар. Унда жамиятнинг муҳим муаммолари кўтарилади, яъни унда моҳиятига кўра муҳим масалалар кўтарилган, бу кўтарилган муаммолар орасида ўша пайтда юз бераётганлари, эскилари ва янги пайдо бўлганлари бор.

Ундаги муаммо тайёр муаммо ва у таълим тариқасида хитоб қилади. Бу бевоситалик – “дидактизм” оқими бўлиб, Европада XVIII асрда пайдо бўлган ва саудия ёзувчилари саудия роман жанрининг бошланишида шу усулда ижод қилганлар.

Баъзида қаҳрамон ҳикоя қилишдан тўхтаб, бошқа шахс образига киради ва ўз фикрларини шу образ номидан ифодалайди. Бу Теккерей (Thackeray) ижодида қўлланилган услубдир.

Бу асарларни бошқалар билан бирга қўйиш, уларни қонунлаштириш анча қийиндир. Биринчи қийинчилик мазкур асарларнинг “роман” тушунчасидаги меъёрларга мос келишининг қийинчилиги бўлиб, улар қисса доирасига ҳам чиқа олмайди, яъни улар роман меъёрларини рад этмайди ва қисса доирасига ҳам чиқа олмайди. Демак, улар ўзгарувчан, айниқса, биринчи “Гирдоб” ва иккинчи “Сеньора” шундай. Учинчисига келсак, у биринчи марта нашр этилганда, уни ҳикоялар ёки “новеллалар” деб тасниф қилиш ҳақида тўхтамади. Бу ёзувчини ижод қилган соҳаси, лекин уни француз ҳикоялари соҳаси “Conte”да деб тасниф қилинса, яхшироқ бўларди. Бунда кўпчилик ижод қилган. Исом Ҳуқайрнинг саудия қиссаси соҳасида ўз саъй-ҳаракатлари билан қисса қўшганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

САЙФУДДИН АШУР (1919)

“АЛВИДО ДЕМАГИН”, 1981.¹

Ушбу роман муаллифи Америкада инглиз адабиётини ўқиган ва айти пайтда “Нефть карвони” (Қофилят аз-зайт”) журналининг таҳрир ҳайъати раиси бўлиб ишлаган. Сўнг “Таржима” муассасаси мудирини бўлган. Бу муаллифнинг роман жанридаги ягона асаридир. Унда қиз боланинг ўзи хоҳламаган йигитга турмушга чиқиши муаммоси, гарчи у бошқа йигитни севса-да, уни қандай қилиб бошқа шахсга турмушга чиқишга мажбур қилиш йўллари кўтарилган. Ҳақиқатан, бу муаммо қадимги муаммо бўлиб, етмишинчи йиллар охирига келиб ҳал этилди.

Муаллиф китоб муқаддимасида шундай ёзади: “Бу китоб ўтган чорак аср ҳақиқатини ифодалайди”.

Иброҳим ан-Носир 1969 йили нашр этилган роман “Ўликлар кемаси” романида таъкидлаганидек, ушбу сўзлар роман воқеаларини белгилайди. Бу воқеалар орасида ўша пайтдаги шароит ва имкониётлар доирасида мамлакат вазирликларининг, шу жумладан, Молия вазирлигининг Маккадан Риёзга кўчирилиши ҳақида ҳикоя қилинади.

Кўплаб ҳақиқий воқеалар мавжуд бўлиб, уларнинг баъзиларида муаллиф бош қаҳрамон тилидан ички монолог услубини қўллаган. Романага бадий-лирик чекиниш, тарихий сериал воқеаларини ҳам қўллаган. Бир қатор романага драматурглар бундай услубдан ўз ижодларида фойдаланганлар. Масалан, Charles Dickens ўзининг машҳур Hard Times романида қўллаган. Бундай бадий услублар асосига бадий автобиографик асар яратиш

¹ Сайфуддин Ашур. “Алвидо демагин” (“Ла такул видаан”). “ад-Дар ас-саудия” нашриёти. Риёз. 1981 й.

қурилади. Ҳамза Муҳаммад Буқарий “Сафо айво-ни” (“Сақифат ас-Сафо”)да шундай қилган.

Бу услуб Сайфуддин Ашур ижодида ҳам намо-ён бўлади. Воқеалар ва ҳодисаларда она қаҳрамон Закия образида, шунингдек, акаси Маҳмуд ва унинг Молия вазирлигида ишлаши, бошлиғи Тоҳир билан муносабати, Маҳрам водийсида Тоҳир ва Муҳсин ўртасида бўлиб ўтган учрашув, шунингдек, Тоҳир-нинг Муҳсинга қилган муомаласида пайдо бўлади.

Роман бир оила ҳаёти ҳақида бўлиб, оилада ота вафот этган бўлади. Ундан хотини Азиза бева, фар-зандлари икки қиз ва бир ўғил етим қолган эди. Улар Маккадаги эски уйда яшашар ва унинг бир қисмини ҳаж мавсумида ижарага бериш ҳисобига кун кўришар эди.

Маҳмуд оиладаги ягона боқувчи сифатида ҳу-кумат ишига киради, сингиллари Закия ва Саъда “куттаб”га ўқишга боришади (қизларнинг ўқиши олтмишинчи йиллар бошидан татбиқ этилган)¹.

Роман оиланинг дўсти бўлган Ҳуда исмли қиз-нинг ёмғирли қиш оқшомларидан бирида бўлган тўйи маросими билан бошланади. Закия ва Саъда ўз уйларида Ҳудаларнинг уйига қараб туради-лар. Улар бир томондан ёмғирда кийимларининг ҳўл бўлиб қолиши тўйда қатнишишларини бузиб қўйишидан қўрқсалар, бошқа томондан дугонала-рининг тўйида қатнаша олмасликлари мумкинлиги-дан янада кўпроқ қўрқадилар. Маҳмуд эса ўртоғи Иззат билан карта ўйнашга берилиб кетган. Иззат-нинг ўртоғи отаси унинг учун танлаган амакисининг қизига уйланишдан бош тортди. У турмуш ўртоғи танлашга отасининг ҳам ёки бошқа бирор шахснинг ҳам аралашини хоҳламайди.

¹ Қаринг: Қизлар таълими бошқармаси маълумотномаси.

Тўй тугагач, мураккаб образ Тоҳир пайдо бўлади, у бир қизга совчи қўйганида, қиз рад этгани учун ҳамма хотин-қизлардан нафратланади. У муваффақиятсиз ўтмишини такрорлашни истамайди. Онаси Жиддадаги опасини зиёрат қилгани кетганидан фойдаланиб, у одатдагидаек ёзги таътилни Тоифда ўтказадиган чоғида Маҳмудга хизмат сафариди ёрдам беряпти.

Асардаги ушбу муқаддималар романнинг ечими сари етаклаб боради. У Тоиф яқинида ёзги таътил пайтида Маҳрам водийсидан бўлган деҳқон Муҳсин билан Закиянинг учрашувидан бошланади. Бирга юрган Муҳсин китоб ўқир ва далани турли ҳайвонлар ва қушлар ҳужумидан ҳимоя қилар эди. Шу пайт далада айланиб юрган Закияга бир ит ташланиб, уни ғажиб ташлай деди. Муҳсин уни ҳимоя қилишга жон-жаҳди билан шошилади. Қиз бу жойдан кетгач, қизни исми ёзилган ва тушиб қолган дастрўмолини топиб олади. Муҳсин қизнинг кимлигини билгач, уни севиб қолади. Эртаси куни у Тоҳир билан кечки овқатни бирга тановул қилишга қарор қилади. У билан Маҳмуд орқали зимдан танишган эди. Суҳбат бирданига ҳеч қандай муқаддимасиз бошланди. Муҳсиннинг онаси ҳам даъват этилган эди, у Муҳсиннинг таърифлаб беришича Маҳмуд ва Закия ўртасидаги муносабатдан хабардор эди. Ундан қизни унаштириш учун совчи бўлишини сўради. Она ҳақиқатан ҳам шундай қилди. Лекин унинг Тоҳирга унаштирилгани булар учун кутилмаган янгилик бўлди. Бироқ бу иш оила Тоифга қайтгандан кейин юз берди. Муҳсин расмий совчи қўйдирганида кутилмаган хабар маълум бўлди.

Ёз тугагач, оила Маккага қайтади, тўйга тайёргарлик бошланади. Закия бунга астойдил қаршилик қилади. Оила қарор қилиб бўлган ва ҳаммага эълон

қилинган эди. Қиз тўйдан олдин касал бўлиб қолади. Шунга қармай тўй бўлади, эрининг уйида бир кун туриб, даволаниш учун ота-онасининг уйига қайтиб келади.

Тоҳирнинг онаси ҳам бу турмуш қуришдан кўнгли тўлмаган эди, чунки бу никоҳ унинг иштирокисиз, орқаваротдан юз берди, аслида унинг танлови ва розилиги билан бўлиши керак эди.

Ҳар ҳолда Маҳмуд синглиси мавзусини Тоҳир билан муҳокама қилишга, бу муаммони ҳал қилиш имконияти борлигини билишга уринади. Тоҳир эса, агар ҳозироқ уйга қайтмаса, талоқ қилишини айтади.

Маҳмуд Закияни текшириш учун табибни уйга олиб келади, табиб уни чет элга олиб бориб, руҳий даволаш зарурлиги, ундаги аломатлар шуни талаб қилаётганини айтади.

Маҳмуд чет элга олиб бориб даволашга пули етмаслиги учун оила уйини сотишга қарор қилади, Закия бу фикрга қарши чиқади ва уйдагиларга ўзи севмаган (*ёмон кўрган, нафратланадиган*) Тоҳир билан унинг хотини сифатида яшай олмаслигини очиқ айтади.

Тоҳир Закияни талоқ қилади. Муҳсин Закияни дастрўмолини тушириб қўйган пайтдан яхши кўрарди, у совчи қўяди. Лекин онаси бунга қарши чиқади, у ўглининг талоқ қилинган аёлга уйланишини истамайди. Чунки ўгли ҳали уйланмаган эди, бу эса урф-одатга кўра оилага шармандалик олиб келади.

Муҳсин бу урф-одатни писанд қилмай, нима бўлса ҳам уйланишга қарор қилади.

У ўзи совчиликка боради ва турмушга чиқишга розилигини сўрайди, охири улар турмуш қурадилар.

Бу асар, унга умуман қандай ҳукм чиқарилишидан қатъий назар, ўтган авлод яшаган жамиятнинг

ҳаётини тасвирлайди. Ундан кейинги авлод аввалги золим ижтимоий тизим мезонларини ўзгартиришда фаол бўлди ва энди аввалгисидан ажралиб турадиган бўлди.

Ҳозирги пайтда қизларни ўзлари хоҳламаган кишига турмушга чиқишга мажбурлаш ноқонуний ҳисобланади. Бу эскича дунёқарашни бир қатор ёзувчилар ўз асарларида кўтариб чиқдилар. Масалан, Оиша Зоҳир Аҳмад¹, Тоҳир Аваз Салом², Фуад Анқовий³, Султон Саад ал-Қаҳтоний⁴ асарларида буни кузатишимиз мумкин.

Юқорида айтганларимизга қарамасдан, “Алвидо демагин” романида бадиий-техник романнинг бир қатор шартлари ва талаблари бажарилган, асар тuzилишида, қаҳрамонлар образлари яратилишида, гарчи баъзи камчиликлар бўлса ҳам, роман тугуни (сюжети) аниқлик билан ечилган.

Аммо диалогларнинг, ички монологларнинг узун-қисқалиги ҳақида тўхталсак, бу ерда турларда, яъни қисса материалнинг ўзида етишмовчилик бор. Бу адабий қурилма бошқарилиши қийин бўлган унсурлардан биридир, ҳаттоки жаҳон миқёсидаги адибларда ҳам бу нарса кузатилади. У баъзи жумлалар ва ибораларнинг ичига махфий равишда киритиб юбориш орқалигина бошқарилади. Бу нарса роман тилини бошқариш билан изоҳланади.

Муаллифнинг кўплаб изоҳлар қўллагани, бадиий асарга муқаддима қўшгани бу асарининг қий-

¹ Оиша Зоҳир Аҳмад. “Кўз ёшлари қўлидаги табассум” (“Басма мин бухайрати ад-Думу”). Жидда адабюйёт клуби. 1979 й.

² Иохир Аваз Салом. “Кўмилган сандик” (“са-Сундук ал-мадфун”). Жазан адабиёт клуби. 1980 й.

³ Фуад Абдулҳамид Анқовий. “Тоғ остида соя йўқ” (“Ла зилл тахта ал-жабал”). Макка. 1983 й.

⁴ Султон Саад ал-Қаҳтоний “Оқшом зиёратчиси” (“Заир ал-маса”). 1980 й.

матини камайтиради. Шунга қарамай, бу роман иккинчи даражали романлардан ҳисобланади, муаллифи эса романнавис сифатида тўлиқ етукликка эга ва сентимал масалаларни муҳокама ва ҳал қилишда яхши билимга эга.

ФУАД СОДИҚ МУФТИЙ (1935 й.т.)

ЗАИФЛИК ЛАҲЗАСИ. 1981 й¹.

Ушбу бадиий асар университетда ўқиш учун Америкага юборилган йигит қиссасидир. У Жиддадан Лондан орқали Лос-Анжелесга кетар экан, йўлда Лондонда ўн тўрт соат вақтини Фарб ва Шарқ ўртасидаги фарқ билан танишиш билан ўтказади.

Лондондан Лос-Анжелесга кетаётган самолёт бортида Кларк хоним билан танишади. Ёнма-ён ўриндиқларда ўтирганлари учун суҳбатлашиб кетдилар ва Кларк хоним уни бирга яшаш учун ўз уйига таклиф қилади ва уйда Кэти исмли қизи билан яшайди. У рози бўлади. Кларк хоним шу муносабат билан зиёфат бериб, бир гуруҳ дўстларини таклиф қилади. Улар орасида Тельман исмли киши бўлади. Ториқ унинг Кларк хоним билан бир хонада бирга ухлашини билгач, бу уйни тарк этиб саудиялик ўртоқлари Фаҳд ва Аҳмад билан бирга яшашга қарор қилади. Сўнг ўзи учун алоҳида уй топади. Янги йил муносабати билан бир гуруҳ дўстлари ҳамроҳлигида Фаҳднинг уйига унинг уйланиши муносабати билан боради. Бу ерда у америкалик Лиза исмли қиз билан танишади ва у билан бирга рақсга тушади. Сўнг шу қиз билан турмуш қуришга қарор қилади ва қизнинг розилигини олади. Чекишни,

¹ Фуад Содик Муфтий. “Заифлик лаҳзаси” (“Лаҳзат ад-дуйф”). “Тихама” нашриёти. Жидда. 1981 й.

ичишни ўрганеди ва умуман гарбона ҳаётни бошлайди. Қизни ресторанга таклиф қилади ва у ерда турмуш қуришга келишиб оладилар.

У ота-онасини зиёрат қилишга Саудия Арабистонига келади, уларни уйланиши ҳақида хабар қилмайди. Ундан сўнг Лос-Анжелесга қайтиб кетади ва Лизанинг ҳомиладор бўлганидан хабар топади. Шунда ота-онасига бор ҳақиқатни хабар қилиш ва фотиҳа қилишларини сўраб хат ёзади. Хат етиб келганида ота-онасининг дастлаб ғазаби қўзийди, лекин уларнинг ҳам воқеликни қабул қилишдан бошқа иложлари қолмайди¹.

Бу орада у билан ёшлигидан бирга ўйнаб катта бўлган амакисининг қизи Сиҳам ҳам бор эди. Одатга кўра, улар турмуш қуришлари керак. Ториқ шу ҳақида ҳали ҳам, ҳатто Лизага уйланганидан кейин ҳам ўйлар эди. Лекин ота-онасининг олдига зиёратга борганида уйланиш ҳақида оғиз очмайди, унинг устига уйланишига ўзининг ҳам ишончи кучли эмас эди. Чунки у пайт у ҳали ҳам Лиза танловини сақлаб турган, қиз эса ундан умид қиларди.

Лиза Ториққа ўғил туғиб беради ва исмини Соми деб аташади, Ториқ хурсанд ва бахтли бўлиб юради. Ота-онасига бу хушxabар ҳақида ёзади, лекин унинг хурсандчилиги узоққа бормади. Лиза билан турмуши муваффақиятли давом этишидан шубҳа қила бошлайди. Чунки қизнинг хоҳиш-истаклари унинг хоҳиш-истаклари билан мос келмайди. Лиза Ториқ у билан суҳбатлашиб ўтиришини, уйдан ташқарига бирга чиқишини ва ҳоказоларни хоҳлайди.

Бироқ моддий шароит қийин, талаба сифатида моддий имконияти чекланган. Ўқиши ҳамма вақтини олади, Ториқ бундай шароитда унинг барча та-

¹ Роман. 80-88-бетлар.

лабларини қондира олмайди, бунинг устига хотини боласига қараш учун ўқишни ҳам ташлаган.

Хотинига ва боласига бўлган муҳаббати туфайли ҳамда ўқиши туфайли қурбонлик қилади. У барча хоҳиш-истаклар ўртасида ҳеч нарса йўқотмаслик мувозанатни сақлашга уринади, лекин бунинг уддасидан чиқа олмайди. Лиза эса доимо кўчага чиқишни, рақсга тушишни, дугоналари билан учрашишни хоҳлайди. Лекин Ториқ унинг бундай қилишини хоҳламайди.

Бир муносабат билан Лиза зиёфатга боради ва болани Ториққа ташлаб кетади. Ториқ бола билан анча вақт ўтказди, боланинг ҳарорати кўтарилади, Ториқ унга сут беради ва ҳароратини тушириш учун дори беради. Ториқнинг газаби қўзғаб, асабийлашади.

Лиза эрта тонгга яқин келганида, кеч қолганининг сабабини билиб, уни қўйиб юборишга қарор қилади¹. Ториқ ўқишини муваффақият билан якунлайди ва Саудия Арабистонига ўгли билан бирга қайтади. Сиҳам билан алоқасини тиклайди, қиз уни қилган хиёнатига ҳам қарамасдан ҳали ҳам севар эди. Ториқ унга уйланади, қиз Сомини ўғил сифатида қабул қилади ва Ториққа яхши муносабатда бўлади. Уч йил ўтгач, Ториқнинг характери, унинг бошқа ҳар қандай инсон билан муомаласи ва ҳатто Сиҳам билан ҳам муомаласи ўзгаради. Ёмон ўртоқларга улфат бўлади, қиморбозга айланади. Уйга кўп келмайдиган одат чиқаради, Сиҳам Ториқнинг бундай юриш-туришидан ғамга ботади. Ториқ ҳар йили камида ўн марта чет элга боради, гоҳ Фарбга, гоҳ Шарққа, Европага ва Узоқ Шарқ мамлакатлари ўртасида сафар қилади. Ториқнинг бундай

¹ Роман. 92-93-беглар.

юриш-туришига Сиҳам ҳеч қандай таъсир қила олмайди. Бундай саргардонлик Лондонда Ториқнинг бошига етади, у ўн тўрт йил олдин Лос-Анжелесга йўл олар экан, Фарб ўлкаларига сафарини бошлаган Соҳо деган жойда ҳаёти яқунланади.

“ЙЎҚ, БУ ОРЗУ ЭМАС ЭДИ”, 1986 й¹.

Фуад Содиқ Муфтийнинг “Йўқ, бу орзу эмас эди” номли иккинчи романи саудия жамияти уйғониш даврининг бошланишида дуч келган муаммоларнинг энг каттаси – хотин-қизлар таълими муаммоси билан боғлиқ. Бу муаммо XX асрнинг олтмишинчи йилларида кўтарилган. Ўша пайтда расмий мактаблар ташкил қилинган ва етмишинчи йилларнинг бошига келиб мамлакатнинг чор атрофини тўлиқ қамраб олган эди. Ушбу роман воқеалари ана шу даврга тўғри келади. Бу муаммо ҳалигача саудия хотин-қизлари бошидан кечираётган энг катта муаммо ҳисобланади.

Роман умуман икки нуқтада кесишади:

Хотин-қизлар муаммоси – хотин-қизлар таълими Арабистон ярим оролида, хусусан, Саудия Арабистонида бошланиши, романда ниҳоятда воқеий услуб билан ёзилган.

Бу жуда камбағал оилада ўсган Ҳуда исмли қиз қиссаси. Онаси Суад отасининг дўконида ишлайдиган Солиҳ исмли катта ёшли кишига турмушга чиқади. У меҳнат қилади ва бориға шукр қилиб яшайди. Эсга олишга арзигулик даромад қилмаган оиланинг хизматига ўз ҳаётини бағишлаб, ёшлигини ўтказади. Шу билан бирга оиласи олдида ўз шахсиятини очишни ва буни жамият олдида исботлашни

¹ Муфтий. “Йўқ, бу орзу эмас эди” (“Ла, лам яқун хулман”). “Аш-Шарқ ал-Авсаг” нашриёти. Жидда, 1986 й.

хоҳлайди. Суад Солиҳдан уч фарзанд кўради, Ҳуда улар орасида иккинчи фарзанд эди. Опаси Салва турмушга чиққан. Ҳуда эса ўқишни давом эттиришга қаттиқ туриб олади. У Фотима билан бирга ўқийди. Фотима уни доимо ўқишга рағбатлантириб турарди. Фотима зиёли кишининг қизи, отаси унинг таълим олишига, тарбиясига алоҳида эътибор қаратган. Қиз маданият ва адабиёт клубининг раиси бўлиб етишади, ўзининг шахсий кутубхонасига эга бўлиб, унда турли мутахассисликлар бўйича кўп-лаб китоблар бор эди.

Фотима қизлар учун бошланғич мактабга асос солади. Маҳалла қизларининг ўқиши ва тарбияси учун хизмат қилади. Бу (муаллифнинг таъбири бўйича) хусусий мактаб бўлиб, ҳали расмий мактаблар очилмаган эди.

Ҳуда бошланғич мактабдаги ўқишни тугатиб, маҳалла аҳлининг саъй-ҳаракати билан очилган умумий ўрта мактабга, сўнг ўрта мактабнинг юқори синфларига ўқишга ўтади. Ўрта мактаб замонавий таълим тизими бўйича ҳукумат томонидан ташкил қилинган эди. Шу давр ичида Ҳуда ва Фотима ўртасидаги яхши муносабат ва дўстлик давом этади, Ҳуда Фотиманинг университетда ўқишни давом эттириш ҳақидаги маслаҳатини қабул қилади. Ҳуда мактабни битирганида, қизлар учун университет йўқ эди. Шунинг учун онаси уни Мисрга Қоҳира университетига ўқишга олиб боришга қарор қилади. Бунга хотин-қизларнинг ўқишига ишонмайдиган тоғаси қаршилик қилади ва сафарига тўсқинлик қилишга уринади. Лекин Ҳуда тоғасини одоб билан, чиройли муомала билан кўндира олади. Эртами, кечми қиз бола ҳам ўқиши зарур бўлади, у жамиятнинг ярмидир, жамиятнинг унга эҳтиёжи бор. Агар хотин-қиз-

лар жоҳил бўлиб қолаверсалар, жамият шол бўлиб қолади.

Оила Қоҳирага жўнаб кетади. Суад ўз уйида аёллар кийими тикадиган тикувчилик цехи очади, шунинг учун бичиш-тикишда бор ва тажрибага эга эди. У ўзининг ва Худанинг ўқиш харажатларини қоплаш учун яна бир кичикроқ цех очади.

Худа университетдаги ўқишини муваффақиятли тугатади. Талабалик чоғида бўш вақти бўлганида онасига баъзи кийимларнинг дизайнини тайёрлашда ёрдам берар, уларга арабча исмлар бериб, Европадан Мисрга келган сайёҳларга сотишар эди.

Худа италян модалари бўйича моҳир дизайнер бўлиб етишади. Римга бир фирма билан ишлаш учун кўчиб кетади ва бир неча йил у ерда қолади.

У ва онаси доимо Жиддага қайтишни ва у ерда хотин-қизлар кийимлари ательеси очишни ўйлар эдилар. Бир куни у жиддалик бир хоним билан учрашади, у Римга кийимлар сотиб олиш учун келиб турарди. Ўзаро танишганларидан сўнг, у аёл фикрларини қўллаб-қувватлаб, уларни рағбатлантиради ва Жиддада кийимлар уйи ташкил қилишга ёрдам беради. Қайтганларидан сўнг Суад вафот этади. Худа лойиҳани молиялаштирувчи Навал хоним ва унинг ўғли Аҳмад билан ҳамкорликни давом эттиради. Аҳмад қирқ ёшга кирган бўлса ҳам уйланмаган, ёқимли, босиқ характерли йигит эди. Худа юраги сиқилиб, бир неча кун дам олиб даволаниш учун шифохонага ётади. Шу муддат ичида у Аҳмад ҳақида кўп ўйлай бошлайди. Врач иш ташвишларидан ва асаб босимидан бироз дам олиш учун бир неча кунга таътил олишни тавсия қилади. Шу сабабдан у опаси Салва, унинг эри ва болалалари билан Женевага кетади. Худа ҳали ҳам Аҳмад ҳақида ўйлар эди. Аҳмад ҳақиқатан ҳам Худа уни

севишини биларди, шунинг учун у Жиддага қайт-
гач, Навал Ҳуда билан Аҳмадга турмушга чиқиши
ҳақида маслаҳатлашади. Навал ва Аҳмад бунга
дарров рози бўлишади. Аҳмад ва Ҳуда асал ойини
Францияда ўтказишади. Ундан сўнг у ишни укаси
Талъатга топшириб, эрини бахтли қиладиган тур-
муш ўртоғи сифатида ўзини Аҳмадга бағишлайди .

Фуад Содиқ Муфтий ўзининг биринчи романи
“Заифлик лаҳзаси”ни хорижда ўқиётган талаба-
ларнинг муаммоларини очиб бериш учун ёзган эди.
Уни батафсил воқеий сценарий ва билвосита таф-
силотларга асосланган роман қурилиши билан, ҳо-
дисаларга бевосита тегмаган ҳолда бошлаган эди.
Тўсатдан роман иккинчи даражали нарсаларни
муҳокама қилишга қараб бурилиб кетади. Қисса-
нинг мақсади учун улар муқаддима ҳам, хотима
ҳам эмас. Оқибатда роман тузилишида бўладими
ёки драматик масалаларни ҳал қилишдами ўз кучи-
ни йўқотади. Унда бевосита юзаки танқидий ус-
луб пайдо бўлади. Кўтарилган муаммони билвосита
ҳал қилиш асосига қурилган роман жанридан кўра
кўпроқ публицистик очеркка яқин бўлиб қолади.

Иккинчи асар “Йўқ, бу орзу эмас эди” романига
келсак, бу ҳам айни камчиликка эга, биринчи асар
каби у ривожлантиришга муҳтож. Бош қаҳрамон
Ҳуда образи бевосита онасининг образидан келиб
чиқади. Онаси кичкиналигида мустақиллик учун
курашарди, бу ерда ўқиган ва ўқимаган аёл ўр-
тасида ҳеч қандай фарқ берилмаган. Ўқиган зиё-
ли аёлнинг қисмати ўқимаган жоҳил аёл қисмати
каби тугайди.

Асар хотин-қизлар таълими муаммосини кўта-
риш билан бошланади: бу романнинг ҳикоя этиш
услуби Ҳуда университетни битириб чиққуни-
ча ҳукмронлик қилади. Кейин эса заиф романтик

васфга айланади ва роман жанрини ҳеч нарса билан бойитмайди. Қахрамон олдида йўллар очилади, тасодифлар ғайритабиий роль ўйнайди. У ўз йўлида ҳеч қандай тўсиққа учрамайди. Сўнг таълим олиб ўқиган касби бўйича ватанига нафи тегмайди. Аслида бунинг учун у ҳам, онаси ҳам курашган эди, мақсадига эришди, охир-оқибатда эса у касбни бутунлай ташлаб кетди, гўёки бунинг учун сарфлаган вақти ва саъй-ҳаракати учун ўзини гуноҳкор ҳис қилгандай.

Бу ҳақиқатан ҳам, хотин-қизларни ўқитиш учун тарғибот қиладиган асар. Унда бир қатор ҳикоя ҳодисалари мавжуд бўлиб, улар ҳақида олдиндан башорат қилиш мумкин. Лекин бадий техника асар тузилишида ҳам, ҳодисаларда ҳам йўқ. Бу роман Исом Ҳуқайрнинг биз олдин муҳокама қилган “Сеньора” романидан биров фарқ қилади. Тадқиқотчи ҳар иккала асар ўртасида баъзи боғлиқликни, хусусан, муболағалар ва романтика масалаларида кўради.

Асар номининг ўзи ҳам маъносини йўқотган. Аслида Ҳуданинг университет дипломини олиш билан ушалган орзуси барча саудия хотин-қизларининг орзуси бўлиши керак эди. Лекин биз учун бу орзудаги кутилмаган нарса шуки, у амалга ошиши билан, қахрамон романтик муҳитга айланиб кетади. Демак, Ҳуданинг орзуси турмушга чиқиш. Турмушга чиққач, у Аҳмаднинг Париждаги либослар кўрғазмасини иккинчи марта зиёрат қилишга таклифини рад этади. У ўзининг зиёли бўлишини фақат турмушга чиқиши учун хоҳлаганмиди? Шундай қилиб романнинг ечими бошдан оёқ тескари бўлиб, қўйилган мақсаддан узоқлашиб кетади.

ФУАД АБДУЛҲАМИД АНҶОВИЙ (1935 й.т.)

ТОҒ ОСТИДА СОЯ ЙЎҚ. 1983 й

Бу роман тарихий характерга эга бўлиб, унинг воқеалари (1330-1370 ҳ. й.) 1911-1950 йиллар орасида бўлиб ўтади. Бу давр уч сиёсий босқич: усмонийлар империясининг сўнгги босқичи, ҳошимийлар даври, саудия ҳукмронлиги босқичидан иборат бўлиб, ҳукуматлар ўртасида бўлиб ўтган низолар даврини ўз ичига олади. Анҷовий Макка жамиятининг қирқ йиллик ҳаёти даврида Маккада юз берган ижтимоий ўзгаришлар даражасида сиёсий воқеаларга тўхталмайди. Аҳмад ас-Сибайи ушбу романнинг муқаддимасида таъкидлаганидек, бу роман Макка ҳаётининг урф-одатларини рўй-рост ифодалайди¹.

Маккалик тожир Аҳмад Ясин хотини Ҳудадан айрилади ва тарбиясига, қараб туришга муҳтож бўлган икки боласи билан қолади. Аҳмаднинг онаси вафотигача уларга қарайди. Ундан сўнг Аҳмаднинг ўзи барча масъулиятни ўз бўйнига олади. Маҳмуд исмли бошқа бир тожир Аҳмадни уйига зиёратга таклиф этади ва катта қизи Закияга уйланиш масаласини муҳокама қилади. Аҳмад ва Закия турмуш қурадилар.

Аҳмад икки боласидан хавотир бўлиб, уларга қараб турадиган одам топишни хоҳлайди. Болалардан бири Саад – шўх, у отасининг турмуш қуришига қарши чиқади, онасининг ўрнини бошқа аёл эгаллашини истамайди. Холид эса жиддий бола, яхши ўқийди ва Сааддан бутунлай фарқ қилади. Қўп вақтини синфдоши ва дўсти Ҳасан билан биргаликда дарс қилишда ўтказади.

¹ Аҳмад ас-Сибайи. “Тоғ остида соя йўқ” (“Ла зил тахта ал-жабал”) романи муқаддимаси. 14-19-бетлар.

Бошқа қахрамонлар Аҳмаднинг опа-сингиллари, бутун вақт ичида Аҳмадга ҳеч қандай фойдалари тегмайди. Хизматкор Сара болаларнинг буви си вафот этгандан сўнг уларга қарайди. Сара унга шафқатсиз муомалада бўлади ва Аҳмадга уни ўз ҳолига қўйиб, уйдан ҳайдаб юбор, дейди. Шу талабга мувофиқ Аҳмад уни ҳайдаб юборади. Бу Холиднинг ҳам уйдан кетишига сабаб бўлади. У Сарани олиб ўртоғи Ҳасанникида яшайди.

Аҳмад ва Закия ёзни Макка ва Жидда аҳлидан бир қатор одамлар бўлганлар билан Тоифда ўтказадилар. Тоифда дам олиш ана шу икки шаҳар аҳлининг одати эди. Аҳмаднинг Тоифда яшайдиган дўсти бор бўлиб, исми Наим, асли суриялик эди. У кийим-кечак билан савдо қилар ва Нодия исмли чиройли қизи бор эди. Ёз ниҳоясига яқинлашгач, маккаликлар ва жиддаликлар ўз минтақаларига қайтишарди. Нодия ҳақида ўйлар Аҳмаднинг хаёлини банд қилди, Аҳмад бу ҳақида жиддий ўйлай бошлади. Закия бу ҳақида билиб қолди. Закия Нодияни биринчи кўрганидаёқ ёқтирмаган, ундан нафратланган эди. Аҳмад Наимдан хат олади, унда хотинининг вафот этганини, онаси вафоти туфайли таъзияга муҳтож бўлган қизи билан бирга ҳаж қилиш ниятида эканлигини ёзади.

Аҳмад уйида уларнинг иккови ҳаж пайтида бирга туришларига Закияни кўндира олади. У ҳар сафар ўзининг Нодия сари интилаётганини сезади ва Наимдан унинг қўлини сўрайди. Бутун оиласининг бу тўйга қаршилигига қарамай, у Нодияга уйлана олади. Холидни бу фикрга кўндиради. Саад эса мутлақо қарши бўлиб қолади.

Закия эса Аҳмад хотинини рози қилиш учун сотиб олган катта уйни қўлга киритади ва у ерга яшаш учун кўчиб ўтади. Аҳмад вақтини улар ўр-

тасида тақсимлайди, бир тун уникида, бир тун бу-
никида қолади.

Холид ўқишини давом эттиришга Европага сафар қилади. Саад эса Мадинага ўртоғи билан яшагани кетади. Лекин у ерда безгакка мубтало бўлиб қолади ва Аҳмад даволаш учун уйга олиб келади.

Закия ва Саад бир-биридан нафратланади. Нодия эса Саад билан яхши муносабатда бўлади, унда ҳақиқий эркак сифатларини кўради. Нима бўлганда ҳам, Саад безгакдан ўлади. Аҳмаднинг икки хотини ўртасида фарқ яққол кўриниб қолади. Нодия Сааднинг вафотидан ғамгин бўлиб, кўз ёши тўкса, Закия эса ясаниб-тусаниб, хурсанд бўлиб кулиб юради. Аҳмад унинг нодонлигига амин бўлади. Шундан сўнг мана шу айби учун уни талоқ қилишга қарор қилади ва отасининг уйига олиб бориб қўяди. Холид ўқишига безътибор бўлади ва вақтини Ғарб ҳаётидаги айш-ишратга берилиб, Сюзи исмли қиз билан ўтказади, уни севган қўшни қиз Иззани ҳам унутади. Иззани оила урф-одатларига кўра амакисининг ўғлига мажбурлаб турмушга беришади.

Сюзи Холидни Ғарб ҳаётининг кўнгилхушликларига олиб киради. Лекин бир куни унга отасидан хат келади. Хатда Сааднинг вафоти ва Закиянинг талоқ қилиниши ҳақидаги нохуш хабарлар бўлади.

Аҳмад қалбининг синганини гапиреди, у ҳаётга узоқ чидай олмаслигини, шарт-шароити унга нисбатан жуда шафқатсиз эканини ёзиб, Холиддан оила тижоратини бошқариши учун иложи борича тезроқ қайтишини сўрайди. Чунки у ўлими яқинлигини ҳис қилаётгандек, иш ташвишларини кўтара олмаётгандек бўлади. Холид ўқишини ва бошқа фаолиятини ташлаб, юртига қайтиб келади.

Романдаги аксарият воқеалар Маккадаги ҳаёт ва урф-одатлардан, одамларнинг ҳар кунги муносабатларидан олинган, уларнинг баъзилари ҳалигача мавжуд, баъзилари ўтмишда қолган. Уларнинг ўрнини ашула, тўй базми, оила маросимлари ва бошқалар эгаллаган. Шунингдек, маҳаллалардаги “умда” (оқсоқол), “нақиб” (бошлиқ, раис) ва шу каби бошқа шахсларни учратамиз. Бу суратларнинг аксарияти муаллифнинг ҳикояларида яққол намоён бўлади. Улар ҳодисалар бўладими ёки образларми, бир-бирига ўхшаш, такрорланадиган манзаралар, баъзан исмлар ўзгариши мумкин. Бу романда ҳам ана шу қиёфалар ва манзаралар ҳақида ҳикоя қилинган¹.

Фауд Анқовий ушбу романни ёзганида “бу асар Маккадаги болалигининг баён этилишидир”², деган эди.

У аввал Қоҳирада ўқиди, сўнг Лондон Университетида ўқиб, жамоатчилик билан алоқалар бўйича олий диплом олди. Олтмишинчи йиллар бошларида “ан-Надва” ва “Қурайш” газеталарида журналист бўлиб ишлади. 1960–1964 йилларда Саудия Арабистонида биринчи бор “Спорт журнали” номи билан жисмоний тарбия ва спорт масалаларига бағишланган журнал нашр эттирди. Кейин бу журнал чоп этилишдан тўхтатилди. “Оказ”, “Риёз” газеталарининг муҳбири сифатида дунёнинг кўп мамлакатларини кезди. Таълим соҳасида ҳам ишлади. Матбуот назорати кўмитасининг раиси мансабида ҳам фаолият кўрсатди. Энг сўнгги ишлаган жойи Жиддадаги Подшо Абдулазиз университети бўлиб, у ерда иқтисод фанидан дарс берди³.

¹ Фуад Абдулҳамид Анқовий. “Пароканда кунлар” (“Айям мубаъсара”). Ҳикоялар тўплами. Тихама нашриёти. 1982 й.

² Роман. 11-13-бетлар.

³ Қаранг: Мазкур роман муқовасидаги муаллифнинг таржимаи ҳоли.

Фауд Анқовий “Тоғ остида соя бўлмас” романининг муқаддимасида (Мен бадий асарлардаги муқаддимага қаршиман) бу асарини бадий роман шаклида тақдим этишни хоҳлаганини ёзган эди. Ҳар ҳолда, асар ечими ва образлар яратишнинг ҳар иккиласи ҳам заиф, техника изтироб кўрсаткичларини беради. Масалан, Аҳмаднинг ички монологи мавъизалару бевосита хитобга айланиб кетган. Хуллас, ушбу асарни тўлиқ маънодаги роман деб аташ қийин, у қуйида таҳлил қиладиганимиз кейинги романдаги талаблар бажарилганичалик эмас.

ҲАМЗА МУҲАММАД БУҚАРИЙ (1930-1983)

САФО АЙВОНИ, 1983 й¹.

Ушбу роман Маккада улғайган Муҳайсин исмли йигит қиссасидир. Уни онаси ўз вафотигача тарбиялайди, сўнг у улғайиб мактабда дарс бера бошлайди. У ўз отасидан ёш болалигидаёқ айрилган эди. Онаси иккинчи марта турмушга чиқади, лекин қисқа вақтдан сўнг у ҳам вафот этади. Шунинг учун унинг тарбияси фақат онасига қолади. Икки марта бева бўлган онаси яна турмушга чиқишни хоҳламайди, у ягона умидини ўғлида кўради. У ўглининг тенгдошлари қатори, ана шу авлод фарзандлари қатори ҳақиқий эркак бўлиб ўсишини хоҳлайди.

Роман асосан автобиографиядан иборат бўлиб, воқеаларнинг аксарияти Ҳамза Буқарийнинг ҳаёти билан мос келади. Унинг босиб ўтган ҳаёт йўлидаги шароитлар ҳам шуни кўрсатади. Романнинг бош қаҳрамони образида романнавис ўзини ифодалайди, у муаллифнинг айнан ўзидир. Бу саудия

¹ Ҳамза Муҳаммад Буқарий. “Сафо айвони”. (“Сақифат ас-Сафа”). “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1983 й.

қиссанавислигида автобиографик тарзда яратилган биринчи романдир, унинг белгилари аниқ, шакли кучли, роман тарзида баён этилган. Саудия жамияти, хусусан, Макка жамияти ҳақида ярим асрлик давр ичидаги аниқ суратни барча ижобий ва салбий томонлари билан ифодалаган.

Биринчи боб ўғай отаси билан муносабатлари ҳақида бўлиб, ўғай ота унга ёш болаларга қилинишидай муомала қилганларини, шикоят қилиб, доимо танбеҳ берганини тасвирлайди. Шунинг учун Муҳайсин ўғай отасининг насиҳатлари ва танбеҳларидан қутилиши учун унинг ўлишини тилайди. Унинг қабри устида туриб айтганларини қилишни хоҳлайди, лекин болаларча поклик билан бу ниятларининг амалга ошишидан, дуоларининг қабул бўлишидан қўрқиб, тавба қилади. Ўғай ота ҳақиқатан ҳам вафот этади, бола йиғлайди. Соқолига осилиб, уни кечириши ва истаклари амалга ошмаслигини сўрайди, улар ҳақиқатга айланади¹.

Ҳамза Буқарий ўша пайтда бошланғич таълим олаётган давридаги баъзи фаройиботлардан бизга ҳикоя қилиб беради. Биринчидан, бу асосан “куттаб” (мактаб) даги ўқитувчининг ўқувчиларни уриши мумкинлиги ҳақида. Онаси ўғлининг бу мактабда ҳеч нима ёки ҳеч бўлмаганда у, яъни онаси биладиган нарсаларни ҳам ўрганмаганини билиб қолади. Ёки бўлмаса, у ўрганганларини хато деб ҳисоблайди ва ўғлини бошқа “куттаб” (мактаб) га юборади.

- Биламанки, бу мактаб ҳаётимдаги биринчи мактаб эмас. Бундан олдин иккита мактабга борган эдим. Биринчиси қиз болалар “куттаби” бўлиб, унга ҳарфларни ажрата олишим учун юборилган эдим. Сўнг бир неча ой ўтгач, онам “Нима ўргандинг?”

¹ Роман. 6-бет.

деб сўрагандан кейин бошқа “куттаб”га кўчирилган эдим.

Ўша пайтда онамга “Устида ҳеч нарса йўқ” сурасини ўргандим деб айтган эдим. Шунда онам даҳшатга тушиб, “Нега ҳалигача “Алҳамду” сурасини ёдламадинг?” деб, кўксимга урди. Шундан сўнг ўғил болалар “куттаб”ига жўнатди. Мен у ерда “Алҳамду” сурасини ва бошқа сураларни ёдлай олдим. Лекин мен ҳалигача ўша “Устида ҳеч нарса йўқ” сурасини аниқ эслайман. Ҳозир ҳам олтмиш йил олдин ўқиганимни адашмасдан қайтара оламан.

“Алиф” нинг устида ҳеч нарса йўқ. “Ба” остида бир нуқта бор. “Та” устида икки нуқта бор”¹. Алиф-бе ҳарфларини ўрганишнинг бу комик шарҳи араб мамлакатларидан қадимги таълим тизимининг биринчи босқичларидан иборат бўлиб, у усмонийлар даврида ҳам давом этган. Бу аслида араб алифбоси ҳарфларини тушунтириш услуби эди.

Муаллиф таълимнинг бу тури ҳақида сўзлашидан мақсади, у “куттаб”ни битириб, расмий мактабга киргач, орттирган тажрибаси билан солаштиради:

“Расмий мактабда бир неча ўқитувчи ва мактаб мудирлари бор эди. Куттаб эса бир хона ва бир ўқитувчидан иборат бўлиб, унда турли ёшлардаги болалар таълим олардилар. Бу уларнинг хулқларида ҳам ифодаланарди”.

Муаллиф ўзи ўрганган услуб шундай эканлигини биларди².

Муҳайсин иккинчи “куттаб”ни битириб чиққач, расмий “ал-Фахурия” мактабига ўқишга киради. Бу

¹ Роман. 15-16-бет.

² Роман. 18- ва кейинги бетлар.

усмонийлар империясининг якунида очилган ягона расмий мактаб эди. Муаллифнинг эслашича, бу таълим муассасасида ўқиш уч босқичда олиб борилар эди. Биринчиси бошланғичдан олдинги таълим – уч йил давом этади, сўнг бошланғич таълим, иккинчи босқич бошланғич таълим уч йил ва сўнгги уч йил юқори босқич эди.

Муҳайсин биринчи босқични битиргач, иккинчи босқичга бевосита кириши мумкин эди. У учинчи босқични битирганида устози уни мана шу мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашга таклиф қилади. Онаси ўғлининг бундай ютуғидан хурсанд бўлиб, шу муносабат билан каттагина зиёфат беради.

Муҳайсиннинг муваффақиятли ўқитувчи бўлишида кўшниси жаноб Умарнинг ёрдами катта бўлган эди. Умар амакини маҳаллада “фармасончи” дейишар, у “масон”лар оқимига мансуб эди. Ўша пайтда пайдо бўлган бу “Freemason” сўзи инглизча “Freemasonry” дан олинган эди. Бу психология илмида “руҳий иштирок” дейилади ва унинг тарафдорлари ўзларининг хурсандчиликлари-ю қайғу-аламларида ўзгаларнинг иштирок этишларини яхши кўрадилар. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлади. Жаноб Умар барча шарт-шароитларда Муҳайсинни шерик қилади. Чунки, Умар ўша пайтда зиёли киши бўлиб, Муҳайсиннинг зиёли шахс сифатида образи етук бўлишида унга ўз кутубхонасини очиб берганидан бошлаб улкан таъсир кўрсатган. У Муҳайсинни китоблар билан таъминлаб, унга қайси китобларни ўқишини маслаҳат берар эди. Умар амакининг икки фарзанди бор: Жамил ва Жамила. У Муҳайсиндан ўғли Жамилга араб тили фанидан дарс беришни сўрайди, Муҳайсин рози бўлади ва эвазига унга инглиз тилидан дарс ўтишини сўрайди. Бу талаб Умар амаки учун қутилмаган бўла-

ди, чунки дарслар эвазига ҳамма нарсадан кўра кўпроқ пул маблағи сурашини кутган эди. У шартга кўнади ва келишилгани бўйича унга инглиз тилидан дарс ўтади.

Умар амакининг қизи Жамила умуман “куттаб”га бормаган, лекин, Муҳайсин Жамилга хусусий дарс ўтаётгандан дарсга қатнашади. Жамил эса синглисининг бегона эркак олдига чиқишига қаршилик қилади. Жамила бир кун ҳам “куттаб”га бормаганига қарамай, таълимда эришган ютуғи бўйича акаси Жамилдан ўзиб кетади. Жамил бўлса, эслашга арзигулик натижага эришмайди.

Муҳайсиннинг бошлиғи “Ал-Фахурия” мактаби мудирини уни қизи Аминага уйлантириш ҳақида ишора қилади. Уни қизи билан юзма-юз учрашишга уйига таклиф қилади. Улар кечки таом муносабати билан учрашадилар, лекин Муҳайсин Жамилани яхши кўради. Онаси эса унинг Аминага уйланишини хоҳлайди. Муҳайсин уйига қайтгач, онаси уни саволларга кўмиб ташлайди, Аминани отасининг мансаби ва фазилатли инсон бўлгани учун ҳам келин қилишни жуда хоҳлар эди. Муҳайсиннинг Аминага уйланишга қизиқиши заиф бўлгани учун, икки ҳафтадан кейин мудир қизи Аминанинг бошқа йигитга унаштирилиши муносабати билан зиёфатга таклиф қилади. Муҳайсин жуда ҳам ноқулай аҳволда қолади.

Муҳайсин ўттиз ёшга кирганида онаси саратон касаллигидан вафот этади. Онасининг вафотидан сўнг Муҳайсин ёлғиз қолади, унинг Аллоҳ Таолодан, кейин Умар амакидан бошқа ҳеч бир суянчиғи қолмайди ва бир неча кунга уникага боради. Умар амаки уни ўқитувчиликка қайтишга ундайди. У ишга қайтади-ю, лекин ҳали ҳам Умар амакининг уйида яшар эди.

Умар амаки Муҳайсиннинг ёлғизликдаги муаммосини тушунади, уни ҳал қила олишига ҳам ақли етади. Шу сабабдан у билан уйланиш масаласини муҳокама қилади, Муҳайсин дарров рози бўлади, чунки бу унга керак бўлган нарса эди. Жамиланинг эса ҳозир бўйи етган. Умар амаки унга Жамилага уйланишни таклиф қилади. Муҳайсин Жамилага уйланади ва у ўғил фарзанд кўради. Умар амаки боланинг исмини Умар қўйишни таклиф қилганида, у фарзандининг исмини ўз исми билан “Муҳайсин Муҳайсин” деб қўймоқчилигини ва бунинг сабабини у бир инглизча китоб ўқиганда қаҳрамоннинг исми, отасининг исми ва бобосининг исми бир хил “Жон” (“John”), яъни бутун оила бир исм билан аталган бўлади. Менинг ўғлим ўғил кўрса, исмини Муҳайсин қўйишига ишончим комил эмас, шунинг учун мен уни Муҳайсин Муҳайсин деб атасам, отасининг исми, яъни менин исмим билан у “Муҳайсин Муҳайсин Муҳайсин” бўлади деб жавоб беради. Умар амаки унга бироз қараб туриб, “Тентаклик ҳам санъат” дейди.

Муаллифнинг ушбу романни яратишдан мақсади ҳикоя этишдан ҳам кўра кўпроқ Маккадаги муайян тарихий даврда бўлган ҳаётни ифодалаш эди. Биз хотима қилиб айтишимиз мумкинки, у ҳикоя қилиш заруратидан кўра кўпроқ шахсларга боғлиқ маҳаллий воқеа ва ҳодисаларнинг ҳар хил турлари, хотин-қизлар дуч келган муаммолар, таълим ҳолати, халқ ақидалари ва хурофотлар, умуман турли шахслар ҳаётлари ҳақида катта ҳажмдаги маълумотларни беради.

Мисол тариқасида қуйидагини келтиришимиз мумкин. Муҳайсин онасининг дугонаси фолбин Асма хонимнинг гапларига қулоқ солади. Муаллиф бизни ташқи дунёга олиб боради. Муҳайсин эшитганлари ҳақида бирор нарса дея олмайди ёки тас-

диқлай олмайди. Лекин онаси унга зимдан ишонади. Муҳайсин болалик пайтида Асма хола бундай одатларга ишониши учун кучли исбот-далил берган эди. Улар Маккадан Мадинага кетаётган пайтларида Асма хола саҳро қумларида Бадр жанги шаҳидларининг дўмбира овозларини эшитарди. Кейин маълум бўлишича, у саҳродаги қумларнинг ҳаракати, бир-бирининг устига тушиши ва шамолнинг қум зарраларини бир жойдан иккинчи жойга олиб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган овоз эди. Араблар қадимдан уни эшитишар ва бунинг сабаби жинлар деб ўйлашарди. Зур-Румма айтадики:

“Саҳронинг четларида куйлар жинлар тун бўйи ...”

Муаллиф: - “Бечора Зур-Римма, бечора Асма хола”, - дейди.

Бу роман ўзининг ечими, тузилиши, образларнинг ифодаланиши, тартибли диалогнинг ташкил этилиши жиҳатидан шу кунгача яратилган энг яхши асарлардандир. Шу билан бирга энг аниқ ижтимоий нуқталардан жамоа ва индивиднинг ҳаётини ҳис этиш ва англаш, асарни кўплаб маълумотлар билан бойитиш жиҳатидан қимматлидир. Муаллиф ўша маълумотларни муносиб равишда тақсимлаб чиққан, бу билан у асарни жозибали адабий асарга айлантира олган. Муаллиф қўллаган бу услубий техника йўқ жойдан келиб қолмади. У деярли ярим аср мобайнидаги жаҳон адабиётининг ўрганувчиси ва таржимони сифатида унга ошно бўлган муаллифнинг адабий тажрибаси натижасидир. Биз ҳозиргача саудия романчилиги, бир-иккита романдан ташқари мана шу асар даражасига ета олди, деб айтишимиз мумкин. Бу дегани саудия романичилиги услубий муваффақият қозонмади дегани эмас, лекин муаллифнинг салоҳияти бу асарини ажралиб турувчи ажойиб асар даражасига олиб чиқди.

Эҳтимол, кимдир “бу асар роман жанрида ҳеч нарса эмас, чунки унда муаллиф ва қаҳрамон образи бир вақтнинг ўзида пайдо бўлади, у тўлиқ маънодаги роман эмас” дейиши мумкин. Лекин бу каби асарни танқидий ўрганиб чиқилса, тадқиқотчи романдаги қаҳрамон муаллифнинг ўзи эканлигини аниқлайди. Унда содда хотиралардан кўра кўпроқ қисса унсурларини жамлаган. Биз бу ерда америкалик ёзувчи Хемингуэйнинг “Чол ва денгиз” романидаги қаҳрамон муаллифнинг ўзи эканлигини эслашимиз ўринли бўлади. Ҳамза Буқарий ўз хотираларини ва тажрибаларини адиб маҳорати билан бироз комик тарзда ифодалай олган. Ана шу хотиралар ва тажрибалар ҳикоя этиш жараёнининг муҳим қисмини ва романнинг зарур унсурлари ва асосий нуқталарини ташкил этади. Муаллиф драма ва комедияни бирлаштира олган, у ўқувчини романнинг бошидан охиригача бир бурчагидан иккинчи бурчагига олиб боради¹.

Муаллиф Зур-Румманинг қаламига мансуб деб келтирган байтнинг “Саҳронинг четларида куйлар жинлар тун бўйи ...” мисраси аслида ал-Аъшога тегишлидир².

ҲАСАН НОСИР АЛ-МАЖРАШИЙ (1954 й.т.)

БУЮК МУҲАББАТ, 1983 й³.

Бу асар эллигинчи йиллар охири ва олтмишинчи йиллар бошларида замонавий ижодий асарлар яратиб, саудия романчилиги қиёфасини ўзгарти-

¹ Қаранг: Роман муқовасидаги нашриёт сўзи. “ан-Надва” газетаси. 14.04.1404 х.й. / 18.01.1984 й., шунингдек, “ар-Риёд” газетаси. 5714-сон. 14.04.1984 й.

² Қаранг: ал-Аъшо девони. 95-бет. Муҳаммад Муҳаммад Ҳусайн нашрга тайёрлаган.

³ Ҳасан Носир ал-Мажраший. “Буюк муҳаббат”. (“ал-Ҳубб ал-Кабир”). Тоиф адабиёт клуби. 1983.

ра олган Ҳомид Даманҳурий, Иброҳим ан-Носир каби замонавий роман жанри тарихида ўчмас из қолдирган адибларларнинг асарларидан кам таъсирланган асардир. Ўша пайтда, бу асарлар пайдо бўлганида, агар одатда сценарий муаллифлари томонидан ошириб юбориладиган (муболага қилинадиган) миср фильмларининг биз аввал кўриб чиққан ёки кейинроқ кўрадиганимиз каби ишларга таъсирини истисно қилсак, асарнинг сифати ёки янгилигига кўра ҳукмронлик қувватига эга бўлган замонавий таъсир йўқ эди. Бу асар саксонинчи йилларда юзага келди ва бу даврда биз тадқиқотимиз кўрсатиб ўтган омилларга кўра жиддийлиги билан ажралиб турадиган асарлар яратилиши керак эди.

Эҳтимол, баъзилар бу уйғониш давридан олдин араб минтақасидаги кенг тарқалган эртақларнинг, илмларнинг пойдеворини яратиш, ғайриоддий нарсаларга ишонмаслик таъсири, дейиши мумкин. Турли даражалардаги афсоналар билан боғлиқ бўлган ва Антара ҳаёти, Зейр Солим (ал-Муҳалҳил) каби халқ эртақларининг бу турлари тасниф қилинади.

Муаллиф замонавий роман ҳақида етарлича маълумотга эга эмасдай кўринади.

Қисса Тоиф минтақаси аҳлига мансуб бўлган Саид исмли йигит билан боғлиқ. Отаси деҳқон бўлиб ишлар, шунинг учун у ҳам ерга муҳаббат руҳида тарбияланган эди. Отаси каби у ҳам деҳқон бўлади. Отаси вафотидан сўнг ўз ерида экин экиш билан бир қаторда ўқишини давом эттириш мақсадида университетда сиртдан ўқийди. Саид билан бошқа деҳқон Сауд ва унинг ўғли ўртасида рақобат бор, улар Саиднинг ерини ўз ерларига қўшиб олмоқчи бўлишади.

Саид рақибни Сауднинг қизи билан ишқий муносабатда бўлади. Қизнинг отаси маҳр сифатида Саиднинг ерининг бир қисмини сўрайди. Саид бу шартни рад этади ва ҳамманинг олдида қизга муҳаббатини ошкор изҳор этади.

Сауд ўз хизматкори Заҳбонни Саиддан талабни очиқ рад этгани учун ўч олиш мақсадида унинг ерини ёқиб юборишга жўнатади. Бундай тажовуз учун Сауд, унинг ўғли ва хизматкори ҳибсга олинди ва қамаб қўйилади. Лекин минтақа аҳолиси икки тарафни яраштириш, Сауд ва унинг ўғлини қизи Лайлони Саидга ҳеч қандай шартларсиз унаштириш шартни билан қамоқдан чиқариш учун улар ўртасига тушади. Заҳбон қамоқда қолади.

Роман деб аталган ва баъзи тадқиқотчилар¹ томонидан шунга ўхшаш ном билан аталган ушбу асарнинг ҳикоя қилиш усули қишлоқлардаги оқшомларда гулхан атрофида ҳикоя қилинадиган қиссалардан иборат. Бу ҳалқ қиссалари орасида ошиқлар саргузаштлари бўлиб, улар одатда ошиқ ҳақ бўлганлиги учун унинг ғалабаси билан ниҳоясига етар эди.

Ҳодисалар эса ишониб бўлмайдиган даражада, масалан, Лайло Саиднинг олдида келиб, унинг бағрида йиғлайди.

Образлар бир хил жиҳатни касб этади – таъмагир, ошиқ, икки тараф ўртасида яхшилик қилувчи воситачилар. Бу ерда асарга бадийлик бағишлайдиган, ҳодиса ва воқеаларга мос тушадиган, асар руҳларини мутаносиб қиладиган ривожланган руҳий меъёрлар йўқ².

¹ Муҳаммад аш-Шантий. “Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри”. Жазан адабиёт клуби.1990 й.

² Роман. 67-бет.

АБДУЛЛО АБДУРАҲМОН ЖЕФРИЙ (1921)
“ТУШНИНГ БИР ҚИСМИ”, 1984 й¹.

Бу роман воқеалари Жидда, Париж ва Лондан орасида бўлиб ўтади. Унда Саудия Арабистонидаги бир қатор масалалар ва муаммолар кўтарилди. Энг асосий муаммо бойлар, аниқроғи, ўқиманган бойлар доираси билан боғлиқ бўлиб, арзимаган сабаблар туфайли юз берадиган талоқ масаласи кўтарилди.

Роман қаҳрамони Суад амакисининг ўгли, тadbиркор Ҳусайнга турмушга чиққан, лекин у айни пайтда ажрашган. Талоққа олиб келган сабаблардан бири – эрининг унга етарлича эътибор қаратмаганлиги. Суад эрининг хизмат сафарларидан бирида у билан бирга Парижда бўлади. Ҳусайн иш билан, учрашувлар, семинарлар ва конференциялар билан банд бўлади. Шу сабабдан Суаднинг талабларини бажаришга, Лондонда бўладими, Париждами у билан бирга чиқиб шаҳар айланишга, узоқ вақт бирга ўтказишга имкон топа олмайди. Суад зиёли, ўқиган, Ҳусайндан фарқ қилади, дўстлари ва дугоналари билан тарих ва адабиётни муҳокама қилади, сўнги мода янгиликлари ҳақида баҳслашади. Шунингдек, кетини-кетига улаб роса чекади. Чекишни ёмон кўрадиган акаси талоқ бўлишининг асосий сабабини шунда деб, унинг ўзини айблади. Эҳтимол, талоққа олиб келган сабаблардан бири шу бўлса керак. Олти ой ичида Ҳусайннинг кўп диққат қилиб, юрагини сиқди, шу сабабдан ҳам қўйиб юборган бўлса керак. Ҳа, Суад эрининг талоқ қилиши учун унга ярим миллион риёл бери-

¹ Абдулло Абдураҳмон Жефрий. “Тушнинг бир қисми” (“Жуз мин ҳулм”). Тиҳама нашриёти. Жидда. 1984 й.

шини ваъда қилганидан сўнг, эри уни талоқ қилишга рози бўлади.

Суад Ҳусайннинг тижорат юзасидан сафарларидан бирида унга ҳамроҳ бўлиб Парижга борган эди. Суад у ерда Ҳусайн иши юзасидан танийдиган бошқа бир тадбиркор Рошид исмли йигит билан танишганди. Ажрашганидан сўнг Рошид унга муҳаббат изҳор қилади ва унга турмушга чиқишини сўрайди. Лекин Суад дастлаб биринчи аччиқ қисматининг такрорланишидан, иккинчи турмуши ҳам биринчисига ўхшаб қолишидан қўрқиб, иккиланади. Акасидан, онасидан, дўстларидан маслаҳат сўрайди. Лекин улар Суаднинг қайсар, асабий эканлигини билиб, ҳеч қайсиси ёрдам берадиган фикр айтмайди ва масъулиятни ўз зиммасига олишига қўйиб беришади. Охири Суад ўз фикрига кўра Рошидга турмушга чиқади.

Бу асар Саудия Арабистонидаги нефть замонида, моддий тараққиёт замонида жамиятда, айниқса, бойлар ва жоҳиллар ўртасида талоқ муаммосини кўтариб чиқиши жиҳатидан роман деб белгилаш даражасида эмас. Муаллифнинг гоёси бўйича қаҳрамонлар келажак учун етарлича аҳамият бермайдилар, фақат роҳат, фароғатни истайдилар, улар учун қўлларида етарлича маблағ ва имкониятлар бўлса, тилла тақинчоқлар, ҳашаматли машиналар, Европа ва Америкага, Шарқ мамлакатларига сафар қилсалар бўлди.

Бу асардаги ечим, образлар ривожланиши, жуда паст даражада. Асарнинг ўзи ҳам, роман қурилишидан тортиб то диалогларни тақсимлашгача шундай. Диалоглар мунозарага айланиб қолган¹. Жеф-

¹ Юсуф Нофал. “Саудиялик адиблар”. Муҳаммад аш-Шантий. “Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри”. 64-бет.

рий каби бошқа муаллифлар ҳам ушбу муаммони кўтариб чиққанлар, лекин уларнинг асарларида роман тузилиши йўқолмаган ёки гоё замон ва маконга кўчирилишида асосида узоқлашмаган, образларни ривожлантиришда уларни бошқаришдаги баъзи бадий уринишларга зарар етмаган. Бундай асарлар қаторида Ҳуда ар-Рашиднинг “Эртага пайшанба бўлади”, Иброҳим ан-Носирнинг “Ҳижратдаги бокира” романларини айтиб ўтиш мумкин.

Абдулла Жефрийнинг ушбу асари эсга оладиган муваффақиятга эриша олмади, лекин ўзининг салбий жиҳати, ёмонлиги билан ажралиб қолди¹. Ҳар ҳолда у 1990 йили иккинчи асари “Бизга лойиқ замон” романини яратди ва унда биринчи асарига нисбатан ўсишга эришди².

АБДУЛАЗИЗ МИШАРИЙ (1954 й.т.)

Абдулазиз Мишарий маданият ва адабиёт доирасида 1976 йилдан буён ҳикоянавис ва журналист сифатида танилди. Ўшанда “ас-Саравий сафарлари” (“Асфар ас-Саравий”) номли биринчи ҳикоялар тўпламини нашр қилганди. Ундан икки йил ўтиб, 1978 йили унинг яна бир ҳикоялари тўплами “Сунбулалар очилиши” (“Бавҳ ас-Санабил”) нашрдан чиқди. Ундан сўнг ўша йили учинчи тўплам “Гуллар гултувак излайдилар” (“Аз-Зухур табҳас ан аания”) чоп этилди. 1979 йили эса “Сув устида ўлим” (“Мавт ала-л-ма”) тўплами нашрдан чиқди.

Абдулазиз Мишарий романнавис сифатида эса ўзининг биринчи романи “Баҳорнинг биринчи

¹ Мухаммад аш-Шувейър. “ал-Фуун” журнали. Май, 1982 й.

² Абдулла Жефрий. “Бизга муносиб бўлган замон”. Дар ас-Сафий нашриёти. Риёз. 1990 й.

ёмғири” (“ал-Васмия”) ни 1985 йили нашр этди, айтиш жоизки, бу асар икки марта биринчи ҳисобланади. У муаллифнинг биринчи романи ҳамда у ваъда қилган трилогияни ташкил этувчи асарларининг биринчиси. Бу асардан сўнг иккинчи роман айнан шу мавзуда ёзилган, унинг номи “Булутлар ва кўчатлар” (“ал-Ғуйум ва манабит аш-шажар”) ва 1989 йили нашр этилди. Бу асарларнинг бари бир-бирига ўхшаш бўлиб, муаллиф ўзи айтганидек, саудия қишлоғи, хусусан, жанубий минтақадаги қишлоқлар муаммоларини кўтаради. Мишарий саудия адиблари ичида ушбу муаммони бадиий услубда кўтариб чиққан биринчи ёзувчи бўлди.

“БАҲОРНИНГ БИРИНЧИ ЁМҒИРИ”, 1985¹

Бу роман жанубий минтақадаги ҳаётни, хусусан тоғ минтақасидаги ёмғир суви билан қишлоқ хўжалигини юритувчи тоғ қишлоғининг ҳаётини тасвирлайди. Ёмғирни булутлар Ҳинд океанидан ва Қизил денгиздан олиб келади. Булутлар Саравот тоғларига урилганида ёмғирларини тўкади, деҳқон эса ерини ва ўзини экин мавсумига ҳозирлаб қўйган бўлади. Шу ёмғирдан бошқа сув манбаи йўқ.

Роман қишлоқликларнинг ёмғир мавсуми бу йил одатдагидан кўра кеч қолгани ҳақидаги суҳбатлари билан бошланади. Улар йилнинг бу фаслидаги анъанавий қишлоқ хўжалиги ишлари, ерни ёмғир қабул қилишга тайёрлаш, суғоришда ва экин экишда ишлатиладиган меҳнат қуроллари ҳақида

¹ Абдулазиз Мишарий. “Баҳорнинг биринчи ёмғири”. Дар аш-Шадий нашриёти, Қоҳира. 1985 й.

суҳбатлашадилар¹. Муаллиф бу масалаларнинг барчасини икир-чикиригача батафсил тасвирлайди, қаҳрамонларнинг хаёлларини банд қилган нарсаларни, агар бу йил ёмғир белгиланган вақтидан кеч қолса, ернинг ва инсоннинг келажаги нима бўлишидан хавфсирашларини ёритади. Бу муаммонинг ортидан бевосита ёки билвосита яна бир қатор бошқа ижтимоий муаммолар келиб чиқиши мумкин. Қишлоқ аёлларидан бири Ҳамиданинг қизининг бўйи етиб қолди, энди у урф-одатларга кўра уйда қолиши, ишга чиқмаслиги керак. Унинг уйига ҳар куни совчилар келади. Охири онаси қизининг тоғ қишлоғи аҳлидан бирига турмушга чиқишига рози бўлади.

Муаллиф бу қадимий урф-одатларга қарши эканлигига билвосита ишора қилади. Ҳар қандай мерос қилиб олинган урф-одатлар ҳар замон ва ҳар макон учун ҳам ярайвермайди. Мувофиқ келмайдиган нарсаларга ёпишиб олиш тараққиётни тўсади. Бу китобда қабул қилингани роман техникаси бўйича қаҳрамоннинг айнан ўзи бажарадиган ҳақиқий роман ечими йўқ. Асар қишлоқдаги бир қатор шахсларнинг бадий лавҳалари туркумини ўз ичига олади, жануб қишлоғи ҳаётини, икки авлод давридаги одатларини, улар ўртасидаги курашни ҳамда уларнинг муҳит билан алоқаларини тасвирлайди. Аҳмад Атийя бу асар ҳақида шундай дейди: “Биз муаллифнинг биринчи романи “Баҳорнинг биринчи ёмғири” асарида саудия муҳити билан боғлиқликни, лирик интенсификация (шеърый зичлашиш)ни учратамиз, у Саудия Арабистони қишлоқларида, саҳроларида, тоғларида ва водийларида араб шакли билан боғ-

¹ Роман. 18-бет.

лиқлигини баён этади ва шарҳлайди. Романнинг номи ва унинг материали ёмғир фаслидан бошлаб ҳосил мавсумигача бўлган йилнинг барча фасллари қамраб олади”¹.

Асар қаҳрамонлари ичида фаластинлик киши ҳам бор. У қишлоқма-қишлоқ юриб, керосин плиталарни ва керогазларни тузатиб, шу меҳнати орқали ризқ топади.

Мишарий бу образни фаластин муаммосининг расмий тили сифатида асарга киритади. Сўнг қаҳрамонлардан яна бири, шу қишлоқ аҳлидан бўлмиш Абу Солиҳ 1948 йили Қуддусда бўлганини, ўша пайтда бир гуруҳ араб ишчилари билан ишлаганини айтади ва фаластинлик Шаъбонга қарата у сўзловчининг шевасига қараб, унинг қайси шаҳардан эканлигини аниқлай олишини айтади ва уни Рамла ёки Рамаллоҳдан деб тахмин қилади. Шаъбон ўзининг Қуддусдан эканлигини айтади. Икковлари ўртасидаги бу қисқа суҳбат қишлоқликларга Абу Солиҳни Қуддус ҳақида саволга тутишларига йўл очади. Абу Солиҳ 1948 йилги урушдаги ҳаётий тажрибаси, бошидан кечирган ҳодисалар, арабларнинг қаҳрамонликлари ҳақида сўзлаб беради. Улар фаластин инқироzi ҳақида радио орқали эшитардилару, айнан нима бўлаётганини тушунмас эдилар.

Роман ўтмишнинг бир қатор воқеаларини тавсифлашдан иборат. Қирқинчи йилларда Саудия Арабистонидаги ривожланиш, уйғониш давридан бошланади. Масалан, мактаблар таъсис этилиши. Техника пайдо бўлганида қишлоқликлар уни ишлатишдан қўрқишлари, бунинг сабаби бир бола “мотор” тагида қазойи қадар билан уни қандай ишлатишни билмагани учун нобуд бўлгани эди.

¹ Ахмад Атийя. “ал-Ҳарас ал-Вағаний” журнали. 87-бет. Июнь 1990 й.

Бошқа сафар янги ихтиролар билан қандай муомала қилиш кераклигини ва уни ривожлантиришни ўрганишга зарурат топганларида, қишлоқларига машиналар олиб келиш учун йўлга муҳтож бўладилар ва тоғ ўртасидан йўл очишга қарор қиладилар.

Ҳақиқатан ҳам шахсий саъй-ҳаракатлар билан тоғ тепалигидаги йўлни мустаҳкамлайдилар, сўнг ўзлари қўл меҳнати билан қурган йўлни текшириш учун машина ҳайдовчисини чақирадилар. Қишлоқ ёшлари ҳайдовчининг маҳоратига ҳавас қиладилар. Уларда машина ҳайдаш ҳақида яхши таассурот қолади. Бугун улар ҳам у каби бўлишни хоҳлайдилар.

Бу асар жуда ҳам ҳам ҳассос, лекин роман жанрини ўрганиш жиҳатидан қизиқтирувчи эмас. Антропологик тадқиқотлар белгилайдиган Remote Community истилоҳи бўйича жамият аъзоларидан бири назари билан четда туриб жамиятдаги ҳодисаларни кузатишга ўхшаган ҳозирги тарихнинг баёнидир, баъзан у таассурот услубига мойил бўлади. Ушбу роман кўплаб кулгили муносабатларни ўз ичига олган ҳолда жозибадор янги услуб билан яратилган. Асар қаҳрамонлари умуман бошдан кечирган ҳаёт машаққатларига қарамай, Мишарий ўзининг романнавислик ижодини бошлаган бу асар бадий асарлардан ҳисобланади.

“БУЛУТЛАР ВА КЎЧАТЛАР”, 1988 й¹.

Бу асар Абдулазиз Мишарий биринчи романи мавзусида яратган трилогиясини ташкил этувчи китобларнинг иккинчисидир. Саудия Арабистонининг жанубидаги қишлоққа келаётган ўзгаришларнинг

¹ Абдулазиз Мишарий. Булутлар ва кўчатлар (“ал-ғуйум ва манаби аш-шажар”). Иккинчи нашр, Дар ас-Сафий нашриёти. Риёз. 1988 й.

кўплаб ижтимоий урф-одатларга таъсири биринчи китобдагидан кўра кўпроқ ва яққолроқ кўрина бошлайди. Биринчи китобда фақат радио бўлган эди. Мактабларни ўқий оладиган ва ёза оладиган ўқувчилар битира бошлашди. Бу нарсалар аввал маълум эмас эди. Лекин янги техника қишлоқ одамига бевосита таъсир қила бошлади. У ўз навбатида бу техника билан муомала қила бошлади, янги техникани олиб келиш, уни ишлатиш ва сафар қилиш каби масалалар ёритилди.

Экин экиш пайтида қишлоқ аҳли куйлайдиган қўшиқларида “Канада буғдойини хоҳламаймиз” дердилар, яъни “Канададан келадиган буғдойини хоҳламаймиз” дердилар. Чунки улар бундай буғдойни импорт қила бошладилар ва буғдой экишни ташладилар, чунки буғдой етиштириш импорт қиладиган буғдой нархидан қимматга тушарди. Қишлоқликлар ўзгартириш заруратини, дунёга очилиш заруратини англадилар. Улар Саудия Арабистонининг ўзгалар билан алоқалари мавжуд бўлган бошқа минтақалари каби бўлишни истадилар.

Иккинчи китобда ўзгаларга очилишнинг биринчи натижалари кўринишини учратамиз. Қишлоқдан биринчи одам Маккага ҳижрат қилади. Қиш ойларида такси ҳайдовчиси бўлиб ишлаб, ёзда иссиқ авжига чиққанида қайтиб келади. Бу худди Қуръони каримда зикр қилинган қиш ва ёз сафарлари каби бўлиб, фақат унинг оксидир.

Ризқ излаб сафар қилган бу қишлоқлик биринчи инсон Абу Солиҳ бўлиб, (уни биз биринчи китобда эслаб ўтган эдик) у қирқинчи йилларда Фаластинга сафар қилган эди. Иккинчи китобда эса Аҳмаднинг отаси Маккага такси ҳайдовчиси бўлиб ишлаш учун боради. Бироқ Абу Аҳмад Саудия Арабистон аҳолиси ичида биринчи бўлиб ҳижрат қилган

ҳисобланади ва бу образ хориж ўрнига мамлакат ичкарасида иш ўрни мавжудлигининг намунаси сифатида ифодаланади. Қишлоқни эрта ташлаб кетган қишлоқ ёшларидан иккинчи шахс Ҳамдон бўлиб, у ҳаёт ташвишларида отасига ёрдам бериш учун ўз имкониятини шаҳардан топади. Отаси эса шаҳарлар қишлоқ фарзандлари ахлоқини бузади, деб ҳисобларди. Шунга қарамай, шаҳарлар уларга келаётган қишлоқ одатларини янгилашда қандай таъсир қилгани ва қишлоқ ўз урф-одатларини унутаётгани яққол кўринади.

Қишлоқ ҳаётининг жонли кўринишларидан яна бири, муаллиф таъбирича, соғлиқни сақлаш жиҳатидир, тиббий хизматларнинг жуда ҳам етишмаслиги натижасида турли хил эскича урф-одатлар – иситма-совутма, хурофотга берилиш, жаҳолат ва жуда ҳам қадимги транспорт воситалари – эшак арава ва туялардан фойдаланиш ва бошқалар.

Аҳмад – романдаги кўзга кўринган образлардан бири, у қишлоқ мактабида ўқий бошлайди. Ўқитувчилар ўқувчиларни ўқитар эканлар, уларни ҳаётга тайёрламайдилар, талабаларга ҳақиқий ҳаётдан ҳеч нарса бермайдилар, илмий материални қандай тақдим қилишни ўргатмайдилар. Масалан, математика ўқитувчиси ўқувчилардан фақат математика қоидалари – каррани ва қўшишни ёдлашни талаб қилади. Кундалик ҳаётда қўллашни тушунтирмайди. Аҳмад нима ўқишини ва уни қандай татбиқ қилишини сўраши ўқитувчисига ёқмайди, агар дарс мавзусидан ташқари ёки дарс тугаганидан сўнг савол берса, калтак ейди.

Қишлоқдаги катта ёшлилар янги авлодни бошқаришни ўз масъулиятлари деб биладилар, улар ҳаётдаги ўз тажрибаларини ишларни ҳал қилишда ўзлари учун ҳам, ёшлар учун ҳам йўриқнома деб

ҳисоблайдилар. Икки авлод ўртасидаги фарқнинг аҳамияти ва эътибори бор деб ҳисоблайдилар, у тўғри бўладими ёки хато бўладими, муҳокамасиз қабул қилиниши керак, деб ҳисоблайдилар.

Масалан, Аҳмаднинг бобоси уйнинг хўжайини, оиланинг ҳар бир аъзосининг юриш-туришини бошқаради, ҳеч бир нарса унинг рухсатисиз қилинмайди, шунингдек, унинг қарорларини ҳеч ким муҳокама қила олмайди. У ўқимаганлигига қарамасдан ўзини ҳамма нарса билладиган ҳисоблайди.

Ўқитувчилардан ташқари мактабнинг фарроши бўлган киши ҳам ўзининг ўқитувчиларга хизмат қилиш вазифаси доирасидан чиқиб, доим болаларни калтаклайди, чунки у болаларни тарбиялаш ўзининг биринчи вазифаси деб ҳисоблайди, болаларнинг олий ҳулқли кучли эркаклар бўлиб чиқишларини хоҳлайди. Мактаб мудирини бу ишини бас қилишни талаб қилса, “буларни тарбиялашимга қўйиб беринг” дейди.

Катта авлод ҳали ҳам таълимга ишонмайди, улар янги технологияни қўрқинчли нарса деб ҳисоблайдилар. Янги авлод ёшлари эса келажакка умид ва ишонч билан қарайдилар.

Қишлоқликлардан бири Матарнинг хотини Ҳалиманинг вафотини аввалги авлоднинг ниҳояси ва янги авлоднинг бошланиши деб қарайдилар. Бу авлодга умид билан боқадилар. Шунингдек, Матар оёғининг кесилиши ҳам малака етишмаслигининг ва жамият аъзоларининг баъзи камчилиги рамзидир.

Аввалги замонда қишлоқликлар ташқи олам ҳақида маълумот ололмас эдилар ва қишлоқ муҳитида бўлаётганлардан бошқасини билмас эдилар. Ўз хусусиятларига ва одатларига эга бўлган жамиятларнинг ўзи билан чегараланиб қолардилар. Ҳар бир уйга радио кириши билан, хабарлар, спектакл-

лар ва бошқа санъатлар кириб келди. Бу ташқи дунё сари очилишнинг биринчи қадамлари эди. Аввал радио кирганидек, ҳозир телевизор кириб келмоқда, аввал овоз келган бўлса, энди овоз билан сурат ҳам кириб келмоқда.

Катта ёшли авлод машаққатли меҳнатда тобланган эди, биринчи китобда келтирилишича, ҳар нарсада ўзига таянар эди. Янги авлод эса худбин, дангаса, чунки у тайёр енгил ҳаётда пайдо бўлди, янги техника воситалари унга хизмат қилади. Ҳинд ишчиси энди уларга қаҳвахонада қаҳва ва чой келтиради, аввал эса бу ишларнинг ҳаммасини қишлоқлик ўзи қиларди.

Муаллиф бу бевосита мисолларни етмишинчи йилларда ва саксонинчи йиллар бошларида рўй берган ўзгаришлар далили сифатида келтиради. Бу даврда хориждан ишчи кучи кела бошлади ва барча қўл меҳнати ва устачилик ишларини банд қилди. Саудияликлар эса ҳашаматли машиналарини миниш билан чекланиб, бу ҳунарлардан ва ишлардан узоқлашдилар.

Бу романда ва туркумдаги бошқа романларнинг ҳар бир бобида икки авлод ўртасидаги, катталар ва кичиклар ўртасидаги низони кўрамыз. Таълим авлодининг вакиллари бўлган ёш авлод охир-оқибатда ғолиб келади.

Бу илм ва жаҳолат ўртасидаги, ўқиган ёш ва ўқимаган катта ўртасидаги курашдир.

Муҳаммад Абдулҳалим Абдулло¹ Миср шарқидаги қишлоқ ҳаётини тасвирлаган биринчи миср ёзувчиси бўлгани каби Мишарий Арабистон ярим

¹ Юсуф Нофал. Муҳаммад Абдулҳалим Абдулло. 169-бет. Риёз университети нашриёти. 1980 й. Шунингшдек, қаранг: Муҳаммад Абдулҳалим Абдулло. “Замоннинг давоми бор”. Роман. 131-бет. Дар ал-Китаб ал-Арабий нашриёти. Қоҳира. Й.й.

ороли жанубидаги саудия қишлоғи ҳаётини тас-
вирлаган биринчи саудия ёзувчиси бўлди. Бу миср
ёзувчиларининг саудия ёзувчилари ижодига таъ-
сир қилганининг далилидир. Кўплаб тадқиқотчилар
таъкидлаганидек, араб уйғонишининг бошланиши-
да араб дунёсининг ҳар ерида араб ёзувчиларига
миср ёзувчиларининг таъсири бўлгани ҳақиқатдир¹.

Мишарий ижтимоий-маданий тараққиёт нати-
жасида саудия қишлоғи ҳаётида юз берган ва юз
бераётган ҳодисаларни аша шу муҳитда ўсган, кўп-
лаб ўзгаришларнинг гувоҳи бўлган бола сифатида
ўз хотираларига таянган ҳолда бадий асар сифа-
тида ифодалади. Обид Хазандор шундай деган эди:

“Мен Саудия Арабистонидаги бирорта ҳикоя-
навис ёки романнависни ранжитмоқчи эмасмн,
уларнинг уринишларини камситмоқчи эмасман,
шунингдек, мен ёш ёзувчилар нашр этган ҳамма
ҳикояларни ва романларни ўқиб чиқдим, деб даъ-
во ҳам қилмоқчи эмасман. Мен “Баҳорнинг бирин-
чи ёмғири” ҳақида шуни айтмоқчиманки, бу асар
жуда юқори роман услубида тақдим этилган. Эҳти-
мол, Абдулазиз Мишарий бу янги услубни айтайлаб
танлагандир. Бундан, биринчидан мақсад қилгани
жаҳон романига яқинлашган, янги техника яра-
тишда сабабий ҳикоя этишда тўхтаб қолмаган ғоят
ғўзал услубда роман ёзган. Бу услуб ҳозирги замон
романнавислигида коллаж “collage” деб аталади”².

Обид Хазандор назарда тутган коллаж тасвирий
санъатдаги техник усулни англатади, бирор асос ма-
териалга ундан ранг ва сифати билан фарқланувчи
материал ёпиштирилади, ҳикояда, газета ва жур-
наллардаги қиссаларда ва ҳоказоларда қўлланилади.

¹ Жамил Саид. Ҳозирги замон адабий оқимларига назарлар”. 48-бет.
Халқаро араб тадқиқотлари институти. Қоҳира 1954 й.

² Обид Хазандор. “Ар-Арбиа”. 271-сон. 12.08.1989.

САФИЯ АБДУЛҲАМИД АНБАР.

“КЕЧИРАСИЗ, ЭЙ ОДАМ”, 1986 й¹.

Саудия Арабистонида аёл ёзувчиларнинг романи биринчи марта XX асрнинг етмишинчи йилларида пайдо бўлиб, у эркак ёзувчиларнинг олдин нашр этган романларига (реакция) жавоб сифатида, у умуман араб хотин-қизларининг ва хусусан саудия хотин-қизларининг аҳволига бағишланган.

Бу баланд деворларни биринчи бўлиб Ҳинд Солиҳ Ба Ғаффор забт этган эди. Унинг романи фантастик фильмларга ўхшар, унинг қаҳрамони Шаҳризод руҳида бўлиб, у ақл-заковат кучи, сарғузаштлардаги жасорат бўйича барча кутилган чегаралардан ошиб ўтганди². Ундан сўнг шакл ва мазмунда янада заифроқ бўлган Оиша Зоҳир Аҳмад романи юзага келди. Унинг қаҳрамони ниҳоятда бахтсиз, тушкунликка тушган. Роман талоқ билан бошланади, талоқ билан тугайди. Адиба ўз қаҳрамонини тасирлашда заифлик ва таҳқирланишда ҳаддан ошириб юборган³.

Ҳуда ар-Рашид ҳам ўзининг биринчи асарини шу йили нашр этди. Бу асар роман қурилиши, образлар кучлилиги билан характерланади. Шунингдек, унинг шарқ эркакидан кўра чидамлироқ эканлиги, қадимий урф-одатларни маҳкам ушлаши билан характерланади. Ёзувчи буни ёдгорликлар рўйхатида қолган деб ҳисоблайди⁴.

¹ Сафия Абдулҳамид Анбар. “Кечирасиз, эй Одам”. Дар Миср нашриёти. 1986 й.

² Қаранг: “Йўқотилган айбсизлик”. 1972 й.

³ Қаранг: “Кўз ёшлари кўлида табассум”. 1979 й.

⁴ Қаранг: “Эртага пайшанба бўлади”. 1979 й.

Амал Шата ўзининг содда қаҳрамонини насл-насаб ва мақтаниш қурбони қилиб яратади, лекин кейинчалик эркак киши мағлубиятга учраганида, унинг қаҳрамони ғалаба қозонади. Амал Шатанинг иккинчи асари эса соф хотин-қизлар романи бўлиб, унда аёл голиб ҳам, мағлуб ҳам бўлмайди, у эркакнинг рақиби ҳам эмас, унда аёлнинг рақиби замондир. Эркак кишининг ундаги роли, гарчи у табиб бўладими ёки тижоратчими, иккинчи даража чеғараларидан нарига ўтмайди¹.

Саудия романини тадқиқ этиш доирасида биз ҳозир таҳлил қиладиганимиз – Сафия Абдулҳамид Анбар (Ёзувчи Абдулҳамид Анбарнинг қизи) қаламига мансуб бўлган асар Сафа исмли қиз қиссаси. Асар қаҳрамони руҳий бўшлиқдан қийналади. У турмушга чиқмаган, ҳали ҳам ўз орзусидаги йигитни кутади, лекин у ким бўлар экан? Бир куни шаҳардаги савдо дўконларини айланиб, баъзи нарсалар харид қилиб юриб, мусиқа кассеталари сотадиган дўконга киради ва арабча мусиқа, айнан Умм Кулсумнинг ашулаларини излайди. Сотувчи у ҳали эшитмаган кассета борлиги ҳақида айтади ва ана шу кассетани сотиб олишга кўндиради. У лентага Басим деб ёзилган бўлади. Сотувчи яна киссасидан бир фотосурат чиқариб кўрсатади ва унинг яна ёзувчи эканлиги ҳақида ҳам айтади ва бир қатор мусиқага оид журналлар бериб, унда Басимнинг мақолалари борлигини кўрсатади.

Журналлардаги мақолаларни ўқигач, у Басимга ўқувчиларидан бири сифатида мактуб йўллайди, Басим эса Сафага ўз китобларидан бирини юборади.

Сафа икки йил мобайнида Басимнинг мусиқа ва санъат ҳақида ёзган мақолаларини ўқиб бора-

¹ Каранг: “Қалбим яшамади”. 1989 й.

ди. Бир куни Сафанинг оиласи Басим яшайдиган юртга сафар қилишга қарор қилади. Сафа у ерда Басим билан телефон орқали боғланади. Унда рақами бор эди. Учрашишга келишиб олишади ва улар бир-бирларини биринчи марта кўраётган эдилар. Танишиб, суҳбатлашадилар, сўнг ҳар куни кўришиб туришга келишиб оладилар, Басим тез орада севги изҳор қилади. Сафа ҳам айна ҳис-туйғуларни билдиради.

Басим иш юзасидан хорижга сафар қилишга қарор қилади ва ундан сўнг Сафанинг юртига бормоқчи бўлади. Сафа оиласи билан ўз юртига қайтиб келиб, Басимни кута бошлайди. Ҳақиқатан ҳам Басим белгиланган вақтда бир неча кун ўтказиш учун етиб келади. Ундан сўнг ўз юртига қайтиб кетади. Басимнинг сафаридан бироз ўтгач, Сафанинг соғлиғи ёмонлашади. Даволовчи табиб уни шифохонага ётқизиш зарурлигини айтади. Шифохонада у Басимга хат ёзиб, сиҳат-саломатлиги ҳақида хабар қилади.

Шифохонадан чиққач, ундан жавоб хати олади ва бўлиб ўтган ҳодисадан қайғураётганидан хабар топади. Бетоб бўлиши у сабабли бўлмаганини хоҳлайди. Басим Сафага Европа давлатларидан бирига бир ҳафтага дам олиш учун сафарга бормоқчи эканлиги ҳақида хабар қилади. Мана шу мактубга қўшиб, сафар учун унга билет ҳам жўнатади ва у турадиган меҳмонхонада бирга бўлишини хабар қилади. Бироз иккилангандан сўнг Сафа у ерга боришга рози бўлади ва қизнинг айтишича, улар меҳмонхонада бир ҳафтани қизиқарли тарзда ўтказадилар.

Ундан сўнг икковлари ҳам ўз юртларига қайтгач, Басим Сафага яна зиёрат қилгани боришни ваъда беради. Сафанинг отаси касал бўлиб, шифохонага тушади. Онаси шифохонада отасига қараб тургани сабабли Сафа укаларига қараш билан машғул бўлади.

Шу орада Басим уни кўргани келади, лекин у телефон ҳам қила олмайди, учраша олмайди ҳам. Басим кетгач, отасининг шифохонадан чиққанини хабар қилади, шунга кўра Басим фурсат бўлганида яна уни кўргани келишини айтади. Отаси шифохонадан чиққач, уй кун бўйи ва баъзан кечки пайтлар ҳам кўргани келувчилар ва меҳмонлар билан тўла бўлади. Бу Басимнинг кейинги зиёратига тўғри келади, Сафа у билан яна учраша олмайди. Басим ўз юртига бундан кейин қизнинг ўз фикрини ўзгартирмаганлигига ва уни ҳали ҳам яхши кўришига қарамасдан уни севишда давом эта олмаслигига қарор қилади.

Сафа бир ширкатга котиба бўлиб ишга киради, ширкат мудирини Одил уни севиб қолади ва унга турмушга чиқишни таклиф қилади. Уни ўзи билан Парижга хизмат сафарига бирга олиб кетади. Лекин Сафа ҳали ҳам Басимни севарди. Шунинг учун ўз майли ва Одилнинг бу таклифи олдида иккиланарди.

Бу орада Басим шифохонага тушади ва чиққанидан сўнг Сафани зиёрат қилгани келади, ундан узр сўраб, турмушга чиқишини яна таклиф қилади. Лекин Сафа бу таклифни рад этади.

Муҳаммад Абдулмунъим Хаффажий ушбу асар ҳақида шундай деган эди:

“Кечирасиз, эй Одам!” қиссаси кўпроқ Арабистон ярим ороли саҳроларида пайдо бўлган омириялик Лайли ва Мажнун, Лубна ва Қайс, Лайла Ухайлия ва Тавба ал-Хаффажий, Фавз ва Аббос ибн ал-Аҳнаф қиссалари каби узрий (*платоник*) муҳаббат қиссасига ўхшайди”. Хаффажий бу асар адибанинг ва унинг турмуш ўртоғи Абдулазиз ат-Туркийнинг ўз ҳаёти эканлигини таъкидлайди¹.

¹ Муҳаммад Абдулмунъим Хаффажий. “Роман муқаддимаси”. 159-бет. Шунингдек, Абдулазиз Шараф. 20-бет.

Ушбу роман ҳикоя этиш ва роман қурилишида воқеийлик тизимига чиқишига қарамасдан, роман жанрининг баъзи техникалари чегарасидан ўтди ва бу билан ёзувчи асар тузилишини ҳам, образлар яратишни ҳам, диалогларни ҳам бошқара олди.

Хотин-қизларнинг аҳволларини, муаммоларини кўтариб чиқадиган хотин-қизлар журналларида адиба ёзаётган мақолалар катта таассурот қолдиради. Шубҳасизки, ёзувчи мана шу хусусиятни сақлаб қолган, у аёл ўқувчилар учун ёзади, шундай рамкаларда ёзадики, эҳтимол, у араб оламидаги аёл ўқувчиларига етиб келишининг энг осон йўлидир.

Шарқ эркагини фақат фойдаланувчи деб қаранган, у ҳақида хаёл қилган ва таассурот ҳосил қилган жойда барча эътиборини ўз шахсияти тимсолидаги аёлга қаратиш осон эмас. Эркак эса ўз замонида тўғри бўлишдан нарига ўтмайди. У ёки бошқалар айтганидек, бу хатони ўқувчилар китобдан мерос қилиб оладилар¹.

АБДУЛАЗИЗ АС-САҚЪАБИЙ “КЎМИР ҲИДИ”, 1988 й².

Абдулазиз ас-Сақъабий саудия ўқувчилари назарида 1983 йили “Сени тунинг меникимас ва сен мен эмассан” (“Ла лайлука лайли ва ла анта ана”) номли ҳикоялар тўпламини нашр қилганидан буён ҳикоянавис сифатида танилган. Ушбу роман ас-Сақъабийни ўқувчиларга ҳозирги замон романи ёзувчиси сифатида тақдим этди. Бу ҳақида кўплаб танқидий фикрлар билдирилганига қарамасдан, унда роман қурилиши услуби қисса услуби тарзида

¹ Қаранг: Роман. 156-бет.

² Абдулазиз ас-Сақъабий. “Кўмир ҳиди” (“Роихат ал-фаҳм”). Риез. 1988 й.

қолди. Баён этиш, ҳикоя этиш техникасига келсак, ҳикоя техникаси роман техникасидан фарқланишини баъзи тадқиқотчилар ҳам таъкидлашган¹.

Роман қаҳрамони онасидан етим қолган Саид ҳаётида юксак интилишларга эга бўлиб ёлғиз ўсди. У мустақил бўлишни, ўз келажагини бировнинг ёрдамисиз ўзи қуришни орзу қилди.

Отаси иккинчи марта уйланди, опаси ҳам турмушга чиқди. Шунинг учун у ҳикоянавис ва драматург бўлиб ҳаётини бошлаш учун ўз қишлоғини ташлаб кетади. Лекин орзу қилган муваффақиятига эриша олмайди. Жиддий уринишларига ва бор имкониятини ишга солиб, ҳаракат қилганига қарамай, муваффақият қозонмайди.

Саид Мадинадаги шифохонадаги ҳамшира Лайлони севиб қолади. Лекин у тўсатдан ғойиб бўлиб қолади. Саид ғам-алам ва афсус билан қишлоғига қайтади, унинг икки нарсда омади чопмаган эди. Биринчиси – орзуси ушалмади, ўзлигини исботлаб, ниятини амалга ошира олмади. Иккинчиси – муҳаббати Лайлони йўқотди. Шунинг учун қишлоққа қайтиб, анча вақтдан буён билган Ҳуда исмли қизга уйланишга қарор қилди. Қишлоққа қайтганидан биров вақт ўтгач, холаси Сукуннинг фожеали ҳалок бўлганидан кутилмаганда хабар топади. У ўз хотираларида болалигини эслайди, Сукун холаси уни эмизиб катта қилган эди, нафақат уни, балки опасини ҳам. Онаси Саидни туғаётганида вафот этганди, шунинг учун холаси қўлида тарбияланганди.

Саид холаси Сукунни унга яқинда уйланган амакиси ўлдирганини билиб қолади. Бу жиноят уларнинг турмуш қурганларидан кўп вақт ўтмай юз берганди. Амакиси Саид жиноят ҳақида билиб

¹ Stain J.I. The Elements of Drama. Cambridge. 1967. p.67.

қолганини англаб, аввало унинг Худа билан тўйини тўхтатади, агар жиноятни фош қилгудек бўлса, ўлдириш билан қўрқитиб, уни қишлоқдан қувади. Саид қишлоқни ташлаб, иккинчи марта Мадинага йўл олади. Бу сафар у дурадгорлик цехида ҳисобчи бўлиб ишлайди.

Лайло Саидга турмушга чиқишдан жирканади, унга паст кўз билан қарайди, Саидни муҳаббат сарқити, унга турмушга чиқиб, ҳеч нарсага эришмайман, деб ҳисоблайди. Шунинг учун шифохонада ишлаётган врачга турмушга чиқишга қарор қилади.

Саид Мадинага қайтгандан сўнг, Афаф исмли қўшиқчи билан танишади. Аввал Мадинада яшаганида у билан олдин ҳам учрашган эди, лекин унда кўнгли Лайлода бўлган эди, энди Афафга уйланишга қарор қилади. Дурадгорлик устахонасида бироз ишлаб, устахонани сотиб олади ва ўзининг устачилик дўконига эга бўлади.

Муаллиф бу асарни яратар экан, ҳикоя техникасидаги тажрибасини роман қурилишида қўлламоқчи бўлади, лекин бунда муваффақиятга эришди, деб айта олмаймиз. Қаҳрамон образи ва унинг атрофида юз бераётганлари қайсидир даражада воқеийдир. Шу билан бир қаторда баъзи кўринишлар борки, улар макон ва ижтимоий фон ҳақида далолат беришга етарлидир, улар мақсадга олиб боради. Масалан, танқидчилик меъёри¹ бўйича муаллиф қаҳрамонлари ичида фаол образларни топамиз, уларнинг ҳар бирининг бир-биридан фарқ қилдиган ўз роли бор. Сукун ўзининг баъзи ҳуқуқларидан, ҳаттоки шаръий ҳуқуқларидан маҳрум қилинган эзилган шарқ аёли образидир. Саиднинг амакиси – разил, қабиҳ, ёмон ниятли киши. Лайло

¹ Evans Ifor. A short story of English Literature. London. 1978

– иккиланувчи, озод аёл, феминистка. Муаллиф бу образларни аниқлик билан тасвирлай олган. Бундай ёзувчилик андозасида бўлишлик романчиликда муҳимдир. Аммо ҳодисаларнинг муҳимлиги ва фойдасига қарамасдан ёзувчининг роман услубидан кўра кучлироқ бўлган ҳикоя услубига мойиллиги сақланиб қолади. Ҳар ҳолда, бу роман қаҳрамони Саиднинг асарда юз берганидек, куч-қувватини оширади.

Диалоглар яхши, равон. Лекин ечим бироз сохта, бунинг сабаби биз юқорида айтиб ўтганимиз, муаллифнинг ҳикоя услубига кўпроқ таянганидандир.

ИБРОҲИМ АН-НОСИР “КУЗ БУЛУТЛАРИ”. 1988 й¹.

Биз бу тадқиқотда аввалроқ Иброҳим ан-Носирнинг биринчи романнавислардан эканлигини, Саудия Арабистонида романнинг ибтидоий таълим-тарбия асаридан ҳақиқий бадиий роман даражасига кўтарган икки муаллифдан бири сифатида эслаб ўтган эдик.

Роман ва ҳикоя яратишдаги уринишларни давом эттириш билан бу бадиий йўналишни муҳофаза қилишга, олтмишинчи йиллардан бошлаб то бугун ўрганаётганимиз сўнгги асаригача роман яратишдаги ривожланишлар билан бир қаторда саудия жамияти ҳаётида бу адабий жанр ривожланишида баравар қадам ташлашга эриша олди ва ҳалигача мана шу давр ичида саудия романчилигидаги энг узун ҳисобланган давр ичида ҳам романнавис, ҳам ҳикоянавис сифатида ўз қобилиятини янгилаб,

¹ Иброҳим ан-Носир. Куз булутлари. Маданият ва санъат саудия араб жамияти нашри. Риёз. 1988 й.

чархлаб келмоқда. У қирқинчи ва эллингинчи йилларда Ироқда ўқиди, бу давр у ерда таълимнинг кенг жорий этилиши, Миср ва Шом ўлкаларидан янги маданиятнинг кириб келиши, янги китоблар ва баъзи ишчиларнинг келиши орқали фикр эркинлигидаги замонавий уйғонишни бошидан кечираётган давр эди. Зиёлилар орасида роман эътиборга сазовор бўлиб, эртақлар ва халқ мерослари ўрнига янги характер касб этмоқда эди. Танқидчи Жамил Саид ёзувчи Иброҳим ан-Носирнинг тўртинчи романи бўлиши “Куз булутлари” асарини кучли воқелик билан характерланади, унда саудия жамиятида етмишинчи-саксонинчи йиллардаги нефть даромадлари натижасида ривожланиш замонидаги аҳволни кўрсатиб чиққан асар, деб эслаган эди¹. Шунинг учун ундаги сюжет ҳақиқий бўлиб, сохталик йўқ. Буни “нефть отилиб чиқиши” деб аталадиган даврдан таъсирланган жамиятнинг аҳволини ишончли замон сифатида тасвирлаш деб изоҳлаш мумкин. Бу асар қаҳрамони Муҳайсин образида мужассамлашади, у ҳам нефтдан келган бойликларга қўмилганлар қатори кўчмас мулк бюросида ишлаб, бойлик орттирган жоҳил образ.

Муҳайсин ижтимоий шуҳрат қозонишни истайди. Лекин у айтиб ўтганимиздек жоҳил образ бўлиб, маданий-маърифий характерга эга эмас.

Исроил 1967 йили Қуддусни эгаллаб олганидан кейин араб давлатлари Исроил билан алоқада бўлган чет эл ширкатларига иқтисодий эмбарго эълон қилди. Шу сабабдан ана шу ширкатлар қора рўйхатга киритилди. Муҳайсин, албатта, бу ҳақида билмайди, ҳаттоки эмбарго сўзининг маъносини ҳам тушунмайди. У Юнонистонга бориб, бир шир-

¹ Жамил Саид. Ироқдаги янги оқимлар. 46-бет.

катнинг Саудия Арабистонидаги вакили бўлиши ҳақида келишиб олади. Бахтга қарши бу ширкат қора рўйхатдаги ширкатлар қаторида эди. Шу сабаб у молидан айрилади ва Саудия Арабистонига қайтиб, аввалги иши – кўчмас мулк олди-сотдисидан даллоллик билан шуғулланади. Иброҳим ан-Носир ўзининг барча асарларида муайян саналарни кўрсатмайди. Бу ёзувчининг юксак маҳоратига энг катта далилдир. Ундаги фикр ва ғоялар юзаки хотиралар сифатида келмайди. Ҳар ҳолда, асарнинг бош қаҳрамони ва унинг атрофидаги бошқа қаҳрамонлар яшаётган замон ҳодисалари билан қиссининг боғлиқлиги учун замон ва макон роман яратишда жуда муҳим ҳисобланади.

Баъзилар унчалик аҳамиятли эмас деб ҳисоблаган ташқи воқелик аслида матн калитларидан, агар у бўлмаганида матн ёпиқ, салбий ва мавҳум бўлиб қолар эди. Ноаниқлик ва мавҳумлик тўлқинларида йўқолиб қолаётган баъзи ижодий асарларда, афсуски, мана шу жиҳат етишмайди. Ҳар ҳолда, бадий-техник жиҳатдан пухта ёндашиш роман қурилиши соҳасидаги мутахассис томонидангина амалга оширилиши мумкин. Ёзувчи тарихий, сиёсий ва ижтимоий маълумотларни роман яратиш техникалари орқали кўтарилаётган масалаларнинг тасдиқи сифатида қўллайди. Роман жанрини аввал ўрганган қўплаб тадқиқотчилар ва танқидчилар ҳар қандай роман тузилишида, ҳатто унинг ёмонлиги рад этилса ҳам, ундаги шакл, сюжет, тугун, ечим ва тузилиши (қурилиши) муҳим омиллардан деб ҳисоблайдилар¹. Танқидчилар орасида Иброҳим

¹ Hafiz, Sabri. The Egyptian novel in the sixties. *Journal of the American Literature*. VII. 1976. p. 68-84.

Hamori, Andras. *On the Art medieval Arabic Literature*. University of Princeton. 1974.

ан-Носир бадий-техник роман яратиш соҳасида етукликка эришган саудия ёзувчиларидан бири деган бир умумий фикр бор.

“Куз булутлари” романи саудия романчилигидаги учинчи давр, яъни саксонинчи йилларда пайдо бўлган бешта романдан бири ҳисобланади. Буни ушбу асарлар муаллифларининг ўз ижодий малакаларини оширишга ёрдам берган мутолаа қилишлари ва уринишларидан сўнг ижодий етукликка эришиш билан изоҳлашимиз мумкин. Булар Амал Шатанинг “Эртага унутама”, Ҳамза Буқарийнинг “Сафо айвони”, Абдулазиз Мишарийнинг “Булутлар ва қўчатлар” ва ундан олдинги “Баҳорнинг биринчи булут” романларидир. Мазкур асарларни биз тадқиқотимизнинг турли жойларида ўрганиб чиқдик.

Ҳар ҳолда, Иброҳим ан-Носирнинг адабий романнавис сифатидаги етуклиги йўқ жойдан пайдо бўлмади, у кўп ўқиди, ўқиганларидан таъсирланди, мутолаа қилганлари унинг юксак қобилиятини озиқлантирди, тажриба захирасини бойитди, бу узоқ вақт давом этган уринишларнинг натижаси сифатида юзага келди.

Роман қаҳрамоннинг кўчмас мулк бюроси орқали кўчмас мулк бозорида “даллол” бўлиб, бойиб кетганлигини тавсифлаш билан бошланади. Муаллиф қаҳрамонни, суҳбатлашувда ва муомалада ўта қўполлиги билан бир қаторда ашаддий чекувчи деб тасвирлайди, шу сабаб унинг овози ҳам хириллаб чиқади, деб ёзади. Муаллиф қаҳрамонни бундай тасвирлашдан мақсади мавзунинг моҳиятига кириш учун муқаддима бўлишини хоҳлашидир. Бу билан ёзувчи моддий бойликлар бир гуруҳ жоҳиллар қўлида тўпланган деб ишора қилмоқчи бўлади. Бу нефть ортидан келиб чиққан муаммолардан би-

ридир. Буни муаллиф янги ҳодиса сифатида тақдим қилмайди, бу оддий одамлар гапидир. Лекин адибнинг маҳорати мавзунини кулги ва жиддийлик орасида ҳикоя қилиш услуби билан тақдим этишидир. Бу роман қаҳрамони образида ва услубида мужассамлашган. Муаллиф етмишинчи йиллар муаммосини бир киши қиссасида тақдим этади. У жамиятдир, жамият эса ўша кишидир. Риёздаги кўчмас мулк воситачиси, даллоли бўлган, ўқимаган фақир бир киши камбағал маҳалладаги эски кичкина уйда яшайди, уй-жой олди-сотдиси учун очилган кичкина бюро орқали ер ва камтарин кўчмас мулк сотишдан бошлаб, катта бойлик орттиради ва бой маҳаллага кўчиб ўтади, ҳашаматли уй қуради, уйда хизматкорлар ва ҳайдовчилар гавжум бўлади. У ўз ҳаётининг барча жабҳасини ўзгартиради.

Роман қаҳрамони Муҳайсин таътил пайти унга дўст бўлган Салмон билан Юнонистонга хизмат сафари билан боради ва роман воқеларида булар ҳам ўрин олади. Роман юнон муҳити билан кучли боғлиқ эмас, ҳодисаларнинг роман сюжети (туғуни) билан боғлиқлиги ҳам заиф. Ҳодисалар бўйича роман қаҳрамони фақат хона ичида ҳаракатланади. Ташқарида бўлса ҳар қандай жойда бўлиши мумкин, лекин Юнонистоннинг кўзга кўринган жойлари ёки қаҳрамоннинг ўша жойлар бўлишига ишора қилувчи бирор далил йўқ. Ҳаттоки бир гуруҳ саёҳатчилар билан битта оролга денгиз сайрига борганларида ҳам фақат саёҳатчиларнинг Фарбий Европадан эканликларини биламиз, холос. Қаҳрамон бу денгиз сайрида маза қилади ва кичкиналигида бир қизни севиб қолганини, турист аёллардан бири унинг исмини айтганида эслаганини биламиз. Унинг бойлиги кўп, лекин қандай қилиб сармоя киритишни билмайди. Шунинг учун камбағалликда

қийинчилик кўриб яшаганлари ўрнини қоплашнинг бир тури сифатида ўз кўнглини хурсанд қилишни хоҳлайди. Дўсти эса унинг бундай тасарруфларини ва аҳмоқлигини масхара қилади. У денгиз сайридан қайтгач, дўстининг кутиб ўтирганини кўради. Дўсти унинг иқтидоий тижорат тасарруфларидан қўрқад ва замонавий тижорат йўлларига йўналтиришни хоҳлайди. Лекин Муҳайсин бундай маслаҳатни қабул қилишга тайёр эмас. У янги деб аталган нарсани эътироф этмайди, чунки у эскини ҳазм қилмайди. Иккаласининг ўртасини фарқламайди. Ҳаёт унинг учун ўз кўринишлари билан фарқланмайди, улар пардозлаш воситаларидан деб билади. Асос эса макон ва замоннинг ўзгариши билан ўзгариб қолмайди, ҳатто инсон ҳам¹.

Муҳайсин ва у кабиларни ҳайрон қолдирган муаммони осонлик билан “авлодлар кураши” деб аташ мумкин, у бир неча масалаларда хулосаланади, энг муҳими: замон ва маданият фарқлари. Биринчидан, у ва ундан бир неча ёш кичкина бўлган ўртоғи ўртасидаги солиштириш нуқтаси. Ўртоғи Америкада ўқиган, дунё аҳолисининг кўпчилиги аҳволи билан танишган, ҳали ёш бўлса-да, замонавий тижорат асослари ҳақида билимга эга, бунга қўшимча равишда у келажакни кўра олади, орзуларини пухта ишлаб чиқилган тўғри йўллар асосида қандай қилиб амалга оширишни билади. Муҳайсин эса дангаса киши, бойлик эса у кабилар дуч келган тасодиф туфайли қўлига кирган. Келажакка қараш унинг қизиқишларидан эмас. Унинг катта уйи, хотини ва бир неча болалари бор, унинг учун мол-мулк эҳтиёжини қондирадиган асосий нарсадир. Лекин уни

¹ Қаранг: Иброҳим ан-Носир. “Куз булутлари” (“Ғуйум ал-хариф”). 13-бет.

қийнайдыган савол у хотини ва болаларига қандай муносабатда бўлиши, шу масала уни кўп ўйлантиради ва ноқулай аҳволга солади.

Муҳайсиннинг қиз дўсти Сюзан Афинада яшайди, Муҳайсин ва у ҳамкорлик қилмоқчи бўлган ширкат ўртасида воситачилик қилади. Сюзан Муҳайсинга телефон қилиб, уни кўргани келишни хоҳлаётганини айтади. Аини пайтда Муҳайсин гарчи оилали бўлса ҳам, Сюзанга уйланишни ва агар уйланса, Юнонистонда қолишни ҳам ўйлайди. Албатта, хотини ва болаларига Юнонистонда қолаётгани ҳақида хабар қилади. Бунинг устига у жоҳил аёл билан ўтган умрининг ўрнини қоплаш учун чиройли қизга уйланиб, келажакни яхшилашни ҳам хоҳлайди. Лекин муаммо шундаки, Сюзан нима дейди, унга турмушга чиқшига рози бўладими ёки йўқми? Муҳайсин ўзгага қаради-ю, ўзига қарамади.

Иброҳим ан-Носирнинг ижодида ўқиган ва ўқимаганлик муаммоси, уларни қандай фарқлаш яширин ифода этилади. Муаллифнинг аввал кўтариб чиққан мавзуларидаги маданият ва фикр мустақиллиги каби бу ҳам асосий рукндир. Ўқиган шундай пайтда фақирлик сари кетди, ўқимаган эса бой бўлди. Икки муаммо – жаҳолат ёнидаги бойлик ва камбағаллик ёнидаги илм муаммоси ўртасидаги кураш тамсил этилади. Биринчилар ўзларини мол йиғишга отганлар, маданиятга эътибор қаратмаганлар. Бошқалар эса илмга эътибор қаратганлар, ўз ақлий қобилиятлари билан ўсганлар¹. Иброҳим ан-Носир асарларида доимо кўтариладиган бир муаммо бирданига келган моддий бойлик муаммоси, унинг саудия жамияти юриш-туришига таъсири. Бу нарсалар XX аср етмишинчи йилларининг ўр-

¹ Роман. 14-бет.

таларидан бошланди. Нефть туфайли юз берган тўсатдан иқтисодий ривожланиш натижасида жамиятнинг паст табақалари қўлида тўпланган бойлик ва унинг таъсири муаммоси. Муаллиф асар қахрамони Муҳайсин образи орқали ана шу табақалардан бирининг рамзи сифатида ишора қилади. Муҳайсин Юнонистонда бўлган чоғида бир тижорат келишувини амалга оширади ва айна пайтда аввал бўлиб ўтган муваффақиятсизлигини эслайди, унда ливанлик бир тадбиркор ҳам қатнашган, у ҳам тил бириктириш қурбони бўлган эди. Саудия Арабистонига пул топиш учун келган кўплаб араб муҳожирлари, шунингдек, Узоқ Шарқдан келганлар ўзларининг савдо-тижорат соҳасидаги тажрибаларини яқинда бойиб кетган саудия бойларининг ишончини қозонишга сарфладилар. Лекин натижа саудия бойларининг тўлиқ инқирози билан тугарди. Ливанлик шерик билан ҳамкорлик қилиш жаноб Муҳайсин учун ҳам худди шундай тугаган эди.

Нима бўлганида ҳам, Муҳайсин яна ўша кўчмас мулк бюросига қайтди ва уй-жой олди-сотдисидagi воситачиликни қайта тиклай олди. Бу сафар Юнонистонда аввалгидай чув тушиб қолишдан қўрқади. Бу ерда у газли ичимликлар ишлаб чиқарадиган ширкатлардан бири “Фанта” ширкатининг Кўрфаздаги вакили бўлишни кўзлайди. Бу унинг учун кутилмаган иш. У қонун-қоидаларни билиб олиш учун саудия элчихонасидаги савдо атташеси билан ҳам маслаҳатлашмайди. Салмон бирор насиҳат ва уни ўртада турувчилардан ҳимоя қиладиган бирор фойдали маслаҳат бермайди. Чунки Салмон бу қонун-қоидаларни билиши керак, лекин унга бундай фурсат бермайди. “Фанта” ширкати эса араблар ва Исроил ўртасидаги 1967 йилги урушдан бери “қора рўйхат”даги ширкатлардан эди.

Шундай қилиб, Муҳайсин иккинчи марта бор мол-мулкидан айрилади, ҳукуматдан товон ололмайди. Иккинчи марта Саудия Арабистонида, Риёздаги кўчмас мулк бюросига “даллоллик” ишига қайтади.

Иброҳим ан-Носир саудия фуқароси орқали иш юритадиган чет эллик ишчиларнинг асл моҳиятини фош этишга қайтади. Саудия фуқароси ўзи билан ишлаган бу ишчиларга ишонади. Улар тижоратчи ёки тадбиркор эмаслар. Шунинг учун улар ўз юртларида оддий киши олиши мумкин бўлгандан бир неча баробар кўпроқ молни ёки маблағни қўлга киритадилар.

Бу арзон ишчилар табақаси тадқиқотимизнинг олдинги бобларида муҳокама қилган моддий тараққиёт натижасида пайдо бўлган ишчи кучига бўлган эҳтиёжни тўлдириш учун келган. Булар фаррошлар, хизматкорлар, ҳайдовчилар ва малакасиз ишчилардир.

XX асрнинг етмишинчи йилларида оддий уйларда хизматкорлар ва ҳайдовчилар деган тушунчани билмас эдилар. Саудияликлар ўз уйларидаги хизматларни ўзлари бажарар эдилар. Бу ердаги мавзу очиқ ўлкалардан келадиган муҳожир ишчиларнинг сони кўпайиб кетиши билан боғлиқ. Консерватив ўлкалар ўз урф-одатлари ва маданиятларига кўра ёпиқ мамлакатлар ҳисобланадилар.

Муҳайсиннинг хотини хизматкор аёлнинг юриш-туришидан кўнгли ғаш бўлади, кўчадаги фаррошлар билан муносабатидан рози бўлмайди. Хизматкор аёл уларга овқат олиб бориб беради, улар билан узоқ вақт гаплашади. Улар Муҳайсиннинг хотини тушунмайдиган тилда гаплашадилар, уларнинг она тиллари бир хил эди. Бу томонда Муҳайсиннинг хаёлига ҳам шубҳа келади, ўз ақ-

лида бу фикрларни ўлчаб кўради. Ҳайдовчи бегона одам, унинг уйида яшайди, яъни Муҳайсиннинг хотини яшайдиган уйда яшайди, у эса сафарда. “Уйга ким яқин, менми ёки ҳайдовчимми?” деб ўйланади.

Иброҳим ан-Носирнинг ушбу асарда кўтарган мавзуси ижтимоий ҳаёт услуби ва унинг муаммолари мазкур даврда яшаган ҳар бир саудия кишиси учун ойдек равшан. Кўплаб ёзувчилар бу мавзунини муҳокама қилишга уринганлар, лекин ҳеч ким ан-Носир ижодий услубидаги каби бу муаммони мужассамлаштира олмаган. Бу йўқ жойдан келиб қолмади, балки ярим асрлик тажриба ва узоқ муддатли ижод натижаси эди.

Масалан, айнан шу муаммо доирасида яратилган асарлардан бири биз қуйида муҳокама қиладиганимиз Абдулазиз ал-Муҳаннинг асаридар.

“Икки хизматкор қиз ва устоз” деб аталган ва шу йили нашр қилинган бу романни биз унинг бадиий йўналишида фарқланиши ва шу фарқларни баён этиш ҳамда ўқувчи саудия романчилигида бу муҳим даврда бўлаётган ўзгаришлардан хабардор бўлиши учун келтирганмиз.

АБДУЛАЗИЗ АЛ-МУҲАННА (1950 й.т.)

“ИККИ ХИЗМАТКОР ҚИЗ ВА УСТОЗ”, 1988 й¹.

Муаллиф ўз асарининг муқаддимасида “бу китобдаги ҳодисалар муайян жойда (Риёз шаҳрида) бўлишига қарамасдан, муайян шахсларни англайтиши шарт эмас, айнан шу ҳодиса мамлакатнинг урф-одатлари фарқ қилмайдиган ҳар қандай бошқа жойида ҳам бўлиши мумкин”, деб ёзган эди.

¹ Абдулазиз ал-Муҳанна. романчилигида “Икки хизматкор қиз ва устоз” (“ал-Хадиматани вал-истаз”). Риёз. 1988 й.

“Риёзда бундай муаммолар юз бериши мумкин бўлган, Абдуллонинг уйига ўхшаш уйлар кўп”¹, деб қўшиб қўйган эди. Романдаги воқеалар жуда ҳам юқори даражада аниқлик билан баён этилган, “1971 йил 4 сентябрдан 1985 йил 4 апрелгача бўлган даврда бўлиб ўтган ва Риёздаги ижтимоий ҳаёт воқеликларидан олиб ёзилган” дейилади. Тарихий ҳисобот каби характерланадиган бундай асар бошиданоқ бадиий-техник заифликка ҳукм қилинган. Биринчи қарашдаёқ, у тарихий ҳужжатга ўхшайди, унда ўқувчига ҳужжатнинг мазмуни ҳақида таассурот берадиган муқаддимага эҳтиёж бўлмаган бадиий оқим йўқ.

Қисса Риёзда истиқомат қилувчи тадбиркор Абдуллонинг ягона ўғли Ҳишом ҳақида. Университетни битирган бу ёш йигит, Риёздаги умумий ўрта мактаблардан бирида тарих ўқитувчиси бўлиб ишлайди ва отасининг уйида яшайди.

Китобнинг номида кўрсатилган икки хизматкор қиздан бири тайландлик Батая, у Ҳишомни севади. Лекин меҳнат шартномаси бекор қилиниб, қайтганидан сўнг севмай қўйган. У юртига бориб, Риёзга бошқа оилада хизматкор бўлиб ишлаш учун ҳамда Ҳишомни яна кўриш мақсадида қайтиб келган. Иккинчиси шри-ланкалик Биҳар, у Саудия Арабистонига биринчи марта Абдуллонинг уйида хизматкор бўлиб ишлаш учун келган, чиройли, ақлли ва ўқимишли қиз. У Ҳишомнинг шахсий кутубхонасини тартибга келтиришда жуда кўп ва яхши хизмат қилди. Баъзи китобларни матнларни араб тилига таржима қилди.

Биҳар бошқалар каби Саудия Арабистонига ишга келишидан асосий мақсади ўзига ва оиласига уй қуриш, шу билан бирга тилла тақинчоқ, кийим-

¹ Роман. 5-бет.

кечак ва бошқа мана шундай эҳтиёжларини қондириш эди. Агар у ўз юртида қолганида бундай нарсаларга эришишга йўл топа олмаган бўларди. Биҳар Ҳишом учун у айтмаган хизматларини ҳам бажарди. Шундай қилиб, унинг эътиборини ўзига тортди. Унга яқинлашиб, уни бошқара бошлади.

Ҳишам ҳали уйланмаган, ўзига зиёли қиз қидирмоқда эди. Шунинг учун у Биҳар тимсолида ўзи хоҳлаган кўп сифатларни топди. Лекин унга уйланиши бир қатор муаммолар келтириб чиқаришини тушунади. Жамият ва урф-одатлар билан боғлиқ бундай муаммоларга Ҳишомнинг тенгдошлари ҳам дуч келишганди. Оиласидагилар ҳаммаси уйланишига бир овоздан қарши бўладилар. Отаси ҳам, онаси ҳам яқинда нафақага чиққанди. Синг-лиси Гада ҳали талаба. Хизматкор қизга уйланиш ҳақида билганининг энг ками – “паст табақадан бўлганга уйланиш” ҳеч қандай муҳокамасиз рад этилган.

Гада университетни яқинда битирган муҳандис Саадга турмушга чиқяпти, у Абдуллога унинг яқинда таъсис этган заводларидан бирида шерик эди. Шунинг учун Абдулло ишни Сааднинг қўлига топшириб, мамлакат ташқарисига – Испанияга хотини билан бир неча ой дам олишга кетди.

Биҳар ўзини уйнинг бекасидек тута бошлади, уй ишларини бошқаради. Ҳишом эса руҳий ёлғизликни ҳис қилади. Бу ёлғизликни Биҳар тўлдириши мумкин, шунинг учун оиласининг қаршилигига қарамай, унга уйланишга қарор қилди. Биҳар таътил олиб Гри-Ланкага бориб келмоқчи бўлади, оиласига турмушга чиқаётганини хабар қиламан, дейди. Аслида эса у Шри-Ланкада Бернардо билан унаштирилган ва у ерда унга турмушга чиқади.

Шу қисқа вақт ичида у уй ва отасига ер сотиб олди. Буларнинг ҳаммаси Ҳишомдан ишлаб олган пуллари эвазига эди.

Биҳар икки ҳафтадан сўнг Риёзга иккинчи тўйига Ҳишомга турмушга чиқиш учун қайтиб келди. Ҳишом уни интиқлик билан кутаётган эди. Ҳишом тўйни уйида кичик даврада дўстлари билан ўтказди.

Биҳар Ҳишомга турмушга чиқиб (агар буни шундай деб аташ мумкин бўлса), мусулмончиликни қабул қилди. Энди у ҳеч қандан баҳссиз уй бекаси. Ҳишомнинг қўшнилариининг хизматкорлари Басая ва Яҳага пул бера бошлади, шунингдек, бу тўйни ташкил қилишда катта роль ўйнаган дўсти Солимга ҳам пул беради.

Биҳарнинг ҳақиқий эри ҳали ҳам Шри-Ланкада ҳайдовчи бўлиб ишлайди, Абдуллонинг муассасасига ҳайдовчи керак. Бу ўринда ишлаётган покистонлик ҳайдовчи Саад билан ишлашга кетгани учун бўшаб қолди. Бу покистонлик ҳайдовчи Биҳарнинг Ҳишомга қарши қўйган тузоғини сезиб қолган эди, шунинг учун Биҳар унинг бу уйда қолишини истамайди. Ҳар ҳолда у Ҳишомга бўлаётган ишлар ҳақида хабар берди, лекин Ҳишом Биҳарни қаттиқ севади ва муҳаббатнинг кўзи кўр бўлгани учун у Биҳарга тўлиқ ишонади.

Бернардо Риёзга келади, у покистонлик ҳайдовчи ўрнига ишлаши учун Биҳар керакли чоралари кўриб қўйганди.

Абдулло хотини билан Испаниядан келгач, Ҳишомнинг Биҳарга уйланганидан хабар топадилар. Лекин уларнинг эътирозларидан ҳеч қандай фойда йўқ, бўлар иш бўлиб бўлган эди.

Абдулло Жиддада янги офис очади ва хотини билан у ерда яшаш учун бутунлай кўчиб ўтади.

Биҳар Ҳишомдан қисқа вақтга ота-онасини бориб кўриб келишга рухсат сўрайди. Унинг талабига рози бўлганида у Ҳишомни паспорт бўлимига кириш-чиқиш визаларини расмийлаштириш учун бир нечта хатларни имзолашга кўндирди олади. Шу билан бирга бир қатор банк чекларига ҳам имзо қўйдириб олади. Ҳишомдан керакли қоғозларни имзолатиб олган Биҳар ўзига ва Бернардога иккита билет ва чиқиш визаларини олади.

Бернардо Биҳарни аэропортга олиб кетади, машинани аэропортдаги тўхташ жойига қолдириб, улар самолётга чиқиб, Баҳрайн орқали Шри-Ланкага жўнайдилар. Бернардонинг уйга қайтиши кечиккач, Ҳишом шубҳа қилишни бошлайди. Қўшниси Солим билан бирга аэропортга бориб, машинани тўхташ жойидан топадилар. Ҳайдовчи ҳақида сўраганларида, масъул ходимлар унинг Баҳрайн орқали Шри-Ланкага учиб кетганини айтадилар. Бундан хабар топган Ҳишом ўзидан кетади ва шифохонага тушади, у ерда бир ойча даволанади.

Биз ушбу тадқиқотимизда, юқорида айтиб ўтганимиздек, кўплаб романнавислар Саудия Арабистонига чет эллик ишчиларнинг келиши натижасида юзага келган бу муаммоларни муҳокама қилганлар. Бу мавзунинг баён этилиши, муҳокама қилиниши ва муваффақияти бир ёзувчидан иккинчисида фарқ қилади¹. Ушбу роман ёзувчи ал-Муҳаннанинг биринчи асари бўлиб, ҳаётий воқеликдан олинганлигини, бундай ҳодиса Саудия Арабистонидаги ҳар бир уйда содир бўлиши мумкинлигини ва бу халқаро муаммога айланганини таъкидлайди.

¹ Қаранг: Иброҳим ан-Носир. “Куз булутлари”. Абдулло Саид жамъон. “Нодиянинг тўй оқшоми”. Абдулазиз Мишарий “Булутлар ва кўчаклар”.

Лекин роман қурилиши заиф, образлар, гарчи бу ерда уларни ривожлантириш мумкин деб ишора қилинган бўлса-да, ривожлантирилмаган. Асардаги бир қатор образлар эса ҳақиқий талаб қилинганидан ортиқча. Масалан, Бернардо образи роль ўйнамайди, унинг роман сюжетида кераги йўқ. Шунингдек, Яҳа ҳам. Шу билан бирга роман моҳиятида асосий бўлган, лекин ўта салбий образлар ҳам бор. Абдулло Ҳишомнинг хазматкорга уйланишини таъқиқлаш учун ҳеч қандай ҳаракат қилмайди, ҳаттоки тўй бўлганидан кейин ҳам эътироз билдирмайди. Хотини, яъни Ҳишомнинг онаси образи асар сюжетида салбийликда ундан қолишмайди. Шунинг учун бу роман ички курашдан, асарни ҳикоя этишнинг ўзидан олиб чиқиш учун, ечим асос бўладиган қарама-қаршиликлардан бутунлай холидир. Ҳар нарсага қўлини чўзган Биҳар, гўёки жуда қисқа вақт ичида бу уйнинг ўзлигини бутунлай йўқ қилиб, ҳеч қандай назоратчисиз ва бошлиқсиз нима хоҳласа, шуни қилади. Бошқа образлар унинг буйруғи билан худди ўйинчоқ каби бошқарилади. Уларга ўзи хоҳлагандек муомала қилади. Улар ҳеч қандай эътироз билдирмайдилар ва ҳатто гап қайтармайдилар. Айтайлик, у Ҳишомни тўлиқ ўзига бўйсундирганини, “гаҳ” деса қўлига қўнадиган қилганини билдик ва бунга ишондик ҳам дейлик, лекин бу ерда юз бераётган ишлардан хабардор бўлиб турган синглиси Ғаданинг муносабати ҳақида сўрамаймиз. У оилага таҳдид солаётган бу хатарни тўхтатиш учун ҳеч нарса қилмайди, юқорида эслаб ўтган сабабларни осонлик билан тўхтатиши мумкин эди-ку!

Бу ерда руҳий сабаб мавжуд эди, қаҳрамон ёлғизликдан бошидан кечираётган руҳий ҳолат доирасида юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларга тайёргарлик кўриш керак эди. Бундай руҳий ҳо-

латда кураш бўлиши мумкин эди. Қаҳрамон – зиёли, моддий ҳолати яхши йигит. Лекин муаллиф унинг ҳолатини заиф қилдики, у асарнинг бошида тақдим қилинган образга мувофиқ келмайди. Унинг юриш-туриши инсоний ҳолатига мутлақо зиддир. Асар ҳам ҳақиқатдан, роман сюжети тузилишидаги драматик жиҳатдан мутлақо йироқдир. Ва ниҳоят, муаллиф бизга бир қатор ўлик театр образларини тақдим этган, уларнинг таркибига турли сарлавҳаларни қўйган. Саудия романчилиги оламида янглик яратмади. Лекин бу роман муаллифнинг биринчи асари. Ким билади, бу ҳақида ҳукм чиқариш иккинчи асар пайдо бўлгандан кейингина объектив бўлиши мумкиндир.

“КУВАЙТ ГЎЗАЛИ”, 1990 й.

Ал-Муҳанна ўзини роман деб атаган иккинчи асарини 1990 йили нашр этди, бу асар “Кувайт гўзали” (“Ғаадат ал-Кувайт”) деб аталади. Аслида бу асар бир қатор ўзи гувоҳ бўлган шахслар томонидан ҳикоя қилинган воқеалар қайдномасидир. Бошқача қилиб айтганда, Ироқнинг 1990 йили Кувайтга босқини пайтида баъзи оилаларнинг кўрган-кечирганлари баён этилган журналистик ҳисоботлар бўлиб, улар ҳужжатлар ва мантиқий хулосалар билан тасдиқланади. Ҳодисалардан бирортаси саналардан холи эмас. Муаллиф жой номларини кўрсатишда ҳам анча меҳнат қилган. Географик жойлар рўйхати ва саналар Кувайтнинг бошқа давлат билан жой номлари боғлаб турмайдиган мустақил – эркин мамлакат эканлигини исботлайди. Шунинг учун бу асар Ироқнинг Кувайтга босқинидан ўз ижодига мавзу таълаған Ғолиб Ҳамза Абул Фаражнинг баъзи асарларига

роя ва тузилиш бўйича ўхшашлиги бор. У баъзи халқаро воқеаларни сиёсий тарихий ҳодисалар сифатида худди газета репортажига ўхшаш тарзда ҳикоя қилади, унинг тури қандай бўлмасин, саудия ўқувчиси бу асардан фойдалана олмайди¹.

“Кувайт гўзали” Кувайтлик оила аҳволини ҳикоя қилувчи асар. Ота нефть чиқишидан ва ундан келган даромадни сармоя қилиб киритиш натижасида аҳоли учун бойлик келтиришидан аввал балиқ овлаб тирикчилик қиларди. Унинг қизи Дурра Кувайт университети талабаси, Британия ва Америкада докторантурада ўқиётган амакисининг ўғли Ҳамудга унаштирилганига анча бўлган.

Муаллиф бизни Кувайт тарихи бўйлаб 1920 йилга тарихий саёҳатга бошлайди. Ҳоким оила ас-Сабоҳлар ҳақида ҳикоя қилади. Кувайтнинг кўп араб давлатларига кўрсатган ёрдамларини, шулар орасида Ироқ-Эрон уруши даврида Ироққа қилган ёрдамлари ҳақида далил-исботлар билан сўзлайди.

Ироқнинг босқини юз берганида, гарчи вақт бўлмаса ҳам, Дурра ва Ҳамуд турмуш қурадилар ва камтаргина зиёфат ташкил қиладилар. Кўплаб Кувайтликлар ўз уйларини ташлаб Саудия Арабистони ва Кўрфазнинг бошқа мамлакатларига кетдилар. Баъзилар Европадан сиёсий бошпана қидирдилар. Лекин бу оила Ироқ босқинчилигига қарши туриш тимсоли сифатида Кувайтда қолди.

Асарнинг бошқа қисми эса Кувайтни босиб олинган мамлакат сифатида, сўнг босқинчиликдан то Кўрфаз уруши ниҳоясида озод этилишига қадар бўлган давр ўртасида тасвирлайди. Бу асар турли ҳодисаларни баён этувчи жуда катта ҳисоботни ўз ичига олади. Кувайтлик қочоқларнинг

¹ Ал-Муханна. “Кувайт гўзали” (“Ғаадат ал-Кувайт”). Риёз. 1990 й.

Саудия Арабистони ва Кўрфазнинг бошқа араб давлатлари сари саҳро орқали сафарларини тасвирлайди.

Муаллиф асар ечимини бутунлай ҳақиқий ҳодисалар билан боғлайди (агар бунда бадий-техник иборалар ва романни ҳикоя этиш шакли бўлганида ҳеч қандай эътироз бўлмас эди). У ўз асарини қиссанинг мураккаблашуви асосига қурмайди, шундай қилганида драматик ечим услубида бадий-техник қурилишни татбиқ этган бўларди. Натижада муаммо ва ҳодисанинг аслидан бадий парча яратиларди, шу сабабдан ромanning ҳақиқий сюжети ва образларнинг ривожланиши ҳисобланади. Ҳақиқий ҳодисани ҳақиқий қиссанинг воқеий фони бўладиган роман қурилишида ишлатиш айб эмас. Бу профессионал романистлар ижодида кузатилади, улар буни воқеий жанрнинг зарурати деб ҳисоблайдилар ва бу ҳодисаларнинг бадий маҳорат билан романда қўллайдилар¹. Кўплаб саудия ёзувчиларнинг асарлари мана шу турни, яъни тарихий воқеаларни ўз ичига олади, улар материалларни тарихий, сиёсий ва ижтимоий воқеалардан олганлар, лекин улар ярим етук асарлар. Назаримизда воқеалар ҳужжатларни қар қолда етказиб беришнинг ўзи, агар улар ўқувчилар бу воқеаларни муаллифдан кўра яхшироқ билишлари мумкинлигини эътиборга олсак, етарли эмас. Адабий-драматик асар маълумотларни етказиш эмас, балки маълумотларни бадий қолипга солишдир. Агар юнонлардаги роман ва пьеса бошларига қайтадиган бўлсак, улар-

¹ Қаранг: Ҳамза Муҳаммад Буқарий. “Сафо айвони”. Саҳмий Можид Ҳожарий. Саудия Арабистонида ҳикоя жанри”. 255-бет. Риёз адабиёт клуби нашри. 1988 й. Шунингдек, Форук Хуршид. Адабиёт ва матбуот. 115-бет. Байрут. 1974 й.

нинг ёзувчилари бирор нарсани ўз хаёлларида ўйлаб топмаганлар, балки улар маълум тарихий воқеаларни шундай услубда қолипга солганларки, уларни ёзувчидан ҳам яхшироқ билган омма зерикмай, малол келмай ўқиш ёки томоша қилиш учун қабул қилган. Софокл Эдип образини ўзи яратмаган, Эврипид Ифигения ва Оростни ўйлаб топмаган, булар барчаси афсоналар. Жон Галперин “Агар муаллифни тарихий маълумотларни кўчиришдан, унинг ўзи томонидан романда ёки романларда кўтарилган бу афсоналарни тарихий воқеаларни ёки образлар (қаҳрамонлар)ни ўқувчи ўзи билади деган фараз билан озод қилинганда”¹ деганида, у ўқувчи муқовасига “роман” деб ёзилган китобдан тарихий воқеалар кўчирилган ҳужжатларни қидирмайди, деган маънони назарда тутган. Бадиий асарни ўқишга бўлган руҳий тайёргарлик тарихни ўқишга бўлган руҳий тайёргарликдан фарқ қилади. Журжий Зайдоннинг “ислом романлари” деб атаган романлари бу тарихий воқеалардан бир неча асрлар сўнг яратилган, бу ҳодисалар тарихий китоблар ичида бўлган, унинг қилгани эса ёмон баён этиш қолипига солган, холос. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бу ёзувчилар автобиографик асарлар муаллифлари ва тарихчилар баён этган, оммавий ахборот воситалари эълон қилган ҳодисаларни такрорлаганлари даражасида ижодий асар яратмадилар.

¹ Жон Галперин. Роман назарияси. 42-бет. Дамашк, 1981 й. Мухйиддин Субҳий таржимаси.

УСМОН СОЛИҲ АС-СУВАЙНИ (1940 й.т.) “НОСИКНИНГ КЎЗ ЁШЛАРИ”, 1988 й¹.

Бу асар Усмон Солиҳ ас-Сувайнийнинг биринчи ижодий ишидир. Муаллиф 1984 йили ал-Азҳар университетига адабиёт ва танқидчилик мутахассислиги бўйича докторлик илмий даражасини олган.

Асар қахрамони Думу (кўз ёшлари) исмли қиз отасининг вафотидан бир неча кун олдин туғилган эди. Онаси Собира жуда ҳам хароб аҳволда яшайдиган Носик исмли деҳқонга турмушга чиқади. Собиранинг қабиласи бу қизнинг унга турмушга чиқишини рад этади. Лекин Собиранинг отаси журъатли киши, қизининг Носикка турмушга чиқишига қарши бўлган қабиланинг тўсиқларини синдира олади. Уларга (Собира ва Носикка) агар қишлоқда қолишса, қабиланинг баъзи аъзолари ёмонлик қилиши, ҳатто ўлдиришлари мумкинлиги олдини олиш ва тинчроқ бўлишлари учун узоқроққа, бошқа минтақага кетишни таклиф қилади. Улар ўзларини ҳеч ким танимайдиган холи ерга кетадилар. Носик у ерда дала хўжалиги барпо қилади, ичишга ва еришни сугориш учун қудуқ қазийди. Шу ерда бир неча йил яшаб, деҳқончилик қилдилар. Кўп йиллар ўтади, Собира фарзанд кўрмайди. Кунлардан бир куни ўзида қандайдир касалликдан оғриқ ҳис қилади, шу орада ҳомиладор бўлганини билади. Унинг касал бўлишига қарамай, Носик аёлининг ҳомиладорлигини эшитиб ўзини бахтиёр ҳис қилади.

Собиранинг ой-куни яқинлашиб, қиз туғади. Носик унга Думу деб исм қўйишни таклиф қилади ва

¹ Усмон Солиҳ ас-Сувайний. “Носикнинг кўз ёшлари”. Риёз 1988 й.

бир неча кундан сўнг вафот этади. Шундай қилиб, Носик ўз ортидан узоқ водийдаги кимсасиз бўш ерда Собирани гўдак қизи билан ёлғиз ташлаб на-риги дунёга кетади.

Бундай шафқатсиз шароитда – ёлғизлик, оч-лик, ғам-қайғу ва касаллик шароитида бир куни у томон қандайдир кишининг келаётганини кўради. Дастлаб қўрқади. Лекин у яқин келиб, саломлаш-гач, бироз суҳбатлашиб, унга ишонч билдиради. Бу кишининг исми Муғомир бўлиб, у қишлоғини тарк этиб, овга чиққан, лекин йўлини йўқотиб, саҳрода адашган ташналик ва чарчоқ уни ҳоритганди. Со-бира унинг ташналигини қондириш учун бироз сув беради. Муғомир унга баъзи саволларни берди, Со-бира дастлаб жим туриб, кейин жавоб берди, Муғо-мир унинг муаммоларини тушунди ва бу бесамар саҳрода қизи билан ёлғиз қолгандан кўра у билан қишлоққа бирга кетишни таклиф қилди. Охири Со-бира рози бўлди.

Икковлари қизни кўтариб, Муғомирнинг қиш-лоғига кетишди. Йўл юриб охири Муғомирнинг ҳамқишлоғи бўлган Муваффақнинг эшак миниб ке-лаётганини кўришди. Муғомир ундан эшакка мана бу бемор аёлни ва боласини миндириб олишни ил-тимос қилади. Сўнг ҳаммалари қишлоққа қараб йўл оладилар.

Муваффақ Муғомирдан нима учун у бой бўла туриб, йўлдан адашиб, бўш саҳрога борганини сўрайди. Муғомир у ерга фақир одамларнинг ҳа-ётини кўриш учун борганини айтади.

Қишлоққа етиб келганларида Собирани боласи билан Муғомирнинг уйларидан бирига жойлайди-лар ва шу билан улар қишлоқ аҳлининг қарамоғи-да қоладилар. Муғомир Собирани кўрсатиш учун табиб олиб келгани кетади. Қишлоқнинг сахий

одамлари уларга озиқ-овқат, кийим-кечак ва пул олиб келиб берадилар.

Собира қизи билан уларга гамхўрлик қилаётган Муғомирнинг уйида вақтичоғлик билан яшайди. Думу қизлар мактабига ўқишга киради. Лекин Муғомирнинг хотини Гаюр уни Собирадан рашк қилади ва ёмон кўради. Ваниҳоят, табибдан келган маълумотномадан Собиранинг хавфли касалга мубтало бўлгани маълум бўлади. Гаюр унинг касали юқиши мумкинлиги ҳақида гап тарқатиб, одамларни уни олдига бормасликка ундайди.

Собира шифохонага изоляторга тушади. Онаси шифохонага тушгач, ёлғиз қолган Думу мактабга кўп вақт бора олмайди.

Бу ерда Муғомирнинг биринчи хотинидан бўлган Муқим исмли ўғли бўлади. Муқим Думуни қийин аҳволда кўриб, унга раҳм қилиб, уйга бошлаб келади. Лекин Гаюр қизнинг бу уйга келишини хоҳламайди. Муқим буни астойдил талаб қилганда, унинг ўзини ҳам ҳайдаб юборади. Шунинг учун Муқим иш қидириб, Мадинага кетади. Сўнг Муқимни излаб Думу шаҳар кўчаларида тентираб юриб, Эҳсон деган кишини учратади. У нима учун йўқолиб қолганини сўраса, сабабини айтиб, шароитини тунтиради. Эҳсон уйида хизматкор бўлиб ишлашни таклиф қилади. Думу дарров рози бўлади. Эҳсоннинг ғирт бекорчи Одий деган ўғли бўлади. У Думуни ўзига жалб қилмоқчи бўлади, лекин у ҳали ҳам Муқимни севади.

Бир куни Думу почтага бориб, у ердан шифохонада ётган онасига хат юбормоқчи бўлади ва почтахонада навбатда турган бир йигитдан ёрдам сўраб, қарасаки, у Муқим экан. Улар шаҳар кўчаларида бирга кетаётганларида безориларга йўлиқадилар, бу орада чиққан жанжал оқибатида Муқим қамоққа

тушади. Думу Эҳсоннинг уйига қайтиб келади. Одий унинг қўлида бегона эркак (Муқим) нинг даструмолини топиб олиб, уни калтаклайди.

Думу Эҳсоннинг уйини тарк этиб, Фатона исмли бир бой бева аёлнинг уйига унинг қизига тарбиячи бўлиб ишлашга боради. Одий уни таъқиб қилишдан қолмайди ва қидиради. Нима бўлса ҳам қидириб топишга ҳаракат қилади. Бир қари кампирни Фатонаникига юборади, ундан баъзи совғаларни сотиб олиб, Думуга Эҳсоннинг уйига олиб бориши учун бериши кераклигини айтади. Думу бу илтимосни Одий ўйлаб топган пистирма эканлигини англаб, рад этади. Эртаси куни Одийнинг ўзи ҳалиги қари кампир орқали Фатонанинг уйига келади ва уни ўғирлайди. Уни кўрган Думу бу унинг учун қўйилган бошқа тузоқ эканлигини тушунади, Фатонанинг уйини ташлаб бир муҳандислик бюросига хизматкор бўлиб ишга боради. Бу бюронинг соҳиби Муқим эди. Уни қамоқдан чиққанида поезд станциясида қисқа муддат кўрганидан бери бошқа кўрмаган эди. Муқим хорижга ўқигани кетган эди. Ўқишни битириб қайтгач, муҳандислик бюроси таъсис қилган эди. Думу бу офисда Муқимнинг ёнида ўтирган малласоч хонимни кўради ва котибадан у ким деб сўрайди. У Муқимнинг хотини Роза эканлигини ва Муқим чет элда у билан бирга ўқигани ва ўша ерда унга уйлаганини айтади. Буни эшитган Думу ҳушини йўқотиб, ўзидан кетади. У шифохонада анча даволаниб, кейин Муқимнинг офисига хизматкор бўлиб ишлаш учун келади. Муқим ва ҳатто унинг хотини Роза ҳам ҳали у билан танишмаган эди. Муқим Думуга Эҳсоннинг уйидаги манзилига хат юборган эди, лекин хат Думу уйдан кетгандан кейин етиб борган ва шунинг учун хат “қабул қи-

лувчи бу уйда турмайди” деган ёзув билан қай-тариб юборилган эди. Шунинг учун Муқим уни унутиб, Мэри Розага уйланганди.

Энди Думу ҳамшира Нодиядан онасининг вафоти ҳақида хат олади. Унда Собиранинг Думудан хат келган пайтида вафот этганлиги хабар қилинади.

Думу Муқимни Розага уйланган бўлишига қарамасдан, ҳали ҳам севар эди. Муқим ва Роза ўртасида иш услуби бўйича низо келиб чиқади. Бир куни қурилиш материалларидан ўғирлаш натижасида қурилган бинолардан бири қулаб тушади. Муқим қўлга олиниб, қамоққа киритилади. Оила аъзоларидан ҳеч ким уни кўргани ёки ёрдам бергани келмайди. Думу унга овқат келтиради ва адвокат ёллайди. Бу ерда Муслиҳ исмли киши Роза билан тил бириктириб, унга улушини бериб мамлакатдан чиқиб кетишини шарт қилиб қўяди. Муқимнинг муаммоси ҳали тугамаган, у қулаган бино учун товон ҳам тўлаши керак эди.

Думу шифохонага буйрагини сотиш учун боради, бир бадавлат одам ўзининг ишдан чиққан буйраги ўрнига донор излаётгани ҳақида эълон берган эди. Думу олган пулини Муқимни қамоқдан чиқартириш учун адвокатга тўлайди. Шифохонадан чиқиб, Муқимнинг офисига боради. Муқим уни яхши кутиб олиш ўрнига калтаклаб, офисдан ҳайдаб кўчага чиқариб юборади. У яна шифохонага тушади. Бир неча кун ўтиб, Думунинг нарсаларини кўчага чиқариб ташлаш учун текшира бошлайди ва онасининг ёзган хатини топиб олиб, унинг ким эканлини билади.

Муқим тезда шифохонага етиб боради, лекин у етиб келганида Думу ҳаётдан кўз юмган бўлади. Шу бўлимда тўпланганлар орасида адвокат Муслиҳ, Думунинг буйрагини сотиб олган бадавлат

киши ҳозир бўлган бўлади, у киши Муқимнинг отаси Муғомир бўлиб чиқади.

Бу қисса саудия ёзувчиси томонидан саудия романчилигининг муҳим даврида ёзилганига, унинг ҳодиса ва воқеалари Арабистон ярим ороли саҳроларида бўлиб ўтган деб даъво қилинишига қарамасдан, тадқиқотимиз ва таҳлилимиз шуни аниқ кўрасатадики, ундаги воқеалар ва образларнинг бу муҳитда бўлиши мутлақо мумкин эмас.

Муаллиф маконни саҳро деб эслайди, бу ерда қишлоқ ва шаҳар тилга олинади, замон эса аниқ қилиб (1358 ҳ.й.) 1937 йил деб эсланади. Биз воқеаларни ҳақиқат билан солиштирадик, уларнинг бир-бирига зидлиги аён бўлади ва улар ўзаро бир-бири билан боғланмайди. Масалан, ана шу санада Думу ўқишга кирган қизлар мактабини олсак, қизлар учун мактаб расман (1380 ҳ.й.) 1960 йилда очилган. Инсон аъзоларини трансплантация қилувчи шифохоналар жуда янги бўлиб, улар яқин замонда пайдо бўлди. Асар воқеалари юз берган даврда бундай шифохоналар бу ерда мутлақо бўлмаган. Шунингдек, бунда саудия урф-одатларидан ташқарида бўлган баъзи образлар ҳам бор. Бу асар заиф халқ эртакларига яқин бўлиб, биз тадқиқотимизда юқорида таҳлил қилганимиз Ҳинд Солиҳ Ба Ғаффорнинг асаридан унча узоқ кетмаган. У ҳам етмишинчи йилларда илмий ҳақиқатдан йироқ тасодиф ва ғайриоддий асар сифатида пайдо бўлган эди.

Роман қурилишига келсак, асарда бундай нарса умуман йўқ. Бу асарда саудия қисса ва роман жанри бошланишида пайдо бўлган бошқа асарлардаги каби муаллиф соғлиқни сақлаш хизматларини, ҳукумат хизматчисининг аҳволини, хориждан уйланиш масаласини ҳамда саудия ёшларининг хорижда ўқишлари масалаларини танқид қилади.

Бу асар ҳақида айтишимиз мумкин бўлган хулоса шуки, у эски услуб билан характераланади: услубнинг ёмонлигидан тортиб то ечимнинг йўқотилганлигигача ғайриоддий халқ эртақларидан бошқа нарса эмас. Эҳтимол, бу муаллифнинг болалигида ўқиган эртақларининг таъсири бўлиши, уни ривожлантирмаганлиги сабабли бўлиши мумкин. Бу билан у саудия романи олтмишинчи йилларда дастлабки романнавислар ижодида бошланиб, саксонинчи йиллар ёзувчилари ижодида ўз ўрнини эгаллаётган пайтда саудия романи ва қиссасида саудия характери кўрсатмайдиган ёмон шаклда ифодаланган, деб айтишимиз мумкин.

“ОЛТИН ХАЗИНА”, 1988 й¹.

Бу асар Усмон ас-Сувайнининг иккинчи асари, бўлиб уни романдан кўра кўпроқ қисса деб таърифлаш мумкин. Қабилалардан бирининг шайхи бўлган Форис ибн Санатнинг ҳаёт қиссаси. Форис бу мансабни отаси қабиланинг бошлиғи сифатида вафот этганидан сўнг эгаллаган. Санат қолдирган мол-мулкни Форис бўлар-бўлмас дабдабали ишларга сарф қилди, шунинг учун қабиладагилар ундан ва унинг бу ишларидан нафратлана бошладилар.

Отасидан мерос қолган бойлик тугагач, аввалгидек ўрганиб қолган, ўзининг ўйин-кулгулари-ю, ўртоқлари билан бирга кўнгил очиш ишларига сарф қилгани онасидан пул сўради. Ўғлининг маъносиз дабдадаларга молини исроф қилишидан норози бўлган онаси ҳам пул бермагач, отасидан мерос қолган нарсаларни титкилаб, бир сандиқни топиб

¹ Усмон Солих ас-Сувайниг. “Тилла хазина” (“ал-Канз аз-Заҳабий”). Риёз 1988 й.

олади. Унинг ичида отаси яшил тоғда яширган хазина жойининг харитаси бор эди.

Фориснинг аксарият дўстлари бойлиги тугагач, ундан юз ўтирган эдилар. У билан бирга фақатгина тўртта дўсти қолган бўлиб, мазкур хазина сафаридан унга ҳамроҳ бўлдилар, улар Наҳор (Кун), Лайл (Тун), Сайф (Қилич) ва Даҳр (Тақдир) эди.

Форис сафар чоғида дўстлари уни ўлдирмоқчи бўлганларини тушуниб қолди, ярим тунда улар орасидан секин чиқиб, саҳрога қочиб кетади. Сайф уни қидириб кетади. Йўлдан адашиб, йиртқич ҳайвонларга ўлжа бўлади, ўртоқлари уч кундан сўнг жонсиз танасининг қолдиқларини топадилар. Эртаси куни Сайфнинг бошини қариндошларига олиб бориш учун уни кўтариб, ўз юртларига қайтишга қарор қиладилар. Қайтаётиб, йўлдан адашадилар. Узоқдан итларнинг ҳурганини эшитиб, ўша томонга шошиладилар. Шу онда бир илон Даҳрнинг оёғини чақиб олади ва у ўша заҳоти тил тортмай ўлади.

Қолган иккови итларнинг эгаларини топадилар, улар юртларига олиб борувчи йўлни кўрсатадилар.

Ўша пайтнинг ўзида қабилалардан бири Форисни ўғирликда айблаб тутиб олади, уни қабилага қул қилиб олишади. Бир куни қароқчилар келиб, қабиланинг чорвасига ҳужум қилади, қабила кишиларининг қароқчилар қўлидан чорвани қутқариб қолиш учун қилган ҳаракатлари зое кетади. Форис бир ўзи чорвани қайтариб олади. Бунинг натижасида қабила шайхининг қизи Масъада уни севиб қолади.

Форис қабиладан қочиб кетади, иккинчи марта хазинани қидиришга киришади ва бошқа қабиланинг қўлига тушади. Улар Форисни қароқчиликда айблаб, ўлимга ҳукм қиладилар. Лекин уни Масъада қутқариб қолади. Масъада унинг кетидан келаётган эди ва ўзини унинг ўрнига асирга қўяди.

Қабила кишилари бу тил бириктиришни сезиб, Масъаданинг қўл-оёқларини чопишга ҳукм қиладилар. Қабила шайхи бўлиб қолган акаси бу ҳақида билгач, уни қутқаргани келади, лекин кеч қолган бўлади, у етиб келгунича ҳукм ижро этиб бўлинган бўлади.

Форис хазина жойини кўрсатувчи ҳужжатни йўқотгани аён бўлади. Шунинг учун у Масъаданинг қабиласига қайтиб бориб, унга уйланмоқчи бўлади. Лекин унинг акаси олдин қул бўлган йигитга синглисини турмушга беришга рози бўлмайди ва Фориснинг талабини рад этади.

Фориснинг қабиласи кишилари уни ҳар қаердан қидира бошлайдилар. Ундан қабила шайхи бўлишини талаб қиладилар. Онаси вафот этади, сингlisi қабила ташқарисидан бир йигитга турмушга чиқади. Форис узоқ вақт ғойиб бўлганлиги учун шайхликни қабул қилишни хоҳламайди, лекин бу мансабда унинг ўрнини босадиган одам топилмайди. У бўлса, муҳаббатидан айрилгани учун ҳеч нарса билан қизиқмай қолади. Шунинг учун қабила уни саҳрода ташлаб кетади.

Бир куни у Яшил тоғда хазина топиб олдим деган бир кишини учратади. Лекин Форис хоҳлаган нарсаларига эриша олмай, уларни йўқотгандан сўнг ҳеч нарсага қизиқмай қолган эди. Шунинг учун иккинчи марта бошқа йўлдан кетиши учун ташлаб кетади.

Бу узук-юлуқ хаёлий эртақ-қисса ҳодисаларни ҳикоя этиш тузилиши бир-бири билан боғланмайдиган ғайриоддий хаёлий саргузаштлардан иборат. Бунда романнинг сюжети, тугуни йўқ, образлар яратиш мавжуд эмас. Ас-Сувайни нашр этган ушбу икки асар роман бўлишидан кўра кўпроқ ҳикоялар тўпламига тортиб кетади. Ўзининг эслашича, унинг қисса ёзиш нияти бўлмаган, лекин фарзандлари-

нинг хоҳиши туфайли бу ишга қўл урган. Аслида бу қиссаларни фарзандларига оғзаки айтиб бериб, нашр қилмаганида яхшироқ бўларди. Шундай бўлса-да, биз унга ушбу тадқиқотимизда, саудия романчилиги йўлидаги кенг чизиқларни аниқ кўрсатишимиз учун миннатдорчилик билдирамиз.

Саудия Арабистонидаги саксонинчи йилларда нашр этилган ва муаллифлари романлар деб атаган бир қатор қиссаларни санасак, қирқ учта қисса мавжуд. Албатта, бундай катта сон ортида ушбу асарларнинг пайдо бўлишида ёрдам берган бир қатор омиллар бор. Таълим кенг тарқалди, кенг миқёсда нашр этиш ва босмахона хизматлари таъминланди. Шунга қарамай, кўплаб асарлар роман деб аталгани билан биз уларнинг ҳозирги замон адабий турларини тасниф этувчи тадқиқотлар мезонига қўйсак, роман талабларига жавоб беришдан анча йироқлиги маълум бўлади.

Шунинг учун саудия романчилиги пайдо бўлганидан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган асарларни кўриб чиқсак, улар орасидан фақат йигирма бештасини замонавий роман сифатидан қатъий назар жанр талабига жавоб бера оладиган роман деб аташ мумкин. Қолганларини эса қисса, эртак ва кўнгилхушлик қиссаси деб аташ мумкин. Биз уларнинг кўпчилигининг ҳам ижобий, ҳам салбий томонларини кўрсатиш учун ҳамда мутахассис бўлмаган тадқиқотчилар томонидан бу жанрнинг бошланиши ҳақида узоқ вақтдан буён айтилаётган турли саналарни кўриб чиқиб, унинг пайдо бўлиш санасини исботлаш учун муҳокама қилдик.

Бир қатор асарларни вақтни тежаш ҳамда такрорлашдан қочиш учун кўриб чиқмадик, булар орасида Ғолиб Ҳамза Абул Фаражнинг 1977-1990 йиллар орасидаги асарлари, Муҳаммад Абду Яма-

нийнинг 1979-1982 йиллар орасида нашр этилган трилогияси, Зайд ас-Сувайданинг 1983-1987 йиллардаги асарларини айтиб ўтиш мумкин. Тоҳир Аваз Саломнинг “Кўмилган сандиқ” асари Яманийнинг “Ҳоиллик қиз” асари билан бирга муҳокама қилинди. Умар Тоҳир Зайлаъининг 1983 йили нашр этилган “” (“ал-Қушур”) ва Усмон Солиҳ ас-Сувайнининг икки асарини, Муҳаммад Зори Ақилнинг 1988 йил нашр этилган “Икки авлод орасида” асарини, ҳамда Абдулазиз ал-Муҳаннанинг 1988 йил ва 1990 йилда чоп этилган икки асарини муҳокама қилдик.

Кўрилган қирқ учта асардан ўн саккизтасини қисса деб тасниф қилишимиз мумкин.

Ушбу адабий турни ўрганаётган тадқиқотчи учун сон ва сифат жиҳатидан бундай ҳол жуда ҳайратланарли бўлиши мумкин. Лекин ҳалигача етуклик оддий даражадан паст бўлган бир қатор араб давлатлари ва хорижий давлатлар билан қиёслаганда, замонавий жанрлар тўлиқ шаклланмаган адабий муҳит учун бу жуда ҳам табиий ҳолат ҳисобланади.

ХОТИМА

Саудия Арабистони Подшоҳлигида 1930 йили бу адабий турнинг пайдо бўлишидан бошлаб, саудия романчилигини ўрганишга бағишланган академик тадқиқот нуқтаи назаридан биринчи тадқиқотдир. Ушбу жанр билан дунёда янги шаҳар ривожланиши одимлари билан баравар қадам ташлаётган янги давлатнинг замонавий илмий асосларда юксалишига ёрдам бериш учун таълим ва йўл-йўриқ кўрсатиш, ҳам тажриба қилиш бобида ижод қилиб келинди. Бу босқич мазкур санадан бошлаб, то 1948 йилгача давом этди. Ушбу босқич биз ўрганиб, тадқиқ қилган роман тузилиши талабларига жавоб берадиган учтагина асар билан чекланмай, яна бир қатор насрий асарларни ўз ичига оладики, уларнинг муаллифлари ўз асарларини роман деб атадилар, аммо ундай эмас эди. Нима бўлганида ҳам бу босқич мутахассис тадқиқотчи томонидан чуқур ўрганилиши зарур.

Саудия романидаги иккинчи босқич Ҳомид Даманхурийнинг 1959 йили биринчи бадий роман сифатида нашр этилган “Қурбонлик қиймати” асаридан бошланиб, саудия романчилиги ривожланган босқичдир.

Уша санадан бошлаб, яъни Даманхурийнинг мазкур асари нашр этилишидан бошлаб, саудия романи араб романлари орасида ўз ўрнини эгаллай бошлади, ундан сўнг ушбу муаллифнинг “Ва кунлар ўтди” романи 1964 йили нашр этилди.

Саудия романи уфқида яна бир ёзувчи пайдо бўлди, у Иброҳим ан-Носир бўлиб, биринчи романи “Тун зулматидаги ёруғлик” асарини 1963 йили нашр этди ва ўз ижодини ушбу тадқиқот тайёрлангунигача давом эттириб келмоқда.

Бадиий роман йўқ жойдан пайдо бўлмади. Ўқувчи ва адиб учун мақбул бўлиши учун янги замонавий парчалардан бошланган, биринчи ва иккинчи босқич орасига ҳозирги замон бадиий романига кириш сифатида ўрта босқич кирди. Бу таржима ва услуб ва асар қурилиши жиҳатидан таъсирланиш босқичи эди. Мана шу босқичда ҳозирги замон насрий адабиёти танилди, афсонавий қисса мавҳумликлари йўқ бўлди, роман ўз усулига, шакл ва мазмун тузувчиларига эга бўлган жанр сифатида тасдиқланди.

Ҳозирги замон романи яратган ўша ёзувчиларнинг аксарияти мамлакат ичкарасида таълим бўлмагани учун хорижда, хусусан, Ироқ ва Мисрда ўқидилар, сўнг ўз юртларида адабиёт билан шуғулланиш учун олий маданий билим билан қайтдилар. Бу билим XX асрнинг қирқинчи йилларида ўша мамлакатлардан Британия ва Францияга ўқишга юборилганлар ҳамда таржима асарлари орқали жаҳон адабиётидан таъсирланиш натижаси эди. Улар ўз билимлари ва маданиятларини ўша маданият ва адабиёт билан ёки аслиятда ўқиш ёки араб тилига таржима қилинган асарлар билан танишиш орқали бойитдилар. Улар орасида буюк адиблар ва романнависларнинг уйғониш даври бошланишида Мисрда ва Ливанда нашр этилган асарлари ҳам бор эди. Шундай қилиб, ана шу бадиий тузилишлар уларнинг ўз юртларига қайтиб нашр этган ижодий ишларида ўз аксини топди. Улардаги баъзи таъсир шунчалик эдики, муаллифнинг ўзлиги йўқолиб қолай дерди. Лекин тез орада баъзилар ўзларининг

кейинги асраларида ажралиб турувчи йўл танландилар. Муаллифлари хорижда ўқиган асарларнинг барчаси ҳам жанр меъёрлари бўйича ёки бу асарларнинг заифлиги учун, ёки муаллифларнинг етарли ижодий тажрибага эга эмасликлари учун етук асарлар эмас эди. Бироқ бадиий ижод қобилиятига эга бўлган бир гуруҳ ёзувчиларнинг асарлари ажралиб турар эди, мазкур адиблар орасида Ҳомид Даманжурий, Иброҳим ан-Носир, Ҳуда ар-Рашид, Амал Шата, Ҳамза Буқарий, Абдулазиз Мишарийларни айтиб ўтиш мумкин. Энг сўнгиси хорижда ўқимаган бўлса-да, жаҳон адабиётининг араб тилига қилинган таржималари билан танишган ва бадиий маҳорати ошган эди.

Бу гуруҳ иккинчи ва учинчи босқич чегараларида жанрнинг услубий, қурилиш ва ғоявий-фикрий меъёрлари бўйича етук бадиий роман яратишда биринчи ўринни эгаллади.

Учинчи босқич, яъни саксонинчи йиллар ёзувчилари орасида ёш ёзувчилар пайдо бўлдилар уларнинг асарларида заифлик мавжуд бўлса-да, уларни осонлик билан бартараф этиш мумкин. Ушбу заифлик икки жиҳатдан намоён бўлади. Ёки қобилиятдаги заифлик ёки роман тажрибасида ва ҳозирги замон асари қурилишидаги заифликлар. Шунинг учун уларнинг романлари етуклик даражасига кўтарилмагани учун иккинчи даражали бўлиб қолди. Булар ҳар икки босқичда ижод қилган Абдулло Саид Жамъан, Султон Саад ал-Қаҳтоний ва Абдулло Жефрийларни айтиш мумкин. Ушбу асарлар билан холис танишиб борган ўқувчи уларнинг ижодида, хусусан, уларнинг иккинчи асарларида янгиланиш руҳини топади. Бу ҳақида биз ушбу тадқиқотда танқидчилар ва романнависларнинг фикрларини келтириб ўтдик.

Учинчи гуруҳдаги ёзувчилар роман ва қисса ўр-тасида бир нечтадан асарлар яратдилар, уларнинг баъзиларидаги фикрлар етук, баъзилари эса ёмон. Бу асарлар эгаларига услуб, тажриба ва роман тили зиён келтирди, таркибида мазкур унсурларни йўқотган бу асарлар саудия романчилиги даражасига чиқа олмайди. Муаллифларнинг кўпчилиги ўз ижодини эллигинчи йилларда бошлаганига қарамай, шаклда ҳам, мазмунда ҳам ривожланиш бўлмади. Кўтарилган муаммо заиф ҳал қилинишидан тортиб, то услубнинг ёмонлиги ва фикрнинг саёзлиги билан характерланадиган бундай тоифадаги асарлар, афсуски, саксонинчи йилларда кўпчиликни ташкил этади. Юқорида эслаб ўтганимиздек, бу босқичда асарлар кўп яратилди, лекин уларнинг сифат жиҳатидан ранг-баранглиги чекланган эди.

Тадқиқот алоҳида ҳолатларга асосланиб ўтказилмади, балки жам қилиниб ўрганилди. Уларнинг биринчи асар эканлигига эътибор берилмади. Биринчи асарлар одатда ўз хусусияти ва шарт-шароитига эга бўлган тажриба деб ҳисобланади, иккинчи асарга қараб эса қиёсланади. Бу гуруҳга мансуб муаллифлар асарларида асар қурилиши ва услубда эски руҳ ҳукмронлик қилди, эсга олса арзигулик ривожланиш сезилмади, булар қуйидлагилардир:

Муҳаммад Зори Ақил, 1966-1980 йилларда уч асар нашр этди, унинг асарлари қисса муҳитидан ва унинг чегараларидан чиқа олмади. Ижодидида қадимги ёзувчилар, хусусан Журжий Зайдон услуби ҳукмронлик қилди.

Тоҳир Аваз Салом ҳам айни йўналишдан борди, у 1980-1986 йилларда тўртта асарни нашрдан чиқарди, иккита роман ва иккита қисса. Умуман олганда, бу асарларнинг ҳаммасида Зайдон услуби ҳукмронлик қилади.

Исом Ҳуқайр 1980-1983 йиллар учта асар яратди, биринчисини роман деб аташ мумкин бўлса, кейинги иккитаси қисса қаторидадир.

Фуад Содиқ Муфтий, 1981-1986 йилларда икки асар нашр қилди, шубҳасизки, иккаласи ҳам роман, лекин унинг муаллифига бадиий шакллантириш етишмайди, биринчисида воқеийлик ошириб юборилган бўлса, иккинчисида муболага устун келган.

Абдулазиз ал-Муҳанна 1988-1990 йиллари иккита асар яратиб, уларни роман деб атади. Биринчи асарда ҳозирги замон романи учун қўйиладиган асар тузилиши, муаммоларнинг ҳал этилиши каби талабларнинг бажарилиши бўйича эса оларлик ҳеч нарса йўқ. Иккинчиси эса тарихий ҳодисани ҳикоя қилиб беришдан иборат.

Усмон ас-Сувайни 1988 йили иккита асар нашр этди. Биринчиси тузилиши ва шаклланиши жиҳатидан заиф роман бўлса, иккинчисида ҳақиқий асар тузилиши, сюжет ҳам, роман тугуни ҳам йўқ, у фақат турли ҳодисалардан иборат бўлиб, муаллиф уни бир ерга жамлай олмаган.

Саудия Арабистони Подшоҳлиги адабиётида қисса жанрида энг кўп асар ёзган Ғолиб Абул Фараж бўлиб, у 1978-1990 йиллар орасида ўнта асар яратди. Уларни муаллиф роман деб атаган бўлса-да, воқеликда қисса доирасидан чиқмайди ва аксарияти муайян ҳодисаларни ҳикоя қилиб беришдан иборат, ёзувчи уларнига газета репортажига ўхшатиб қўллаган.

Айрим нашрлар бадиий тузилишдан холи эмас, лекин уларнинг муаллифлари фақат бир донга асар яратганлар, холос, чунки ўша пайтда нашр қилиш қийинчилиги бўлган, лекин уларнинг баъзилари бадиийликни амалга ошира олган, баъзилари эса биринчи асардан оқ муваффақиятсизликка учрагани иккинчи асар яратишига йўл очмаган.

Абдулазиз ас-Сақъабий 1988 йили “Кўмир ҳиди” романини яратиб муваффақиятга эришди. Агар уринишларини давом эттирганида, эса қоларлик асарлар яратган бўларди. Фуад Анқовийнинг “Тоғ остида соя бўлмас” (1986), Сайфуддин Ашурнинг “Алвидо демагин” (1981), Али Ҳасуннинг “Яхшилар ва тубанлик” (1984) ва Сафия Анбарнинг “Кечира-сиз, эй Одам” (1986) романлари ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин.

Бир қатор муаллифлар бир донадан асар яратиб, уни роман деб атаганлар, лекин улар аслида хотиралар, мемуарлар ёки дилхушлик ҳикоялари ёки ақл бовар қилмайдиган хаёлдан нарига ўтмайди. Масалан, Ҳинд Солиҳ Ба Ғаффор (1972), Оиша Зоҳир Аҳмад (1979), Муҳаммад Абду Яманий (барча асарлари, биз унинг “Ҳоиллик қиз (1980) асарини ўрганиб чиқдик), Носир Мажрашийнинг “Буюк муҳаббат” (1978) ва ниҳоят Абдулкарим ал-Ҳатибнинг “ал-Минжоза маҳалласи” (1987) асарларини айтиб ўтиш мумкин. Агар уни яхшироқ шакллантирганида, роман даражасига кўтарилган бўларди.

Бу тадқиқотда Саудия Арабистонида инсоний илмлар тажриба доирасидан чиқиб, халқаро қийматга эга бўлган замонда гуманистик роман бир қисмига айланган халқаро танқид қонун-қоидаларини татбиқ этган ҳолда, саудия романига таъриф беришга ҳаракат қилдик. Шунингдек, роман ва бадий насрнинг романга алоқаси бўлган бошқа турлари ўртасидаги фарқни кўрсатишга, кўплаб тадқиқотчилар томонидан роман деб аталиб келинган асарларни романнинг бадий ва тузилиш хусусиятлари асосида фарқлашга уриндик.

Ушбу тадқиқотдан биз саудия адабиётида романга ўз хусусиятлари ва адабий қийматига эга бўлган адабий тур сифатига эътибор берилгани-

дан сўнг, келажаги бор романчилик пайдо бўлганини башорат қилувчи хулосалар ясадик. Биз бунга тадқиқотлар ва танқидчилик орқали ҳамда конструктив танқидчилик малакаларига эга бўлган ўқувчилар орқали, уларни танқидчиликни тушунишга тайёрлаган расмий таълим, адабий матбуот, нашриёт ва босмахоналарнинг мавжудлиги ва бошқа унсурлардан ўрганиш орқали эришдик.

Ундан ташқари ёзувчиларнинг ўзлари муайян адабиёт оқимлари ва йўналишларига эргашдилар. Улар романтизмдан реализмгача, тажрибадан бошлаб профессионализмга эришдилар. Бу оқимлар адибларнинг мутолаа қилишлари, ўзга адабиётдан таъсирланишлари натижасида юзага келди. Буларнинг натижаси ўлароқ, аёл ёзувчилар пайдо бўлиб, улар хотин-қизлар муаммоларини яқиндан ва воқеий тарзда кўтариб чиқдилар. Уларнинг баъзилари етук асарлар яратишган бўлса, баъзилари бошланғич тажрибани амалга оширишди.

Саудия романининг турли жиҳатларида ихтисосликлар бўйича батафсил тадқиқотлар олиб борилиши зарур деб ҳисоблаймиз. Бизнинг бажарган ишимиз келгуси академик тадқиқотларнинг дастлабки асосларини яратиш бўйича умумий танқидий ҳужжатлаштириш ва академик таҳлил ҳисобланади.

Шунинг учун муҳтарам ўқувчи агар бирор камчилик топиб, менинг эътиборимни қаратса, мен бу яхши мулоҳазалар учун миннатдор бўламан.

ИЛОВАЛАР

1. Араб тилидаги манбалар.
2. Чет тилларидаги манбалар.
3. Араб тилига таржима қилинган манбалар.
4. Вақтли матбуот.
 - 1- Инглиз тилидаги мақолалар.
 - 2- Араб тилидаги мақолалар.
5. Ойлик журналлар.
6. Ҳафталик журналлар ва газеталардаги мақолалар.
 7. Муқаддималар.
 8. Интервьюлар.
 9. Маълумотномалар.
10. Нашр этилмаган университет диссертациялари.
11. 1930-1989 йилларда нашр этилган романлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. АРАБ ТИЛИДАГИ МАНБАЛАР

- Иброҳим, Иброҳим Муҳаммад. Ат-Таълим ан-Ни-замий ва ғайр ан-низамий фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигидаги расмий ва норасмий таълим). Жидда. 1985.
- Аҳмад, Абдулло. Ал-Қисса ва ар-ривая фи-л-Ирақ (Ироқда қисса ва роман). Қоҳира. 1972.
- Исмоил Аззуд-дин. Ал-адаб ва фунунуҳу (Адабиёт ва унинг жанрлари). Қоҳира. 1978.
- Амин, Бакрий Шайх. ал-Ҳарака ал-адабия фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигидаги адабий ҳаракат). Байрут. 1977.
- Ал-Амин Аззуд-Дин. Нашъатал-нақд ал-ҳадис фи Миср (Мисрда ҳозирги замон танқидчилигининг келиб чиқиши). Қоҳира. 1977.
- Ал-Ансорий, Абдулқуддус. Ислаҳат фи луғат ал-китаба ва ал-адаб (Ижодий тил ва адабиётдаги ислоҳотлар). Байрут. 1935.
- Бадр, Абдулмуҳсин Тоҳо. Татаввур ар-ривая ал-арабия ал-ҳадиса ("Ҳозирги замон араб романининг ривожланиши). Қоҳира. 1970.
- Балхайр, Абдулло. Саид Абдулмақсуд. Ваҳйу-с-Саҳра (Сахро ваҳйи). Қоҳира. 1932.
- Буқарий, Ҳамза Муҳаммад. Баиъ ат-тибғ ва қисас ухра (Тамаки сотувчи ва бошқа ҳикоялар). Жидда. 1984.
- Тавфиқ, Муҳаммад Умар. Аз-Завжа ва ас-садиқ (Хотин ва дўст). Қоҳира. 1952.
- Таймур, Маҳмур. Дирасат фи-л-қисса ва ал-масраҳ (Қисса ва драма бўйича тадқиқотлар). Қоҳира. й.й.
- Жабра, Иброҳим Жабра. Ал-Адаб ал-арабий ал-ҳадис ва ал-Ғарб (Ҳозирги замон араб адабиёти ва Ғарб). Байрут. 1979.
- Жамол, Аҳмад Муҳаммад.
 1. Саад қала ли (Саад менга айтдики). Қоҳира. 1945.
 2. Маза фи-л-Ҳижаз? (Ҳижозда нима гап?). Қоҳира. 1946.

- Жавҳарий, Муҳаммад Нур. Ал-Интиқам ат-табъий (Табиий интиқом). Жидда. 1966.

- Жувайлий, Аҳмад Али. Дираса фа ривайат “Жихад ал-муҳаббийн” ли Журжий Зайдан (Журжий Зайдоннинг “Сеувчилар жиҳоди” романи бўйича тадқиқот). Қоҳира. 1985.

- Мансур ал-Ҳозимий.

1. Фанн ал-қисса фи-л-адаб ас-саудий ал-ҳадис (Ҳозирги замон саудия адабиётида ҳикоя жанри). Риёз. 1981.

2. Мавақиф нақдия (Танқидий мулоҳазалар). Дар ас-Соқий нашриёти. Риёз. 1990.

- ал-Ҳуқайл, Сулаймон Абдурраҳмон. Сийасат ат-таълим фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигидаги таълим сиёсати). Риёз. 1984.

- Ҳаққий, Яҳё. Фажр ал-қисса ал-мисрия (Миср қиссасисининг тонгги). Қоҳира. 1957.

- Ал-Ҳаким Тавфиқ. 1. Авдат ар-руҳ (Руҳнинг қайтиши). 1936. 2. Аҳл ал-Қаҳф (Қаҳф аҳли). Қоҳира. 1957.

- Ҳамуд, Рафиқа. Ат-Таълим фи-л-Баҳрайн (Баҳрайнда таълим). Ал-Баҳрайн. 1987.

- Хуршид, Форуқ. 1. Байна ал-адаб ва-с-саҳафа (Адабиёт ва матбуот). Байрут. 1974. 2. Фи-р-ривая ал-арабия (Араб романи ҳақида). Қоҳира. 1982.

- Дафтардор, Муҳаммад Саид. ал-Ҳажжа Фалҳа ва ал-мажидий ад-дойиъ (Ҳўжайин Фалҳа ва йўқолган мажидий танга). Макка. 1969.

- Диб, ас-Сайид Муҳаммад. Фанн ар-ривая фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигида роман жанри). Қоҳира. 1989.

- ар-Рибий Абдулазиз. Зикрайат тифл вадий (Одобли бола хотиралари). Мадинаи Мунаввара. 1977.

- Абу ар-Рида, Саад. Мақалат фи ан-нақд ва ал-адаб (Танқидчилик ва адабиёт бўйича мақолалар). Бурайда. 1980.

- Рукайбий, Абдуллоҳ. Нуфус саира (Исёнчи қалблар). Қоҳира. 1962.

- ас-Сасий, Абдуссалом. Ал-Мавсуа ал-адабия (Адабий энциклопедия). Тоиф. 1980.

- Соатий, Яҳё.

1. Ҳаракат ат-таълиф ва ан-нашр фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигида ижод ҳаракати ва нашр). Риёз. 1979.

2. Ал-Адаб ал-арабий фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигида араб адабиёти). Риёз. 1979.

- ас-Сибайй, Аҳмад.

1- Фалсафат ал-жинн (Жин фалсафаси) Қоҳира. 1948.

2- Суллам ал-қираъа қал-арабия (Арабча ўқиш босқичлари). Қоҳира. 1951.

3- Ал-Мутаввифун ва ал-ҳужжаж (Тавофчилар ва ҳожилар). Қоҳира. 1935.

4- Йавмийат ал-мажнун (Мажнуннинг кундалиги). Қоҳира, 1958.

5- Даъуна намши (Юришимизга қўйиб беринг). Қоҳира, 1959.

6- Ғола ва қолат (Йигит деди ва қиз деди). Макка. 1986.

7-Тарих Макка (Макка тарихи). Икки қисм. Макка. 1979.

8-Аврақ матвия (Букланган қоғозлар). Тоиф. 1982.

9-Сибаййат (Сибоийёт). Жидда. 1982.

10-Айями (Менинг кунларим). Жидда, 1985.

- ас-Сабиий, Абдулло Носир.

1-Ал-Ҳайат ас-сақафия фи ал-минтақа -аш-шарқия (Шарқий минтақада маданий ҳаёт). Вашингтон ДС. 1987.

2-Ал-Ҳайат ал-ижтимаия фи ал-минтақа-аш-шарқия (Шарқий минтақада ижтимоий ҳаёт). Вашингтон ДС. 1987.

3-Ал-Ҳайат ал-иқтисадия фи ал-минтақа-аш-шарқия (Шарқий минтақада иқтисодий ҳаёт). Вашингтон ДС. 1987.

- Саид, Жамил. Назарат фи ат-тайярат ал-адабия фи-л-Ирақ (Ироқдаги бадиий оқимларга бир назар). Қоҳира. 1954.

- Салама, Фатҳий. Татаввур ал-ал-ижтимаий фи-р-рива ал-арабия (Араб романида ижтимоий фикрнинг ривожланиши). Қоҳира. 1980

- Ас-Салим, Иброҳим Абдулазиз. Ат-Таълим фи Ҳураймала қадима ва ҳадисан (Ҳураймаладаги эски ва янги таълим). Риёз, 1990.

- Самъан, Инжил Бутрус. Ар-Ривая ал-инглизия (Инглиз романи). Қоҳира. 1980.

- Аш-Шомих, Муҳаммад Абдурраҳмон.

1. Ат-Таълим фи Макка фи авахир ал-аҳд ал-усманий (Маккада усмонийлар даврининг сўнггида таълим). Риёз. 1983.

2. Ан-Наср ал-адабий фи ал-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистони Подшоҳлигида насрий адабиёт). Риёз. 1975.

- аш-Шубат, Абдулло Аҳмад. Удаба мин ал-Аҳса (Ал-Аҳсолик адиблар). Ал-Хўбар. 1989.

- аш-Шангий, Муҳаммад Солиҳ. Фанн ар-ривая фи ал-адаб ас-саудий ал-муасир (Ҳозирги замон саудия адабиётида роман жанри). Жазан. 1990.

- Саббон, Муҳаммад Сурур. Адаб ал-Хижаз (Ҳижоз адабиёти). Қоҳира, 1924.

- Таробиший, Жорж. Шарқ ва Ғарб (Шарқ ва Ғарб). Байрут. 1971.

- Абдулло, Муҳаммад Абдулҳалим. Лақита фи лайлат ал-ғарам (Ишқ тундаги ташландиқ). Қоҳира. 1954.

- ал-Аммудий Муҳаммад Саид. Ат-Тарбия фи ал-Ҳижаз (Ҳижозда тарбия). Макка. й.й.

- Аввод, Муҳаммад Ҳасан. Хаватир мусарраҳа (Очиқ айтилган фикрлар). Қоҳира 1961.

- Абул Фадл, Фатҳий. Риҳлати ма ар-ривая (Роман билан бирга сафарим). Қоҳира. 1980.

- Фаллолий, Иброҳим Ҳошим.

1. Маа аш-шайтан (Шайтон билан). Қоҳира. 1951.

2. Ал-Мирсад (Расадхона). Риёз. 1980.

- ал-Фавзан, Иброҳим Фавзан. ал-Адаб ал-ҳижазий ал-ҳадис байна ат-таждид ва ат-тақлид (Ҳозирги замон ҳижоз адабиёти янгиланиш ва анъана ўртасида). Қоҳира. 1981.

- ал-Қат, Абдулқодир. Фи ал-адаб ал-мисрий ал-муасир (Ҳозирги замон Миср адабиёти). Қоҳира, 1955.

- Кутубий, Муҳаммад Ҳасан. Ҳазиҳи ҳайати (Бу менинг ҳаётим). Қоҳира, 1956.

- Ал-Каркий, Холид. Ар-Ривая фи ал-Урдун (Иорданияда роман). Аммон. 1986.

- Ал-Маҳадин, Абдулҳамид. Аврақ мин таълим

фи ал-Баҳрайн (Баҳрайнда таълим саҳифалари). ал-Баҳрайн, 1995.

- Муҳаммадайн, Муҳаммад. Ал-Қисса фи Жазан (Жазанда қисса). Жазан. 1990.

- Ал-Маъдавий, Анвар. Намазиж фанния мин ал-адаб ва ан-нақд (Адабиёт ва танқидчиликдан бадиий намуналар). Қоҳира. 1951.

- Ал-Маълуф, Шафиқ. Абқар (Доҳий). Сан-Пауло. 1948.

- Мағрибий, Муҳаммад Али.

1. Маламих ал-ҳайат ал-ижтимаия фи ал-ҳижаз фи ал-қарн ар-раби ашар ал-ҳижрий (Ҳижозда ҳижрий XIV асрдаги ижтимоий ҳаёт хусусиятлари). Жидда. 1980.

2. Аълам ал-ҳижаз фи ал-қарн ар-раби ашар ал-ҳижрий (Ҳижрий XIV асрдаги Ҳижознинг таниқли кишилари). Жидда. 1980.

- Ан-Нассаж, Саид Ҳомид.

1. Таъриф би-р-ривая ал-урубия (Европа романи тарифи). Қоҳира. 1978.

2. Бунурама ар-ривая ал-арабия (Араб романи понорамаси). Қоҳира. 1980.

- Насиф, Ҳусайн. Мадии ал-ҳижаз ва хадируҳу (Ҳижознинг ўтмиши ва ҳозир). Қоҳира. 1930.

- Нофал, Юсуф.

1. Ал-Қисса байна жийлайи Тоҳо Ҳусайн ва Нажиб Маҳфуз (Тоҳо Ҳусайн ва Нажиб Маҳфуз авлолари ўртасида қисса). Қоҳира. 1971.

2. Муҳаммад Абдулҳалим: ҳайатуҳу ва адабуҳу (Муҳаммад Абдулҳалимнинг ҳаёти ва ижоди). Риёз. 1980.

3. Удаба минас-саудия (Саудияликадиблар). Риёз. 1984.

4. Руъйат ан-нас мин ад-дахил (Матни ичкаридан кўриш). Риёз. 1984.

- Ал-Ҳажирий, Саҳмий Можид. Ал-Қисса ал-қасира фи ал-мамлакат ал-арабия ас-саудия (Саудия Арабистонги Подшоҳлигида ҳикоя). Риёз. 1988.

2. ЧЕТ ТИЛЛАРИДАГИ (ИНГЛИЗ ТИЛИДАГИ) МАНБАЛАР

- Allan, Roger.
The Arabic Novel: An Historical and critical introduction.
Manchester. 1982.
- Brenan, Gerald.
The Literature of The Spanish people. London. 1979.
- Daiches, David.
Critical approaches to literature. London. 1956.
- Evans. Ifor/
A Short Story of English literature. London. 1978.
- Forster, E.M.
Aspects of novel. London. 1988.
- Hamori, Andras.
Ob the Art of Medieval Arabic literature/ University
of Princeton. 1974.
- Hobsbaum, Philipp.
Essentials of literature criticisizm. London. 1983.
- Husayn, Taha.
The Future of Culture in Egypt. Trans. Roger Allan.
Cairo. 1954.
- Kilpatrick, Hilary.
The Moroccan modern novel. Casablanca. 1961.
- The Modern novel. London. 1974.
- Moussa, Fatima
The Changing role in the female. Beirut. 1974.
- No'imah, Mikhail.
Her new year. Trahs. John Perry. Leiden. 1974.-
Sakut, Hamdi.
The Egyptyian novel and its main trands (1963-1952).
Cairo. 1980.
- Stain, J.L.
The Elements of Drama. Cambridge. 1967.
- Walt, I.
The rise of the novel, California. 1957.

3. АРАБ ТИЛИГА ТАРЖИМА ҚИЛИНГАН МАНБАЛАР.

Эдварл, М. Форстер. - Аркан ар-Ривая (Роман руқналари). Камол Айёд таржимаси. Қоҳира. 1960.

Эдвин Мьюр. - Бина ар-ривая (Роман тузилиши). Иброҳим ас-Сайрафий таржимаси. Қоҳира. 1965.

Бернард Фото. - Ал-Қисса (Қисса). Муҳаммад Мустафо Ҳаддора таржимаси. Қоҳира. 1969.

Перси Лубок. - Сунъат ар-ривая (Роман яратиш). Абдусаттор Жавад таржимаси. Бағдод. 1981.

Жон Галперин. - Назарият ар-ривая (Роман назарияси). Муҳйиддин Субҳий таржимаси. Дамашқ. 1981.

Дайан Дават Файерю. - Фанн китабат ар-ривая (Роман ёзиш жанри). Абдусаттор Жавад таржимаси. Бағдод. 1988.

Клауди Фаян. - Қунту табибатан фи-л-Йаман (Яманда врач бўлган эдим). Муҳсин ал-Айний таржимаси. Байрут. й.й.

Колин Уильсон. - Ал-Маъқул ва ал-ламаъқул фи-л-адаб ал-ҳадис (Ҳозирги замон адабиётида маъқул ва номаъқул). Анис Заикй Ҳасан таржимаси. Байрут. й.й.

- «Сунъат ар-ривая (Роман санъати). Муҳаммад Дарвиш таржимаси. Бағдод. 1980.

4. ВАҚТЛИ МАТБУОТ

а) Инглиз тилидаги мақолалар.

English Articles:

Day, Mark Tyler. Contemporary Saudi writers of Fiction. Journal of College of Arts. University of Riyadh. Vol. 7. 1980.

Doumato, Eleanor A. Gender, Monarchy and national Identity in Saudi Arabia. British Journal of Middle East Studies. Vol. 19. No.1 1992.

Hafiz, Sabri. The Egyptian Novel in the sixties. Journal of the American Literature. V 11, 1976.

б) Араб тилидаги мақолалар.

Ал-Ҳозимий, Мансур. Ал-Хурайжий, Мансур. "Саман ат-тадҳия" (Қўрбонлик қиймати). Адабиёт факультети журнали. 1-сон. 1973.

“Маламиҳ ат-тажидид фил-адаб ас-саудий ал-ҳадис” (Ҳозирги замон саудия адабиётида янгилааниш хусусиятлари). “Ад-Даарра” журнали. Июнь, 1975.

“Ал-Қисса фил-адаб ас-саудий ал-ҳадис” (Ҳозирги замон саудия адабиётида қисса). “Алам ал-кутуб” журнали. 1-жилд. 1981.

Ҳофиз, Сабрий. “Бина ал-қисса” (Қисса тузилиши). “Фусул” журнали.

Ҳалава, Мустафа. “Наҳва тавассуъъ макктабий” (Идорага оид кенгайтириш сари). Араб тили факультети журнали. 1977.

Солим, Набила Иброҳим. “Саман ат-тадҳия” (Қурбонлик қиймати). “Алам ал-кутуб” журнали. 1-жилд. 1981.

Аш-Шомих, Муҳаммад Абдурраҳмон. “Ал-Адаб ас-саудий” (Саудия адабиёти). “Ад-Даарра” журнали. Декабрь, 1978.

Шоҳин, Абдул-Ол. “Руъйа ҳавла ад-даввама” (“Гирдоб” атрофига қараш). “Маданият ва санъат” журнали. Май. 1982.

Аш-Шувайғир, Муҳаммад Саад. Абдулло Жафрий. “Маданият ва санъат” журнали. Май. 1982.

Ат-Тоҳир, Али Жавад. “Ал-Ҳайат ал-адабия фи-л мамлакат ал-арабия ас-саудия” (Саудия Арабистони Подшоҳлигида адабий ҳаёт). “ал-Араб” журнали. Август. 1984.

Ат-Туама, Солиҳ Жавад. “Ан-Носир қоссан” (Ан-Носир ҳикоянавис сифатида). “Алам ал-кутуб” журнали. 1-жилд. 1981.

Аззуд-Дин, Юсуф. “Ривайат Муҳаммад Абду Яманий” (Муҳаммад Абду Яманий роман). “Алам ал-кутуб” журнали. 1-жилд. 1981.

Қосим, Маҳмуд. Исм ал-Варда ли Эмберто ЭКО «Emderto ЕСО» Эмберто Эконинг “Гул” қиссаси). «То бад» журнали. Сентябрь, 1988. Март, 1989.

Ал-Фавзан, Иброҳим. «Ат-Тавадуъ ал-марфуд» («Рад этилган камтарлик»). Араб тили факультети журнали. 1977.

Мутаваллий, Абдулло. “Жеймс Жуйс – раид ар-ривая ат-тажрибия” (Жеймс Жуйс – экспериментал роман бошловчиси). «То бад» журнали. Март, 1989.

Ал-Ҳошимий, Маҳмуд Мунқиз. «Ривая ал-мустақбал ли Анис Нин «Anis NIN» (Анис Ниннинг «Келажак» романи). «То бад» журнали. Сентябрь, 1988. Март 1989.

5. ОЙЛИК ЖУРНАЛЛАР

= ал-Иброҳимий, Аҳмад Толиб.

- Альбер Камю. «ал-Ҳилал» журнали. Сентябрь, 1972.

= Иброҳим, Иззат.

«Саман ат-тадҳия» (Қурбонлик қиймати). «ал-Файсал» журнали. Октябрь. 1978.

= ал-Ансорий, Абдулқуддус.

«Адаб ал-қисса» (Қисса адабиёти). «ал-Манҳал» журнали. («ал-Китаб ал-фиддий»). 1960.

«Ал-Адаб ал-қисасий фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия» (Саудия романчилигида қисса адабиёти). «ал-Манҳал» журнали. 1/1/ 1963.

= ал-Бассам, Бассам.

«Изҳаб мин ҳуна» (Бу ердан кет). «ал-Манҳал» журнали. Июнь, 1940.

= Буқарий, Ҳамза Муҳаммад.

«Маза йуснау» (Нима ишлаб чиқарилади?). «Саудия радиоси» журнали. Февраль, 1955.

= ад-Думайний, Али.

Лиқа ма'а Абдулқуддус ал-Ансорий (Абдулқуддус ал-Ансорий билан суҳбат). «Нефть карвони» журнали. Сентябрь, 1981 й.

= Ҳусайн, Ҳусайн Али.

Лиқа ма'а Иброҳим ан-Носир (Иброҳим ан-Носир билан суҳбат). «ал-Ҳарас ал-Ватаний» («Миллий гвардия») журнали. Июнь. 1990.

= Ҳусайн Мустафа.

«Ас-Сибайй ва жуҳудуҳу ал-адабия» (Ас-Сибайй ва унинг адабий ижоди). «Нефть карвони» журнали. Август, 1986 й.

= Солим, Набила Иброҳим.

«Саман ат-тадҳия» (Қурбонлик қиймати). «ал-Файсал» журнали. № 40-сон 1979.

= ас-Сибайй Фозил.

«Фатат мин Ҳайл» (Ҳоиллик қиз). «Қофилат аз-зайт»

(“Нефть карвони”) журнали. Февраль, 1984 й.

= Саид, Холида.

Ар-Ривая ал-арабийя мин 1920 ила 1972 (1920-1972 йиллардаги араб романи). “Ал-Мавақиф” (“Муносбатлар”) журнали. Ёз, 1974.

= Шалиш, Абдурраҳмон.

Саудия романида бош қаҳрамон. («аш-шахсия ал-миҳвария фи р-ривая ас-саудия»). “Нефть карвони” журнали. Май, 1984 й.

= Бу Шанақ, Аҳмад

- «Оҳ, ман ҳаула ал кибар» (Эҳ, анави катталар ким?).

“ал-Манҳал” журнали. Июнь, 1940.

= Аббос, Бакр.

“Саман ат-тадҳия” (Қурбонлик қиймати). “Қофилят аз-зайт” (“Нефть карвони”) журнали. Январь, 1981.

“Ғадан анса” (“Эртага унутаман”). “Қофилят аз-зайт” (“Нефть карвони”) журнали. июнь, 1981.

“Ла зилл тахта ал-жибал” (“Тоғ остида соя бўлмас”). “Қофилят аз-зайт” (“Нефть карвони”) журнали. Октябрь, 1983.

= Атийя, Аҳмад.

- «Ал-Васмия» («Баҳорнинг биринчи ёмғири»).

“ал-Ҳарас ал-Ватаний” (“Миллий гвардия”) журнали. Май. 1990.

= ал-Аммудий, Муҳаммад Саид.

- “Адаб ар-ривая фи-л-Ҳижаз” (Ҳижозда роман адабиёти). “ал-Манҳал” журнали. 5-жилд. 31/3/1937.

= Аввад, Аҳмад, Муҳаммад.

“Ал-Адаб ал-ҳадис фи-с-саудия” (“Саудия Араби-стонидаги ҳозирги замон адабиёти”). “Маданият” журнали. 1978.

= Қудс, Муҳаммад Али.

“Ар-Ривая ас-саудия” (“Саудия романи”). “Қофилят аз-зайт” (“Нефть карвони”) журнали. Февраль, 1980.

= ал-Қаҳтоний, Султон Саад

“Асар ал-лугат ал-арабия фи шабҳ ар-қаарра ал-ҳиндия” (Ҳинд қитъасида араб тили таъсири). “ал-Файсал” журнали. 176-сон. 1991.-

= Қутб, Муҳаммад Али

“Уриду ан атазавважа ал-амрикия” (Мен Америкалик қизга уйланишни хоҳлайман). “ал-Манҳал” журна-ли. Июнь, 1956.

“Ал-Мутасаввил” (Тиламчи). “ал-Манҳал” журна-ли. Июнь, 1957.

“Мин ал-мактаба ас-саудия” (Саудия кутубхонаси-дан). “ал-Файсал” журна-ли. № 116-сон. 1986.

= Ан-Нассаж, Саййид Ҳомид.

“Ар-Ривая ал-урубия” (Европа романи). “ал-Файсал” журна-ли. № 37-сон. Октябрь, 1976.

= Мағрибий, Муҳаммад Али.

“Ма ҳува асар ал-адаб ал-ҳадис фи ҳазихи ал-би-лад” (Бу юртда янги адабиётнинг қандай таъсири бор?). “ал-Манҳал” журна-ли. Март, 1939.

= ан-Носир, Иброҳим.

“Ал-Ҳадия” (Ҳадя). “Қурайш” журна-ли. 25.01.1960.

= Насруллоҳ, Муҳаммад Ризо.

“Ар-Ривая ас-саудия” (Саудия романи). “ал-Арабия” журна-ли. № 1-сон. 1980.

= Нақшбандий, Абдулҳақ

“Мин закират қабла нисф ал-қарн” (Ярим аср олдиги хотирамдан). “ал-Манҳал” журна-ли. Октябрь, 1962.

6. ҲАФТАЛИК ЖУРНАЛЛАР ВА ГАЗЕТАЛАРДАГИ МАҚОЛАЛАР

= Идрис, Абдулло.

“Абдулазиз Мишарий фи ривайатиҳи “ал-Васмия” (Абдулазиз Мишарийнинг “Баҳорнинг биринчи ёмғири” романи ҳақида). “Иқра” (“Ўқи”) журна-ли. 31.03.1988.

= Идрис, Умар Бурҳон.

“Ат-Тифла” (“Бола”, таржима). “ар-Роид” журна-ли. 06.03.1960.

= Асъад, Абдулжалил.

“Ал-Баҳил” (“Бахил”, таржима). “Савт ал-Ҳижаз”. 22.01.1939.

“Ал-Устаз Батлан ва-л-қумаш” (“Устоз Батлон ва мато”, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 28.02.1949.

Ала давъу-л қамар” (“Ой нурида”, таржима). “ал-Би-лад ас-саудия”. 14.10.1954.

“Ҳал кана ҳулман?” (“У туш эдими?”, таржима). “Оказ”. 15.7.1961.

= ал-Афғоний, Муҳаммад Олим.

“Лақад бараҳтуҳу” (“Мен уни ташлаб кетдим”, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 29.05.1949.

= Оға, Одил Адиб.

“Ҳамза Буқарий ва “Сақифатас-Сафа” (Ҳамза Буқарий ва “Сафо айвони”). “ар-Рияд”. №5715-сон. Февраль, 1984.

= Буқарий, Ҳамза Муҳаммад.

“Табиб ал-ғаром” (“Ишқ табиби”, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 24.11.1954

“Ад-Дарс ас-самин” (“Қимматли дарс”, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 08.08.1955.

= Жамолиддин, Маҳмуд.

Абдулазиз Мишарий ва “ал-Васмийя” (Абдулазиз Мишарий ва “Баҳорнинг биринчи ёмғири” романи). “аш-Шаъб” 12.07.1988.

= ал-Жавҳарий, Маҳмуд.

“Абдулазиз Мишарий – котиб ар-ривая” (“Абдулазиз Мишарий – романнавис”). “Оказ”. №8183-сон. 13.09.1989.

= ал-Ҳамомисий, Абдул-Ол

“Ал-Ғуйум ва манабит аш-шажар” (“Булутлар ва кўчатлар”). “ан-Надва”. Июнь, 1-1989.

= Хазиндор, Обид.

“Ал-Васмия” тақтариб мин ал-аламия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири” жаҳон романига яқинлашмоқда). “ар-Рияд”. 14.04.1988.

= Хол, Абду.

“ал-Васмия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири”). “Оказ”. 14.11.1988

= ад-Дирхан, Абдураҳмон.

“Ҳавла ал-Васмия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири” ҳақида). “ар-Рияд” 24.05.1988.

= Раддавий, Маҳмуд.

“Дираса фи аъмал Таҳир Авад Салам” (Тоҳир Аваз Салом асарлари бўйича тадқиқот). “ал-Жазира”. 17.05.1987.

= ар-Рифаий, Абдулазиз.

“Ҳамза Буқарий – ал-адиб ал-қосс” (Ҳамза Буқарий – қиссанавис адиб). “ар-Рияд” 20.01.1984.

- = Рувайҳий, Амин Солим.
 “Удабауна ва адаб ал-қисса” (Адибларимиз ва қисса адабиёти). “ал-Билад ас-саудия”. 05.08.1954
- = Залум, Ҳаммуда.
 “Ҳамза Буқарий ва “Сақифат ас-Сафа” (Ҳамза Буқари ва Сафо айвони). “ал-Масаия”. 05.04.1985.
- = Самоҳа, Аҳмад.
 Абдулазиз Мишарий. “ал-Йавм” 22.06.1989.
- = Шокир, Маҳмуд.
 “ал-Васмия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири”). “ал-Йавм”. 05.02.1989; 21.02.1989
- = Шалиш, Абдурахмон.
 “Саман ат-тадҳия ва шахсият ал-батал мин ад-дахил” (“Ўурбонлик қиймати ва қаҳрамон образига ичкаридан назар”). “ал-Ямама” журнали. 18 жумада ал-ула 1400 ҳ.й.
- = Зиё, Азиз.
 “Ал-Ҳулм” (“Туш”, таржима). “Арафот”. 14.04.1957.
- “Ал-Канз” (“Ҳазина”, таржима). “Арафот”. 14.07.1958.
- “Ҳақаиқ ал-Ҳайат” (“Ҳаёт ҳақиқатлари”, таржима). “Оказ”. 19.07.1961.
- = Обидийн, Абдулҳаким.
 “Ал-Жундий ал-Мажхул” (Номаълум аскар). “Умм ал-Қура”. № 659-сон. 1939.
- = Абдулло, Мустафо.
 “Адабуна йаттажиҳ ила ат-тағриб” (Адабиётимиз фарблаштириш сари йўналмоқдалар). “Ахбар ал-Йавм”. 08.06.1988.
- = Аттор, Аҳмад Абдулғафур.
 “Ал-Байт ва ал-алам” (Уй ва олам). “Савт ал-Ҳижаз”. 16.07.1963.
- “Фикра. Дираса нақдийа” (“Фикра” танқидий таҳлил). “ал-Байан”. (бир сондан иборат нашр). Қоҳира. 1951.
- = Аллофий, Муҳаммад Абдулқодир.
 “Мувотина” (Ватандош аёл”, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 25.05.1951.
- = Алавон, Муҳаммад Ҳасан.
 “Азмат ал-фатат алмусаққафа” (Зиёли қиз инқирози). “ал-Ямама” журнали. №467-сон. 1979.

= Аввод, Муҳаммад Ҳасан.

“Ал-Ғисса фи-л Ҳижаз” (“Эгизаклар”). (“Ҳижозда қисса” – ат-Тавъаман”). . “Савт ал-Ҳижаз”. 01.11.1933.

“Ал-Ансорий ва марҳам ат-танасий” (Ал-Ансорий ва унутиш малҳами). “Савт ал-Ҳижаз”. 28.11.1933.

= Фақий, Муҳаммад Ҳасан.

“Рафаил лилламарин. Нақд литаржамат Ҳасан аз-Зийат” (Ламартиннинг Рафаили. Аҳмад Ҳасан а-Зий-ат таржимаси буйича танқидий таҳлил). “Савт ал-Ҳижаз”. 17.06.1936.

= Фақиҳ, Аҳмад.

“ал-Васмия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири”). “Асда ал-калима”. 25.05.1988.

= ал-Қаҳтоний, Султон Саад.

“Қираъа фи Фикра ли Аҳмад ас-Сибайи” (Аҳмад ас-Сибайининг “Фикра” асарини ўқиб). “ал-Масаия”. 1 раби ул-аввал 1407 ҳ.й.; 8 раби ул-аввал 1407 ҳ.й.

“Қираъа фи жузъин мин “Ҳулм” ли Абдулло Жефрий” (“Абдулло Жефрийнинг “Орзу” асарини ўқиб). “ал-Масаия”. 14 раби ус-саний 1407 ҳ.й.;

“Нақд ли ривайат “ал-Қасас” ли Абдулла Саад Жамъан” (Абдулла Саад Жамъаннинг “Қасос” романи таҳлили). “ал-Масаия”. 21 раби ул-аҳар 1407 ҳ.й.; “ар-Рияд”, 18 сафар. 1409 ҳ.й.

“Адва ала ривайат “Ғадан анса ли Амл Шата”). Амал Шатанинг “Эртага унутама” романи буйича мулоҳазалар. “ар-Рияд”, 3 раби ал-аввал. 1409 ҳ.й.

= Қутб, Муҳаммад Али.

“Ал-Фаллаҳ ад-Даҳийа” (Уддабуро деҳқон, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 06.11.1953.

“Ал- Мусафир” (Мусофир, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 01.07.1952.

“Ал-Жарима” (Жиноят, таржима) “ал-Билад ас-саудия”. 03.01.1954.

“Калбун мафқуд. (Йўқолган кучук, таржима). “ал-Билад ас-саудия”. 04.01.1954.

“Ила ғайри ражъиҳи” (Қайтмас, таржима). “Оказ”. 23.04. 1957.

“Ал-Фариса” (Ўлжа, таржима). “Оказ”. 3.09.1960

“Ал-Малжа ал-ғариб” (Ғаройиб бошпана, таржима).
“ар-Роид”. 6.08.1963.

“Ал-Қатил” (Қотил, таржима). “ар-Роид”. 28.08.1963.
= Маллавий, Иброҳим.

“Димағ мин заҳаб” (Олтин мия, таржима) “ал-Билад
ас-Саудия”. 11.07.1951

= Малибарий, Муҳаммад Абдулло.

Ҳамза Буқарий. “ан-Надва”. 14.05.1984.

7. Муқаддималар

= Ал-Ансорий, Абдулқуддус.

- Муқаддима ривайат “ат-Тавъаман” (“Эгизаклар”
романи муқаддимаси).

= Ал-Ҳозимий, Мансур.

- Муқаддима ривайат “Саман ат-тадҳийа” ли Ҳомид
Даманҳурий (Ҳомид Даманҳурийнинг «Қурбонлик қий-
мати» романи муқаддимаси). Иккинчи нашр. 1980.

= Соатий, Яҳё Маҳмуд.

- Муқаддима ривайат “Саман ат-тадҳийа” («Қурбон-
лик қиймати» романи муқаддимаси). Иккинчи нашр. 1980.

= Ас-Сибайи, Аҳмад.

- «Ла зилл тахта ал-жибал» ли Фуад Абдулҳамид
Анқовий (Фуад Абдулҳамид Анқовийнинг «Тоғ остида
соя бўлмас» романи муқаддимаси. 1983.

= Абу Савсайн, Ҳассон Муҳаммад

- Муқаддима ривайат «Қабв ал-афаъи» ли Тоҳир
Аваз Салам» (Тоҳир Аваз Саломнинг «Илонлар ертўла-
си» романи муқаддимаси). 1986.

= Зиё, Азиз.

- Муқаддима ривайат «Ғадан анса» ли Амал Шата
(Амал Шатанинг «Эртага унутаман» романи муқаддима-
си). 1980.

= Абдулжаббор, Абдулло.

- Муқаддима ривайат “Саман ат-тадҳийа” («Қурбон-
лик қиймати» романи муқаддимаси). Иккинчи нашр. 1980.

= Мағрибий, Муҳаммад Али.

- Муқаддима ривайат «ал-Баъас» («Тирилиш» («Қи-
ёмат») романи муқаддимаси). 1948.

= Нофал, Юсуф Ҳасан.

- Муқаддима ривайат «Заир ал-маса» ли Султан Саад а-Қаҳтанӣ (Султон Саад а-Қаҳтонийнинг «Оқшом зиёратчиси» романи муқаддимаси). 1980.

8. ИНТЕРВЬЮЛАР

- = Ҳасан Зозо билан учрашув. Риёз. 1990.
- = Муҳаммад Али Мағрибий шахсий учрашув. Жидда. 1991.
- = Иброҳим ан-Носир билан унинг офисидаги интервью. 1991.
- = Информация вазирлигининг Цензура бошқармаси биносида нашрга рухсат бериш бўлими мудирлари билан учрашув. 1992.
- = Имом Муҳаммад ибн Сауди Исломи университетидаги 1992 йили халқаро китоб кўргазмасида бир гуруҳ ноширларга берилган бир қатор саволлар.
- = 1993 йили шеър, ҳикоя ва роман ўқувчилари ўртасида тарқатилган саволнома.

9. МАЪЛУМОТНОМАЛАР

- = Далил жамиъат ал-малик Сауд (Подшо Сауд Университети маълумотномаси.) Университетнинг ташкил этилганига 25 йил тўлиши муносабати билан. 1982.
- = Далил ар-риаса ал-амма ли таълим ал-банат (Қизлар таълимининг Бош Бошқармаси йиллик маълумотномаси). 1991.
- = Милаффа аъмал миҳрижан ал-Жанадрия (Жанадрия фестивали тадбирлари маълумотномаси). 1990.
- = Далил ат-таълим ал-алий» (Олий таълим маълумотномаси). 1987.
- = Далил матбуат Тиҳама (Тиҳама нашриёти нашрлари каталоги). 1988.
- = Ар-Росид. Кашшаф ли расд ал-қисса ал-қасира фи-л мамлакат ал-арабийя ас-саудия хилал ашара санават 1400-1410 ҳ.й./ 1980-1990 (1400-1410 ҳ.й./ 1980-1990 йиллардаги ўн йил давомида Саудия Арабистонидаги ҳикоя ҳақидаги маълумотнома).
- = Китаб ас-сиҳафа ас-саудийя (Далил иълабий) (Саудия матбуоти ёзувчилар. Информацион маълумотнома).

10. НАШР ЭТИЛМАГАН УНИВЕРСИТЕТ ДИССЕРТАЦИЯЛАРИ

- = Яхё, Муҳаммад Амин.
- «Ал-Қисса ал-қасира фи-л-мамлакат ал-арабия ас-саудия» («Саудия Арабистони Паодшоҳлигида ҳикоя»). Магистрлик диссертацияси. Қоҳира. 1970.

11. 1930-1989 ЙИЛЛАРДА НАШР ЭТИЛГАН РОМАНЛАР

1. Абдулқуддус ал-Ансорий.
- «ат-Тавъаман» (“Эгизаклар”). “ат-Тараққий” босма-хонаси. Дамашқ. 1930.
2. Аҳмад ас-Сибайй.
- “Фикра”. “Дар ал-кутуб ал-арабий” нашриёти. Қоҳира. 1947.
3. Муҳаммад Али Мағрибий.
- “ал-Баъас” (“Уйғониш”). “Дар ал-кутуб ал-арабий” нашриёти. Қоҳира. 1947.
4. Ҳомид Даманхурий.
- “Саман ат-тадҳйа” (“Қурбонлик қиймати”). “Дар ал-Қалам” нашриёти. Қоҳира. 1959.
- “Ва маррат ал-айям” (“Ва кунлар ўтди”). Дал-ал-илм ли-лиалайн” нашриёти. Байрут. 1963.
5. Муҳаммад Зорй Ақил.
- “Лайла фи-з-залам” (“Зулматдаги тун”). “Дар ал-Ҳилал” нашриёти. 1960.
- “Амир ал-ҳубб” (“Муҳаббат амири”). Жазан адабиёт клуби. (Иккинчи нашр). 1990.
- “Байна жилайн” (“Икки авлод орасида”). Жазан адабиёт клуби. 1990.
6. Иброҳим ан-Носир.
- “Суқб фи рида ал-лайл” (“Тун зулматидаги ёруғлик”). “ад-Дар ал-қавмия” нашриёти. Қоҳира. 1961.
- “Сафинат ал-мавта” (“Ўликлар кемаси”). “ал-Анвар” босмахонаси. Риёз. 1969.
- “Узра ал-манфа” (“Ҳижратдаги бокира”). Тоиф адабиёт клуби. 1977.
- “Ғуйум ал-хариф” (“Ғуз булути”). Маданият ва санъат бўйича саудия араб жамияти. Риёз. 1988.

7. Ҳинд Солиҳ Ба Ғаффор.
 - “Ал-Бараъа ал-мафқуда” (“Йўқотилган айбсизлик”). “ал-Мисрий” босмахонаси. Байрут. 1972.
8. Голиб Ҳамза Абул Ғараж.
 - “аш-Шайатин ал-ҳумр” (“Қизил шайтонлар”). “ал-Аҳром” босмахонаси. Қоҳира. 1977.
 - “ал-Масира ал-Ҳадра” (“Яшил юриш”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1982.
 - “Ва ихтарақат Байрут” (“Байрут ёнди”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1982.
 - “Ғураба била ватан” (“Ватансиз ғариблар”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1981.
 - “ад-Дар ат-тунисия” (“Йўқотиш йиллари”) нашриёти. Тунис. 1980.
 - “Вужуҳ била макийаж” (“Пардозсиз чехралар”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1985.
 - “Қулуб маллат ат-тирҳал” (“Кўчишдан чарчаган қалблар”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1985.
 - “Вадаъан аййуха ал-ҳузн” (“ал-Видо, эй қайғу”). Мадина Мунаввар адабиёт клуби. 1990.
 - “Ла шамс фавқа ал-мадина” (“Шаҳар устида қуёш йўқ”). “Дар ал-Афақ” нашриёти. Байрут. 1990.
9. Оиша Зоҳир Аҳмад.
 - “Басма фи буҳайрат ад-Думу” (“Кўз ёшлари кўлидаги табассум”). Жидда адабиёт клуби. 1979.
10. Абдулло Саид Жамъан.
 - “Ал-Қасас” (“Қасос”). Тоиф адабиёт клуби. 1979.
 - “Лайлат ирс Надия” (“Нодиянинг тўй оқшоми”). Тоиф адабиёт клуби. 1990.
11. Ҳуда Абдулмуҳсин Рошид.
 - “Ғадан сайакун ал-хамис” (“Эртага пайшанба бўлади”). “Руз ал-Юсуф” босмахонаси. Қоҳира. 1979.
12. Муҳаммад Абдо Яманий.
 - “Фатат мин Ҳаил” (“Ҳоиллик қиз”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1980.
13. Тоҳир Аваз Салом.
 - “Ас-Сундуқ ал-мадфун” (“Кўмилган сандиқ”). Жазан адабиёт клуби. 1980.

- “Фалиташриқ мин жадид” (“Яна тонг отади”). Абха адабиёт клуби. 1982.

* “Қабв ал-афай” (“Илонлар ертўласи”). “Дар ал-У-майр” нашриёти. Жидда. 1983.

- “Аватиф муҳтариқа” (“Ёнган ҳиссиётлар”). “ад-Дар ас-саудия” нашриёти. Жидда. 1986.

14. Султон Саад ал-Қаҳтоний.

- “Заир ал маса” (“Оқшом зиёратчиси”). “Дар ал-фикр ал-арабий” нашриёти. Қоҳира. 1980.

- “Таир била жанаҳ” (“Қанотсиз қуш”). “Дар ал-фикр ал-арабий” нашриёти. Қоҳира. 1981.

15. Амал Муҳаммад Шата.

- “Ғадан анса” (“Эртага унутама”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1980.

- “Ла аша қалби” (“Қалбим яшамади”). “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1989.

16. Исом Муҳаммад Ҳуқайр.

- “Ад-Даввама” (“Гирдоб”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1980.

- “Ас-Синьйура” (“Сеньора”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1980.

- “Завжати ва ана” (“Хотиним ва мен”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1983.

17. Сайфулдин Ашур.

- “Ла тақул видаан” (“Алвидо демагин”). “Ад-Дар ас-саудия” нашриёти. Риёз. 1981.

18. Фуад Содиқ Муфтий.

- “Лаҳзат ад-дуъф” (“Заифлик лаҳзаси”). “Тиҳама” нашриёти. Жидда. 1981.

- “Ла, лам йакун ҳулман” (“Йўқ, у туш эмас эди”). “аш-Шарқ ал-авсат” нашриёти. Жидда. 1986.

19. Фуад Абдулҳамид Анқовий.

- “Ла зилл таҳта ал-жибал” (“Тоғ остида соя бўлмас”). Макка. 1983.

20. Ҳамза Муҳаммад Буқарий.

- “Сақифат ас-Сафа” (“Сафо айвони”). “Дар ар-Рифайй” нашриёти. Риёз. 1983.

21. Ҳасан Носир ал-Мажраший.

- “Ал-Ҳубб ал-кабир” (“Буюк муҳаббат”). Тоиф ада-
биёт клуби. 1983.

22. Умар Тоҳир Зайлаъ

- “Ал-Қушур” (“Пўстлоқлар”). “Дар ал-умайр”
нашриёти. Жидда. 1983.

23. Абдулло Жафрий.

- “Ҳуз мин ҳулм” (“Орзунинг бир қисми”). “Тиҳама”
нашриёти. Жидда. 1984.

24. Абдулазиз Мишарий.

- “ал-Васмия” (“Баҳорнинг биринчи ёмғири”). “Дар
аш-Шадий” нашриёти. Қоҳира. 1983 й.

- “Ал-Ғуйум ва манабит аш-шажар” (“Булутлар ва
кўчатлар”). “ал-Ҳайъа ал-амма лил-китаб” нашриёти.
Қоҳира. 1989.

25. Сафия Абдулҳамид Анбар.

- “Афван йа Адам” (“Кечирасиз, эй Одам”). “Дар
Миср” нашриёти. Қоҳира. 1986.

26. Абдулазиз ас-Сақъабий.

- “Раиҳат ал-фаҳм” (“Қўмир ҳиди”). “ал-Фараздақ”
босмахонаси. Риёз. 1988.

27. Абдулазиз ал-Муҳанна

- “Ал-Хадиматани ва устаз” (“Икки хизматкор қиз
ва устоз”). “ал-Фараздақ” босмахонаси. Риёз. 1988.

- “Ғаадат ал-Қувайт” (“Қувайт гўзали”). “ал-Фараз-
дақ” босмахонаси. Риёз. 1990.

28. Усмон Солиҳ ас-Сувайниъ.

- “Думу Насик” (“Насик кўз ёшлари”). Риёз. 1988.

- “Ал-Канз аз-Заҳабий” (“Олтин хазина”). Риёз. 1988.

Мундарижа

Бағишлов	3
Муқаддима.....	4
I боб: Роман жанри.....	13
1 §. Саудия романчилигида қисса	14
2 §. Матбуотда роман.....	30
3 §. Романнинг шаклланиши.....	39
II боб: Саудия романининг пайдо бўлиш омиллари.....	43
Муқаддима.....	44
1 §. Таълим.....	47
2 §. Матбуот.....	55
3 §. Нашриётлар ва босмаҳоналар.....	69
4 §. Зиёлилар табақаси.....	73
III боб: Пионерлар (Дастлабки муаллифлар).....	79
1 §. Абдулқуддус ал-Ансорий. Эгизаклар.....	80
2 §. Аҳмад ас-Сибайй. Фикр.....	83
3 §. Муҳаммад Али Мағрибий. Уйғониш.....	88
IV боб: Бадиий романга кириш.....	105
Ўтиш даври.....	106
Бевосита таъсир (таржима).....	112
Таъсир этиш ва таъсирланиш (услуг).....	122
V боб: 1959-1979 йиллардаги роман.....	137
Роман жанрининг пайдо бўлиши.....	138
Ҳомид Даманхурий.....	140
Даманхурий ва Ҳайкал.....	153
Иброҳим ан-Носир.....	157
Ҳинд Солиҳ Ба Гаффор.....	169
Оиша Зоҳид Аҳмад.....	178
Худа ар-Рашид.....	180

Абдулла Жумъан.....	184
Ғолиб Ҳамза Абул-Ғараж.....	194
VI боб: 1980-1989 йиллардаги роман.....	197
Ҳозирги замон романининг пайдо бўлиши (кириш).....	200
Саксонинчи йиллар романлари (тадқиқот ва таҳлил).....	212
Хотима.....	328
Иловалар:.....	335
Ғойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	336
1-Арабча манбалар.....	336
2-Хорижий (инглизча) манбалар.....	341
3-Араб тилига таржима қилинган хорижий (инглизча) манбалар.....	342
4-Даврий матбуот:.....	342
5-Ойлик журналлар.....	344
6-Ҳафталик журналлар ва газеталардаги мақолалар.....	346
7-Муқаддималар.....	350
8-Интервьюлар.....	351
9-Маълумотномалар.....	351
10-Нашр этилмаган университет диссертациялари.....	352
11-1930-1989 йилларда нашр этилган романлар рўйхати.....	352

ҚАЙДЛАР УЧУН

Илмий адабий нашр

Султон Саад ал-Қахтоний

САУДИЯ АДАБИЁТИДА

РОМАН:

пайдо бўлиши ва ривожланиши.

(1930–1989 йиллар)

Муҳаррир *Ахтам Рўзимуротов*

Бадий муҳаррир ва

техник муҳаррир *Дилмурод Жалилов*

Саҳифаловчи *Мадина Абдуллаева*

Мусаҳҳиҳ *Нигора Ғаниева*

ЎЗБЕКИСТОН

АДИТ-ИЗБАРА ҚИЗМАТ

НАЗАР

Нашриёт лицензияси АИ № 315. 24.11.2017.
2020-йил 30-октябрда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. Journal Accent гарнитураси.
Офсет босма. 11,25 шартли босма табоқ. 12,75 нашр табоғи.
Адади 1000 нусха. 11 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида

YOSHLAR NASHRIYOT UYI.
Шайхонтоҳур тумани, Навоий кўчаси, 11-уй.

«Yoshlar matbuoti» MCHJda chop etildi. 100113. Toshkent,
Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

الرواية في المملكة العربية السعودية
نشأتها وتطورها. 1930-1989م. دراسة تاريخية نقدية
تأليف: د. سلطان سعد القحطاني
ترجمها إلى الأوزبكية: د. مرتضى سيدعمروف

Бу китоб

Арабистон ярим оролидаги энг катта худудни ташкил этувчи Саудия Арабистони адабиётида 1930–1989 йилларда роман жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақидаги тадқиқот бўлиб, унда илк романчилик ва ҳозирги замон роман жанрининг хусусиятлари, йўналишлари ва ўзига хос жиҳатлари ўрганилади.

Араб романчилиги, хусусан саудия романчилигига кизикқан барча китобхонлар учун ушбу китоб манзур бўлади, деб умид қиламиз.

Муртазо Сайдуиаров

арабшунос – таржимон

مركز الأبحاث
والدراسات
Center for Research &

ISBN 978-9943-6680-7-2

9 789943 668072